

Шарқ юлдузи

Адабиёт журнали

1931 йилдан чиқа бошлаган

2008

1-сон

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ

Абдулла Орипов –
таҳрир ҳайъати раиси
Эркин Воҳидов
Хуршид Дўстмуҳаммад
Жуманиёз Жабборов
Омон Мухтор
Минҳожиддин Мирзо
Тўлан Низом
Хайриддин Султонов
Ибройим Юсупов
Пиримқул Қодиров
Охунжон Ҳакимов
Ўткир Ҳошимов

ЖАМОАТЧИЛИК КЕНГАШИ

Бобур Алимов
Туробжон Жўраев
Бойназар Йўлдошев
Бахтиёр Кубеев
Фатҳиддин Муҳиддинов
Неъматилло Худойбергенов
Ислом Шоғуломов
Омонулла Юнусов
Рустам Қосимов
Қахрамон Қуронбоев

Бош муҳаррир
Сирожиддин Саййид
Бош муҳаррир ўринбосари
Икром Отамурод
Масъул котиб
Муҳаммаджон Аҳмедов
Наср бўлими мудир
Асад Дилмурод

МУАССИСЛАР:

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ,
РЕСПУБЛИКА «МАТБУОТ ТАРҚАТУВЧИ»
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ

...Барчамиз оддий бир ҳақиқатни яна бир бор чуқур англаб етишимиз шарт – маънавият соҳасида бўшлиқ бўлмайди.

Биз фарзандларимизни миллий табиати-мизга ёт ва зарарли бўлган таъсирлардан ҳимоя қилишимиз, ён-атрофда юз бераётган воқеа-ҳодисаларга дахлдорлик ҳисси билан яшайдиган, мустақил фикрлайдиган, иймон-эътиқодли, баркамол инсонлар этиб тарбиялашимиз лозим

Ислом Каримов

Учкун
Назаров

БИРИНЧИ ҚИСМ

1

Булар уч оға-ини. Тўнғичи Қудрат, кенжаси Жасур; ўртанчаси Ёдгор. Қизлари йўқ. Битта қиз кўрсам, ҳаш-паш дегунча пинжимга кириб, дастёр бўлиб қолармиди, дея-дея, Зарифа опа орзусига етиша олмади. Қаторасига туғилган учала ўғли оқ-қорани танийдиган бўлиб қолишди, улар олдида қорнини қаппайтириб юришдан орият қилиб, Зарифа опа қиз кўриш ниятидан ҳам айниди. Унинг устига эри тез-тез касалга чалинадиган, нимжон, тажанг бўлиб қолди; буйраги тўсилиб, ҳожатга бориши қийинлашди, дори-дармон кор қилмади.

Ҳозир Зарифа опа ўртанча ўғли Ёдгор билан Дўрмондаги ҳовлида яшайди, ёши олтмишларни қоралаб қолган. Катта ўғли Қудрат олим, ҳашаротлар билан шуғулланади, институтда дарс беради. Тепакал, боши йилтиллайди, у қулоғи билан бу қулоғи орасида икки энлик жингалак сочи оппоқ, уч йил аввал узатилган қизи фарзанд кўрди, энди Қудрат неваралик, Зарифа хола, демак, чеваралик. Катта буви. Чевараси ўғил, исми Равшан, ота-онаси икки йил хорижда бўлиб, ўтган куз қайтиб келишди. Бир бурро бола, ўйинчоқлари кўп, Зарифа холани танимади. Фақат Зарифа холани эмас, Қудрат акани ҳам, Муяссархонни ҳам танимади. Бельгияга жўнашганда, бола бир ёшлик эди, холос.

Учала ўғил битта ота-онадан бўлишганига қарамай, бири-бирига мутлақо ўхшамайди. Қудрат ака тўнғич бўлса-да, жуссаси ушоқ, бўйи паст, калласи ҳандалак, бурни қирра, лаблари юпка, нон тишласа, лунжи туртиб чиқади. «Ҳамма хизмат менга тушган, — дейди Қудрат ака жуссасидан ёзғириб, — ҳовлига сув сепиш, кўмир ташиш, лой қориш, фишт тахлаш, ёнғоқ қоқиш, бошга чамбарак кийиб, қулупнай солинган тоғорани бозорга олиб бориш, ўҳ-ў! Қайсинисини айтай? Укалар ёш эди-да. Кечалари дарс тайёрлар эдим. Шунинг учун ўттиз беш ёшда кўзойнак тақдим».

ПАЙМОНА

Роман¹

¹Журнал варианты.

Бирок Қудрат ака (институтда Қудрат Умарович дейишади) жуссаси шунақа бўлишига қарамай, ўзи вазмин, икки ўйлаб, бир гапиради. Озода, илож бўлса, бир кунда икки марта ваннага тушади, кеча кийган кўйлагини бугун киймайди, ён чўнтагида иккита дазмол урилган дастрўмол, орқа чўнтагида пойафзал артиш учун бир парча бахмал бўлади, ўтириш зарур туюлмаса, шимининг тахи бузилмаслиги учун тик туради, овқатланганида бир кўлида албатта сочик бўлиши керак, ҳар гал оғзига таом олганда, лабларини артиб туради; кўчада соя танлаб юради, терлашни ёқтирмайди, нечта водопровод жўмраги учраса, ҳар бирининг олдида тўхтаб, кўлини ювади, дастрўмолча билан кўл-бўйинини артгач, рўмолчани яна тахлаб чўнтагига солади. Одам кўп жойни унча хуш кўрмайди, мазмунсиз гурунган чарчайди, гап маъноли бўлса, вақтини аямайди, маърузасига қараб одамга баҳо беради, маъкул тушса, яна гаплашгиси келади. Қудаси гапдонгина экан, Қудратнинг олимлигини билиб, ўзини кўрсатиш учунми, суҳбат давомида ҳеч кимга гап бермади, Қудрат аканинг ундан ихлоси қайтди, камроқ учрашиш йўлини ахтара бошлади. Амалдор, пулдор одамларга лоқайд, жайдари бўлса ҳам, самимий кўринса, айниқса, табиат оламини ёқтирса — бас, у Қудрат ака учун яхши одам.

Ўзини тутиши, хулқи жиҳатидан иккала укаси Қудрат акани қониқтирмайди, улар билан борди-келди қилмайди, фақат онасиникига борганда учрашмаса, ҳафталаб-ойлаб уларни кўрмайди, «нарироқда юраверишсин», дейди. Ёдгорнинг ҳам, Жасурнинг ҳам беқарорлиги, пала-партишлиги, ҳамон «думбуллиги», «девоналиги», бирон касбга илашмагани Қудрат аканинг энсасини қотиради; Айниқса, Ёдгор ҳеч қанақа масъулият сезмайди, бирон жойда ярим йилдан кўп ишламайди, ҳамма билан «закон» сўқишади. Ким бунга тоқат қилади? Нуқул бировдан сўраб сигарет чекади. Энди кампирнинг пенсиясини яримта қилаяпти. Уйига келса, Қудрат аканинг юраги безиллаб туради, хотини олдида мулзам бўлади. Доим бирон кори ҳол қилиб кетади. Бир гал келганида, тузатаман, деб телевизорни бузибди, охириги марта балкондан иссиқ чой сепган экан, кимнингдир устига тўкилибди — хўп жанжал кўтарилди, Қудрат ака аранг босди. Ўшандан бери Ёдгордан дом-дарак йўқ. Гумдон. Гап айтсанг, насиҳат қилсанг, маслаҳат берсанг, баланддан келади, ҳаммадан иллат қидиради, қулоқ солмайди, ўзиникини маъқуллайди, энсани қотиради. Гапирсанг, юриш-туриши бунақа. Қачон худо инсоф беради? Қудрат ака катта бўлгани учун укаларининг қисматидан хавотирга тушмай иложи йўқ, ўйлайди, кечалари уйқуси қочиб кетади, бирон йўл, усул, чора ахтариб топа олмайди, «бор-э!» деб нариги томонга ўгирилиб олади. Кошки укалари гап эшитадиган, мулоҳазали, оғир бўлишса. Иккови ҳам тушуниб-нетмай, лов ёнишади, гапни охиригача эшитмай, маҳмадонагарчилик қилишади. Оғиз очганингдан ҳам пушаймон бўласан киши.

Иккинчи укаси Жасур — умуман осмону фалақда. Ҳеч кимни тўғатмайди. Аввал рассомчилик қиларди, ҳозир режиссёрмиш, қанақадир кино ишлаган экан — босар-тусарини билмайди. Унинг учун она ҳам, акалар ҳам «авторитет» эмас, писанд қилмайди. Ҳозир қаерда, ким билан яшаяпти, Қудрат ака билмайди. Қидирай деса, қаёқдан ишташди, кимдан суриштиришни ҳам билмайди, ўзи келмайди, онасини кўрганига ҳам йилдан ошди. Зарифа хола нуқул ёзгиради, «ётсанлар, иноқмассанлар, сенларга бегоналар керак», дейди.

— Тайинли жойи бўлмаса, қаттан қидираман? — дейди Қудрат ака, фигони чиқиб. — Топилганда ҳам гап юқмайди. Унинг учун ҳамма ҳашарот. Ўзи-ку суллоҳ, пулдан чўзинг, дейди, берсанг, раҳмат ҳам айтмайди. Гўё пулингни олиб, мурувват қилгандек. Нуқул ширакайф. Хаёли ичкиликда. Одамлар безиллаб қолишипти. Хотинининг узугини сотипти.

— Қайси хотинини?

— Қаттан биламан — қайсилегини? Ўзи ҳам саноғини билмайди.

— Келсин шу ёққа, — дейди Зарифа хола, — ёнимда бўлсин. Ўқитаман, ўғиртираман, куф-суф қилса, қайтар, инсоф кирар.

— Келиб бўпти бу ёққа! — дейди Қудрат ака энсаси қотиб. — Шаҳардагиларни уч пулга олмайди-ю, қишлоқиларни писанд қилармиди? Кимдир номимни айтган экан, «танайман», депти. Корандалик ҳам шунақа бўладими? Ўзини авлиё сезиб қолипти. Жиззаки, инжиқ, бировни одам ўрнида кўрмайди, ҳаммани камсилади, дилини оғритади. На кечани, на кундузни батади. Кечалари кимларнингдир уйига телефон қилармиш, уйига бориб, эшигини тақиллатармиш, ичкилик талаб қилармиш. Одам бир марта чидайди, иккинчи марта ҳайдаб солади. Бизникига ҳам кечаси келган экан, Муяссар айтмади, яширди мендан. Уйкуда эдим. На кичирар эмиш, на кетармиш, акангизни уйғотайми, деса унамасмиш. «Холодильникда нима бор?» депти, бир шиша арақ билан гумдон бўлипти. Кейин билдим.

— Қайтариқ қилиш керак, болани иссиқ-совуқ қилишган, — дейди онаси. — Ў кўз теккан.

— Ким иссиқ-совуқ қилипти?

— Ким бўларди? Ўша манжалақилари-да. Ўртада талаш-ку.

— Ёдгорингиз-чи? Уям талашми? Кийимини кўринг, бомжга ўхшайди.

— Кимга ўхшайди? — тушунмай сўради Зарифа хола.

— Исқирт. Битта плашчида тўрт хил тугма. Ғижим.

— Хотини қарамайди-да...

— Икки ҳафта бурун кўриб қолдим, қўлида турмакланган газет, йўл четидаги скамейкада ўзи билан ўзи гаплашиб ўтирипти, кимгадир нимадир уқтираяпти.

— Кимга?

— Ҳеч кимга! Ўзига ўзи. Девона дейсиз.

— Жасуринг ҳам шунақа, — деди Зарифа хола, бир зум ўйланиб. — Ўзи билан ўзи гаплашади. Хаёлида уришади. Шунақа уришадими, кўзлари чиқиб кетади. Ўнида ўтириб бўлмайди. Астаъфирилло қиласан.

— Ойи, дадам унақа эмас эдилар-ку, — деди Қудрат ака гумонсираб. — Ўки зотимизда шунақалар бормиди?

— Қанақалар? — уқмай сўради Зарифа хола.

— Жинни-пиннилар дейман. Тентак-пентаклар?

— Амакинг шунақароқ эди. Электр тузатаман деб, нуқул нарвон кўтариб юрарди. Неча марта томдан йиқилиб тушган. Бирон жойини қашқа қилмаса тинчимасди.

— Дадам-чи?

— Жаҳли чиққанда, тийиб бўлмас эди, биласан-ку, — деди Зарифа хола ўйга чўмиб. — Сенларни олиб кўшниккига қочар эдим. Бас келиб бўлмас эди. Бир нарсани чил-парчин қилмаса, кўнгли ўрнига тушмас эди.

— Ичар эдилар, а?

— Ичарди. Бузган нарсасини эртасига ўзи тузатар эди. Феъллик эди, — дея, Зарифа хола яна ўйга толди. — Ёдгор унчалик эмас, нарса синдирмайди. Жасур ўжар. Гап кўтара олмайди. Ўзи чизган расмларини ҳам аямай, пичоқ билан тилиб ташлайди. Хўп, деган одам ҳам балога қолади. «Нега «хўп» дейсан, далил кўрсат, ёки тан ол, «хўп» деганинг «йўқ» деганинг, биламан сени!» деб, яна исканжага олади, ошнаси шўрлик қани энди қутила олса. У ҳам жиззаки бўлса, албатта жанжалга айланади, муштлашишади. Душмансиз яшай олмайди, душман бўлмаса, ўйлаб топади, ўша билан олишади, тиз чўктиради, миясига уради, енгади, таслим қилганидан кайф олади, яна бошқасини ўйлаб топади ёки бирон амалдорни кўз олдига келтириб, у билан тортишади. Ичкилик оқибати-да. Яхшиям сен ичмайсан, болам.

— Ичаман мен ҳам, хурмачамга қараб, — деди Қудрат ака.

— Шуниям ичма, қудалик одамсан, болам, — деди Зарифа хола тортиниброқ. — Яна битта қизинг етилиб турипти, бугун узатсанг, эртага она бўлади, йўли тўсилмасин. Калтак қизларингни бошида синади, писанда қилишади. Ичкилик бор уйдан паришта қочади. Ташла.

Ташлаш нима экан? Уйда бир шиша ароқ бўлса, ойлаб очилмайди, ичиш Қудрат аканинг хаёлига ҳам келмайди. Меҳмон билан қиттай-қиттай қилишади,

қолгани компрессга ярайди ёки Жасур ичиб кетади. Укаси ниманидир баҳона қилиб келади, ўзини шошилган кўрсатади, ичкарига ҳам кирмайди, балконда омонат ўтиради, «баҳона» мавҳум бўлгани учун муқаррар бирон нарса айта олмайди, атрофга аланглайди, саволларга калта-юлуқ жавоб беради, ижирғанади, шошади, бироқ кета қолмайди, дастурхонга қарамайди, на нон тишлайди, на чой ичади, бошим оғрияпти, дейди. Муяссар кеннойиси дори берса, қарамайди, тинмай чекади. Ниҳоят шиша пайдо бўлади, асабий тўлғаниш бўшашади, таянглик арийди, алжиш бошланади.

Қудрат аканинг хавотири укасининг ичкилик баҳонасида келиши ҳам эмас. Муяссархон олдида мулзам бўлиши ҳам эмас — Жасур бирон касбга тузукроқ ёпишмай, ижод ҳақида баландпарвоз мушоҳада қилиши, ўзини етук намоянда чоғлаши, бошқалар фаолиятига такаббурлик, ғараз билан қараши, йилт этган нарсани пайқамаслиги, ўта масъулиятсизлиги эди. Ахир бировнинг асарини танқид қилиш фақат қоралаш эмас, асос, далил керак-ку. Қудрат ака ё Муяссар опа бирон фильм ҳақида гапирса, Жасур «чепуха», дейди, янги чиққан қисса ё ҳикояни эсласа, «уч пул», дейди. Аслида бу нарсаларни у ҳатто кўрмаган, ўқимаган ҳам. Қораласа — бўлгани. Янги нарса қилмоқчи бўлиб, нимадир ёзган экан, сценарийси ўтмапти — раҳбарлар айбдор эмиш. Тушинишмас эмиш. Улар ҳаммомда ишлаши керак, маданият соҳасидан уларни ҳайдаш керакмиш, амали бўлмаса, улар кун кўра олишмас экан, санъат ривожига душман, ғов эмишлар.

— Юқорида ўтирган амалдорга ёқармикан, деган мўлжал билан яратилган асар — асармас, — деди Жасур бир кун суҳбат пайти. — Асарнинг хўжайини — унинг ўзи! Уни тергаш, амалидан маҳрум бўлмаслик ёки ўз манфаати учун босқич сифатида ишлатиш — хиёнат!

— Наҳот жўнгина бир нарсанг кимгадир босқич бўлиб хизмат қилса? — Қудратнинг энсаси қотди.

— Жўнгина? — иззат-нафси оғриб деди Жасур ва шишада қолган арақни қуйиб хўплади. — Олдин кўринг, кейин гапиринг.

— Кўрмасдан мақтасам, мендан яхши одам йўқ, — деди Қудрат ака ғаши келиб. — Сенга шу керак. Фақат мақтов!

— Хатларни ўқинг! — дея, Жасур ёнидан конверт олиб, акасининг олдига ташлади.

— Хатлар дединг — битта-ку.

— Қолгани редакцияда, — деди Жасур.

Қудрат ака укасининг гапига ишонмай, хатни очди.

— «Бизда ҳам шунақа ҳодиса бўлиб туради», депти, — деди Қудрат ака, ўқиб бўлгач, хатнинг уёқ-бу ёғини ағдариб. — Бунинг нимаси мақтов?

— Шунинг ўзи ҳам чакана гап эмас, — деди Жасур, акасининг гапидан ижирғаниб. — Демак, одамлар бефарқ қолишмаяпти. Асар кимнингдир юрагига тегипти. Бўлмаса ёзармиди?

Қудрат ака гап чувалашишини истамай, индамай қўя қолди. Аввалги гал Жасур жаҳл устида чинни кўзани синдириб кетувди, ҳозир ҳам авжга чиқиши мумкин. Бир гапдан қолгани маъқул.

Жасур чекиш учун қути кавлади, бўш экан, ғижимлаб балкондан ташқарига итқитди.

— Пул уйда қопти, — деди Жасур, асабий ҳолда чўнтақларини титкилаб. Қудрат ака укасининг гапига ишонмади — қаердан пул бўлсин бу эрталабдан ичадиган дайдида? — Бериб туринг таксига, — деди Жасур акасига қараб-қарамай.

«Таксида юришга бало борми? — баттар нохушланиб ўйлади Қудрат ака ва нариги хонадан кузатиб турган хотинига бир кўз ташлаб, ёнини кавлади.

Жасур, ҳазар қилгандек, пулни олиб, кўкрак чўнтагига тиқиб қўйди, раҳмат ҳам айтмади. Кулдондаги эзгиланган чала сигаретлардан бирини олиб, туташтирди,

икки-уч марта сўриб, яна эзгилади. Тажанг ҳолатда ўрнидан туриб, тугмаларини қадади — бу «кетаман» дегани эди.

— Қаёққа борасан энди? — деди Қудрат ака, бир зум кузатиб тургач.

— Телевидениега, — деди Жасур, эшик томон жилиб. — Одамлар кутиша-япти.

Ҳеч ким кутмаётганини Қудрат ака аниқ билса-да, айтмади, фақат:

— Кайфинг бор-ку, — деди. — Тун бўйи отганга ўхшайсан.

— Пул бердим, деб тергайверасизми? — ўзини боса олмай, ўшқирди Жасур. — Мана пулингиз! — Жасур ғазаб билан бошқа чўнтақларини титкилай бошлади. Пул кўкрак чўнтагида эканини билмай иложи йўқ эди — солганига бир дақиқагина вақт ўтди.

— Йўқ, йўқ! Мен у маънода эмас, — деди Қудрат ака, укасининг қўлларини ушлаб. — Мен, шунчаки, одамлар орасига борсанг, хижолатпазлик бўлмасмикин, деган маънода айтдим. Мана яна, сигарет оларсан, — дея, Қудрат ака ёнида қолган пулларни ҳам чиқариб, укасининг чўнтагига суқа бошлади. Жасур истамагандек, тисарилгандек бўлди. Бу шунчаки, хўжақўрсин учун қўлланадиган одатий ҳаракат бўлиб, пулни олиш мажбурий эканини тасдиқловчи талпинишдек бир нарса, кейинги галга ҳам туйнук эди.

— Яқин-орада олишим керак, — деди Жасур, ниҳоят, таслим бўлгандек, қўлларини бўшаштириб. — Икки баравар қилиб ташлаб кетаман. Қарзни ёқтирмайман.

— Э, Жасур! Ака-ука ўртасида «қарз» деган нарса бўладими? — деди Қудрат ака укасига ачиниб. — Меники — сеники, сеники — меники-да.

Шунда ширакайф Жасурнинг кўзига ёш келди. Буни яшириш учун Жасур бурнини тортиб, ясама илжайди.

— Ничего! — деди у рус тилида ва франсузча: — Се ля ви! — Франсузча билими шу билан тугади. Қўлини бигиз қилиб: — Мў еҳе им покажем! Шунақами, кенной? — дея, нариги хонадан кузатиш учун қилиб келаётган Муяссар опага хитоб қилди.

— Шунақа, шунақа! — деди Қудрат ака хотини ўрнига ва укасини буриб, эшикни очди.

— Қолган-қутган сигаретлардан йўқми, кенной? — дея, Жасур бошини ўгириб, Муяссар опага қаради.

— Бор, Тоҳиржонники қолувди, ҳозир! — дея, Муяссар опа ғаладондан «Маль Бро» сигарета қутисини олиб, Жасурга узатди. — Мана, ичида беш-олтита бор шекилли.

— Ў-ў! — ҳайратланиб деди Жасур ва шу заҳотиёқ лабига битта сигарет қистириб, тутатди. — Класс! Раҳмат, кенной! Адьо!

— Менда шунақа атир бор! — деди Муяссар опа негадир севиниб. — Гулшан совға қилувди. Гранатага ўхшайди. Яна битта сўзи бор. Нимаиди?..

— Ҳа, бўпти, бўпти, — дея, Қудрат ака хотинига қўл силтади, у тезроқ укаси даф бўлишини истар, агар Жасур ҳозироқ чиқиб кетмаса, кечгача мияни қотириши муқаррар, ундан қутилиш қийин эди. Кейинроқ укасининг кавушини тўғрилаб қўйганини эслаб, Қудрат ака мулзам бўлади, албатта. Бироқ Жасур билан ҳушёрлигида ҳам суҳбатлашиш қийин, мастлигида — яна чатоқ бошқанинг гапини эшитмайди, нуқул ўзиникини маъқуллайди, алжирайди, бир гапни ўн марталаб қайтаради, суҳбатни азобга айлантиради, ҳамманинг дилини оғритади, зада қилади.

Шу куни Қудрат ака ҳақиқатда укасига ачинди. Қай йўсин билан уни қайириш мумкин экан? Гапга қулоқ солса ҳам кошки эди, бир гапга ўнтасини рўкач қилгани — қилган. Толиққани муқаррар, эртаси нима бўлади? Мажбурий чора қўлланса, самара берармикин? Шубҳали. Даволанишга ўзи кўнмаса, харажат бекор кетади.

Ўша куни Жасурни жўнатгани бари бир яхши бўлмади. Олиб қолиш керак эди. «Рухий зикналик, — ўйлади Қудрат ака, ўзини ўзи койиб, — худбинлик. Бу

хам чора эмас. Қол, десам, аксини қиларди. Қолганда ҳам, айтайлик, бир кун сиғади, икки кун сиғади, кейин малол кела бошлайди. Кошки мўмингина бўлса, ҳамма ёқни алғов-далғов қилади».

Орият қилди чоғи, Қудрат ака Дўрмонга борганида укасини чиқариб юборганини онасига айтмади. Айтишдан нима фойда, онаси ёрдам бера олармиди? Баттар куйнади. Қарамаяпсан деб, айбни Қудрат аканинг ўзига тўнкайди. Зарифа хола қарилгига қарамай тетик аёл эди. Унча ёзғирмайди, ёлғизликка ҳам кўникиб кетган, ўзини эплайди, тандирга ўт ёқиб, нон ёпади, қўшниларига улашади, ҳатто «агарод» чопади. Памилдориси қизарай деб турипти, райҳон-гуллари ҳиди димоқни қитиқлайди, кўк гармдориси май ойида чиқади. Гилос гуллаганда кампир дарахт танасига болта уриб, нимжон гулларни тўқади, меваси қоп-қора, ширин, ёнғоқдек. Ярим дўппи гилос билан одам тўяди. Ўриги-чи? Етилиб пишганда, пўстлоғи шилинган тухумдай данаги кўриниб туради. Кўрган одам ҳавас қилади. Бу ерларнинг ҳавоси яхши. Сув мўл, ери кучли. Офтоб бўлса бас. Зарифа хола бошқа аёлларга ўхшаб жонсарақ ҳам эмас, ими-жиммида иш тутади, ховлиқмайди, оғир-вазмин, биронта чала иши йўқ. Уйнинг кўча томонини ўзи оқлапти. Фақат болалари бесару сомон чиқишди. Шаҳар бузди уларни, деб ўйлайди Зарифа хола ўкиниб. Қишлоқи шаҳарга бориб, бирон нарсани тутса — тамом, ўзини Искандар, деб ўйлайди, босар-тусарини билмай қолади, қишлоқдагиларни танимай кўяди. Отаси тирик бўлганида тергар эди, болалари мунчалик путраб кетишмас эди. Муштингни бўшатсанг, қуми тўкилади. Тешик челақда сув турмайди. Ёдгорнинг келганига бир ой бўлди, Зарифа хола бир қувнайди, бир хуноб бўлади. Бўйига етган қизи бор одам оиласини ташлаб, бу ерларда юриши ҳеч қаноат андозага сиғмайди. Келини келиб, сўроқ қилса, кампир нима дейди? Сиғдирмабсиз, ўзи келди, деб ваз кўрсатадими? Онасиз, йўлга солинг, қайтаринг, дейди келини.

Ховлиси ҳайҳотдек, ўғли ёнида бўлгани ёмон эмас, эркак кишининг шарпаси кўриниб турган хонадон фэйзли бўлади, ҳувилламайди, аммо лекин оиласига қарамай кўйиши — иснод.

— Шошма, — деди Зарифа хола Қудрат акага, — қол. Ҳали-замон келади уканг, ютоқиб. Мен айтсам, ҳайдади деб, кўнглига келади. Ўзинг айт, галинга кирар, борсин уйига. Болалари билан тинч бўлса, биз тинчмиз. Отасиз уй баракасиз бўлади, совчилар шубҳа қилишади, оёқ тортишади. Ўлғизликка ўрганиб қолганман. Уйқумда ўлиб қолишдан қўрқаман — шу. Бир марта даданг тушимга кирган, тутдан йиқилиб тушганмиш, нимага йўйишни билмаяпман. болаларидан нотинч-да. Руҳи қийналаяпти. Қоронғи тушмай туриб, гилос териб кўй, олиб кетасан, неварангга тансиқ. Шоти бор. Икки-уч кундан кейин чуғурчуқ чўқиб ташлайди. Ёдгор сотса, кира пули бўларди. Унамаяпти. Лотерея ютган экан, оёғи ерга тегмаяпти.

— Нима ютипти? — қизиқиб сўради Қудрат ака, пиёлани хонтахта четига кўйиб.

— Билмадим. Нима ютганини айтмади.

Қудрат ака шунда фараз қила бошлади. Бир ҳафта бурун, бир пачка пул — беш минг сўмни Ёдгор Муяссархонга «Тўйга ҳеч нарса қила олмадим», деб ташлаб кетган экан, Қудрат ака «бу дарвишда шунча пул қаттан пайдо бўлибти?» деб ўйлаган, ҳатто «ўғирлик-пўғирлик қилиб, мўмай пул туширмаганмикин?» деб гумонсираган эди. Пул пачкаси билан ҳали ҳам шкаф ғаладонида турибди. Демак, гап бу ёқда экан-да. Лотереяга ютган бўлса — жуда соз. Омади чопипти. Буюрсин. Шу шалдир-шулдирлиги билан қўли ҳам очиқ, қизғаниш, хасислик нималигини билмайди, биров сўраса, охирги сигаретини беради. Ҳойнаҳой Жасурга ҳам улашган — агар уни топган бўлса. Ёки хотинларининг биронтасига берган. Бермаса, ўзи ҳазм қила олмайди. Феъли шунақа. Икки кунда совуради — тинчийди. Гўё пул сонини тимдалаётгандек. Кейин ҳемирисиз юради. Шунақа юришдан ўзи завқланади. Қудрат ака шунақа, деб ўйлайди. Аммо қандай пулсиз юради, ахир трамвай-троллейбусга тушганда, чипта олиш керак-ку. Сигарет олиш учун ҳам пул керак. Ҳар кунни Дўрмондан шаҳарга қатнайди, унга ҳам

пул керак. Бундан жарима ҳам ундириб бўлмайди. Балки, қамоққа тушар? Ўша ерда ишлаб берар? Ҳар қалай, бунақа ҳодисаларни Ёдгорга айтмаган. Қандай айтсин? Бир йилда бир марта қорасини кўрсатмайди...

Эшик томонда шарпа кўрингандек бўлди ва Қудрат аканинг хаёли чалғиди.

— Ҳозир мушук келади, — деди Зарифа хола эшик томон қарамай, — Вақти бўлди.

Ҳақиқатан, кўп ўтмай, эшик қия очилиб, ола мушук кўринди. Мушукнинг туки хурпайган, ликиллаётган думи йўғон, жуни сийрак, оёқлари калта, кўзлари зарғалдоқ, қулоқчалари аранг кўринар, ҳаракати тўшақда юрганга ўхшар, момиқ, юмшоқ ғўлани эслатар эди. Зарифа хола қайрилиб қарамади, гўё ўғлининг ифодасини сезгандек:

— Момиқ дейман буни, — деди. — Кимникилигини билмайман. Ўввойи бўлса керак. Икки йилдан буён овқат кўяман, одамга ўрганмайди, яқинлашсам, нари кетади.

Момиқ янги одамни кўриб, бир лаҳза тўхтади-да, писанд қилмагандек, калласини буриб, тандир тагига ҳорғин тарзда йўрғалаб кетди — ўша ерда овқат солинган ялоқ бор. Мушук товуш чиқармай, ризқини ейди-да, яна чиқиб кетади. Зарифа хола кўпинча унга эътибор бермайди, аммо биладики Момиқ мунтазам равишда айни шу пайтда келади. Эшик доим очиқ бўлади.

— Ит боқиш керак, — деди Қудрат ака, онаси ёлғизлигини назарда тутиб. — Ҳам қоровул, ҳам...

— Момиқни безитади, — деди Зарифа хола, қўлидаги сочиқни дастурхон четига қўйиб. — Акиллаши курсин. Кўчадан одам ўтса ҳам вовиллайди.

Зарифа хола шошмай сўридан оёғини осилтириб, шиппагини кийди ва бир кўлини биқинига суяб, ошхона томон кетди, чироқни ёқди. Вақт унча кечмас, энди қош қорая бошлаган эди, лампочканинг нури унча сезилмади. Момиқ бу томонга ўгирилмай-нетмай кўча эшигига бориб, тўхтади, хиёл жимиб тургач, эшикни тимдалади, очилгач, чаққон ҳаракат билан ташқарига шўнғиди.

2

Афғонда хизмат қилиб қайтгач, Ёдгор шифокорлар тайёрлайдиган қизлар билим юртига электрик бўлиб ишга кирди. Ҳарбий комендатура Ёдгорнинг ташқидан бўлса ҳам ГЭС факультетида ўқишини ҳисобга олиб, ўша ёққа йўлланма берган эди. Йигирмадан ошган Ёдгор бир йил мобайнида тараллабедод қилиб яшади. Тайинли жойи бўлмагани учун аввалига Дўрмондан қатнаб ишлади, кейин узоқлик қилиб бир кеча Қудратнинг уйида, икки-уч кеча институтда танишган ёру биродарлариникида, ҳатто Жасур яшайдиган ётоқда тунаб кун кечирар; меҳнат юзасидан қизлар орасида кўп бўлар, электр тузатгани ётоққа борса, у ерда ҳам техникумда учрайдиган қизларга дуч келар, бўлажак хотини Барно билан ўша ерда танишган эди. Барно чўғдек қиз бўлиб, исми жисмига мос, ўзи Сижжак қишлоғидан келган, ҳозир учинчи курсни тугатиш арафасида, ҳар шанба куни дарслардан кейин қишлоғига кетиб, якшанба куни кечга томон шаҳарга қайтар, Ёдгор уни автобус бекатида кутиб олар, уйдагилари ҳар нарса солиб берган халта-сумкаларни кўтариб келишга кўмаклашар, кинога боришар эди. Ёдгор кузатиш баҳонасида баъзан Барнога ҳамроҳ бўлиб, Сижжаккача борар, ўша автобус билан орқасига қайтар, Дўрмонда тушиб қолиб, гузардан унча-мунча харажат қилар (отаси ҳали ҳаёт эди), ўз уйида ётиб қолар, саҳар чоғи яна шаҳарга ошиқар эди.

Бирда Ёдгор китоб ахтариб, институти кутубхонасига борди ва биринчи курсда танишиб, кадрдонлашиб қолган дўсти Давронни учратди. Қучоқлашиб кўришишди. Даврон ҳали институтни битирмаган, охириги курсда эди. Даврон дўстининг Афғонистон урушида қатнашиб, ногирон бўлиб келганини, жойи йўқлигини билар эди, уйига таклиф қилди. Ёдгор Давронни уйланган билиб, боришга ийманди, аммо Даврон қистагач, рози бўлди. Икки оғайни қовун-тарвуз

олиб, дарвозадан кириб боришди. Ўртоғи яшайдиган уй данғиллама, дарвозахонада «Волга» ярқираб турар, гулзор атрофидаги йўлчаларга Давроннинг дадаси шлангдан сув сепар эди, Ёдгорни дарров таниди ва шлангни ташлаб, меҳмон билан кучоқлашиб кўришди. Ёдгорнинг ҳадиғи аригандек бўлди.

— Об-ба Ёдгорбек-э! — деди Карим ака, Ёдгорни кучоғидан бўшатиб. — Қойил! Ҳаммасидан хабарим бор, Даврон айтган. Қайтганингга бир йил бўпти, нега бир қорангни кўрсатмайсан? Фарзанддек бўп қолувдинг, шунақаям бўладими? Нега олиб келмадинг, деб ўртоғингни койидим. Ў Афғонни ўтиб келдим, деб бизни писанд қилмадингми?

— Йўғ-е, Карим ака, — дея, Ёдгор хижолат тортди. — Юмушга аралашиб қолдим.

— Майли, майли, — деди Карим ака, Ёдгорни гулзор ўртасидаги шийпонга бошлаб. — Ҳаддим сиққанидан айтдим-да, жиян. Кўнглингга олма. Ўтир.

Учовлашиб омин қилишди. Карим ака уй томон қараб:

— Онаси, қочқоқ ўғлинг келди, чиқ! — деди баланд овозда.

Лутфихон опа ичкаридан чиқиб, зинада тўхтади ва Ёдгорни таниб, «бай-бай»лаганича меҳмон истиқболига йўрғалади, эгилган Ёдгорнинг елкасига кафтини қўйиб кўришди.

— Вой, Ёдгоржон, омонмисиз, болам? Нега бедарак бўлиб кетдингиз? Қайтибсиз, эшитдик. Худога шукр. Бардаммисиз, айланай? — сўради Лутфихон опа, Ёдгорнинг ҳассасига кўз ташлаб. — Ойингиз, дадангиз соғ-саломат юришиптими?

Бир-икки пиёла чойдан кейин Карим ака:

— Қоронғу тушмасдан орқага ўт, Ёдгор. Кузда ўзинг кўмган анжир мевага кирган. Ўз қўлинг билан териб чиқ, оғзинг тегсин. Мен сувимни сепиб бўлай, — дея, пижамасининг қорнига чарс-чурс уриб, нари кетди.

Ёдгор Давронга эргашиб, унинг хонасига кирди. Йигитлар уйбоп кийинишиб, боққа тушдилар. Бу томон димроқ эди. Кулчасимон анжир доналари етилган — сап-сарик, баъзилари «кўзи»да асал томчиси йилтирар, мева аранг бандида осилиб турар, сал тегса, узилиб майсага тўкилгудек оғир, ширага тўлган эди. Қишлоқ боласи бўлгани учун Ёдгорни унча-мунча мева турлари билан ажа-блантириш қийин. Ёдгорнинг Дўрмондаги ҳовлисида ҳам томорқа бор, мевалар пишганда, эплаб бўлмайди. Даврон ҳам бир неча марта борган, боғ айланишган, шафтолихўрлик қилишган.

— Вақтида териб олмасанг, тўп-тўп тўкилиб, таппи бўлиб қолади, — деган ўшанда Ёдгорнинг дадаси ва бу қиёс Давронга ғализ кўринган.

— Таппи?

— Ҳа-да. Бир пасда қораяди савил.

Анжир ҳақиқатда тобига етган, ҳар донаси пиёладек, тўрттаси билан коса тўлади, шираси бўғади, биттасига одам тўяди. Сув сепиб бўлди чоғи, Карим ака, Ёдгорнинг лунжини лўппа-лўппа тўлдириб анжир ейишидан ҳавас қилар, боғдаги яна бошқа нарсаларни кўрсатгиси келиб тоқатсизланар, Дашнабоддан ўзи олиб келиб ўтқазган анор тупини ҳам тезроқ кўришини истар эди. Ростдан ҳам анор тугган ҳосилнинг энг кичиги чақалоқ калласидек бўлиб, тўқ қизил, оғир, калтакка боғламаса, шоҳини эгиб синдиргудек эди.

— Қумга кўмса, июнгача етади, — деди Карим ака, ғурурини яшира олмай. — Пўсти қотмайди. Биттаси бир коса шарбат беради. Табиат мўъжизаси. Энди олмани кўр. Ўзим пайванд қилганман. Ўн икки хил.

Карим ака олма тупи олдиға бориб тўхтади.

— Буни мўъжиза деса арзийди, — деди Ёдгор ҳайратланиб.

Битта дарахт тупида неча нав шохлар бўлиб, бирида қизил — қирмизи, иккинчиси сариқ — зарғалдоқ, яна бирида кўкимтир, қолганларида сепкилдор, тарам-тарам, узунчоқ, юмалоқ, дукки олмалар ҳаммаси ўз навиға муносиб тўсда товланар, кўзни тортар эди. Бироқ тез орада қош қорая бошлагани учун Карим

ака бошқа «ихтиро»ларини кўрсатишга кўзи киймади: уларни одам қуёш нурида кўрмаса, муносиб баҳо бера олмайди.

— Қолганини эртага кўрасан, — дея, Карим ака ҳовли томон меҳмонни етаклади ва у ёққа чиққач, катта лампочкани ёқди. Ҳамма ёқ нурга тўлди, аммо хали осмон ёруғ, энди юлдузлар йилтирай бошлаган эди.

Гулзор орасидаги стол атрофида оқ ғилофли стуллар турар, дастурхон нозу неъматлар, биллур қадаҳлар, бир шиша коньяк билан безатилган бўлиб, устига оппоқ дока ташланган, кечки салқин билан уйғонган гуллар анвойи ҳидлар тарқатар эди. «Жаннат», деб ўйлади Ёдгор ичида, ҳавас қилиб.

— Катта бўлиб қолдиларинг, — дея, Карим ака докани олиб ташлади. — Қиттак-қиттак қилсак, айб бўлмайди. Утиринглар. Ҳозир манти келади.

Карим ака коньякни очиб, қадаҳларга қуйиб чиқди, Ёдгорга бағишлаб, сўз айтиди. Биринчи қадаҳ бўшади. Лутфихон опа манти келтирди, яна биттадан қадаҳ кўтаришди, бошқа ичишмади. Таомдан сўнг Даврон тарвуз сўйди. Ёдгор боядан бери ўртоғининг камгаплигини нимага йўйишни билмас, назарида Даврон бой отаси олдида ҳадиксирагандек, дабдабали уйи борлигидан иймангандек туюлар эди.

— Рустам аканг оиласи билан алоҳида бўлиб чиқиб кетишди, — деди Карим ака, катта ўғлини назарда тутиб. — Сожидани узатдик, болали бўлган. Ҳувиллаб қолдик, уйлантирайлик, десак, ўртоғинг «ўқишни битирай», дейди. Сен Афғонга бориб келдинг, ишляяпсан экан, уйланишни ўйла, ўғлим, — деди Карим ака, Ёдгорга ўзини яқин тутиб.

— Қишлоққа тушишга ким рози бўларди, амаки? — деди Ёдгор.

— Шаҳардан жой олиш керак, — деди Карим ака. — Уруш қатнашчисисан, ярадорсан. Сенга бермай, кимга беришади? Медаллар борми?

— Иккита, — деди Ёдгор ийманиб.

— Жуда соз. Эртагаёқ комендатурага бориш керак. Талаб қилмасанг, ўзлари беришармиди? Ҳаққинг бор. Уйланаман де! Жой керак, ногиронман, уйлансам, хотиним қарайди, деб айт. Каттароқ уй сўра. Ҳам уй-жойлик бўласан, ҳам уйланасан. Эътироз билдириша олмайди. Биронта кўз остига олиб қўйганинг борми? Бўлмаса, ана, кеннойинг суриштиради.

Ёдгор қизариб кетди. Барно ҳақида айтгиси келди, аммо уй олиш масаласи олдида, бу иккинчи даражали гапга ўхшаб кўринди. Индамай қўя қолди.

Қўшни томондан қўшиқ эшитилди.

— Даврон, тур, телевизорни қўй, — деди Карим ака ўғлини шошилтириб. — Зайнаб Полвонова айтаяпти. Тугаб қолмасин.

Даврон чопқиллаб бориб, дераза токчасига ўрнатилган телевизорни қўйди, ташқарига қараган экранда «Самарқанд ушшоғи»ни айтаётган Зайнаб Полвонова тасвири кўринди:

Китобхонаи олам варақ-варақ жустам...

Ашуланинг Карим ака яхши кўрадиган авжи эди.

— Эштайлик, — дея, Карим ака огоҳлантириб, кўзларини юмди, қўшиқ жозибасига берилиб, чайқала бошлади.

Йигитлар одоб билан жимиб қолишди. Қўшиқ ҳақиқатда ёқимли, ашулачи ва машшоқларнинг ижроси маҳоратли, фақат байти асосан форсча эди, бироқ жумланинг олтига сўзидан бештаси — яъни: «китоб», «хона», «олам», «варақ-варақ» дегани тушунарли бўлиб, «жустам» нималигини ёшлар билишмас, шунинг учун банднинг маъноси тушунарсиз эди. «Китоб ҳақида бўлса керак», деб ўйлади Ёдгор, миясига озор бергиси келмай.

Карим аканинг ёдига нимадир тушиб, телевизор олдидан жилган Давронга боқди.

— Ўшатта туратур, — деди Карим ака шошилиб. — Ашула тамом бўлиши билан ўчирасан.

Даврон ортига қайтди. Карим ака ҳақиқатда шу куй шайдоси, бошқа оҳанг билан кўшиб нашъасини бузгиси келмас эди. Ёдгор шундоқ тушунди. Ўзи қанақадир омборнинг мудирини, юмуши «тушир», «юрт-юкла»дан иборат Карим ака битта куйга шу қадар маҳлиё жунун бўлиши, тўлганиши, изтиробга тушиши — қандай фазилат. Агар шоир ёки бастакор бўлганида, бу одамдан қандай намоянда чиқиши мумкин эди.

**Хати ту дидаму гуфтам, ки муддао инжост,
Закоти ҳусн агар медиҳи барои худо,
Биё ки Зебуннисов ҳам ту ман гадо инжост!**

Таронанинг охирги банди тугагач, Даврон телевизорни шартта ўчириб қўйди. Карим ака оғир хўрсиниб кўзини очди. Баҳра олгани, дили қаттиқ таъсирлангани сезилиб турар эди.

— Шу кўшиқни юз марталаб эшитганман, — деди Карим ака тилга кириб. — Яна минг марталаб эшитишга тайёрман. Радиода берилаётган бўлса, қаерда бўлмай, тўхтаб қоламан. Нечта хофиз айтганини ҳам биламан. Лекин бу шунақа ашулаки, ҳамма ижро қилиши яхши эмас. Саодат опа, Зайнаб опалар айтишса, дўндириб қўйишади. Эшитган одам энтикиб қолади, ҳаво етишмай. Сўзлари оҳангига мослиги-чи!

— Сўзларини тушунаси, амаки? — сўради Ёдгор.

— Тушунмайман, ҳис қиламан, — деди Карим ака ва мафтун бўлгандек: — «Қадам зи майкада берун...» Қанақа сўзлар! — дея, ўрнидан туриб кетди, наридан сўзмасининг чирсиллагани эшитила бошлади, кейин Карим ака ёдлаб олган шеър байтини ўзича қайтара-қайтара, «Волга» турган дарвозахона томон йироқлашди. «Қарашма тоғу мижжа ханжару нигоҳ алмос... Дашти Карбадо инжост...»

Карим аканинг қалби жунбушга тушган, ҳаяжони қувончли эди.

Қачон ётганини ҳам, қачон турганини ҳам йигитлар пайқашмади. Эрталаб куёш тушиб, уйғонишга мажбур бўлишди. Карим ака аллақачон ишга кетиб улгурган эди. Ёдгор билан Даврон бино орқасидаги майдонда бадантарбия қилишди, пишқириб ювинишди, артинишди, ҳусайни узумнинг бошлари осилиб турган шийпонда қаймоқ билан нонушта қилишди.

3

Фарзандлар ичида энг каттаси Қудрат бўлгани учун ака сифатида масъулиятни сезар, унча-мунча маслаҳатли тадбир-чоралар чиқса, иккала укаси ҳам, онаси ҳам, ўхтин-ўхтин дардга чалиниб турадиган дадаси ҳам Қудратнинг гапини кутишарди, Қудрат у пайтлари ичкүёв бўлса-да, биринчи фарзанди тугилган, мустақил машғулотлар олиб борадиган ўқитувчи, эди. Бу гал ҳам, масала равшанлашгач, Ёдгор акасини истаб институтга йўл олди. Серқатнов бўлишгани боис Қудрат ака қайнона-қайнотаси олдида хижолат чекишини Ёдгор ҳам, Жасур ҳам билишарди. Шунга қарамай, пул-мулдан сиқилишса, ёки зарур иш чиқса, Қудратга чопишар, акаси иложи борича ёрдамини аямас эди. Ака-укалар аҳил бўлишмаса, Тошкентдек жойда улар бири-биридан узоқлашиб кетишлари, беғоналашишлари мумкин эди.

— Уй беришаяпти, — деди Ёдгор акасига, одати бўйича тирноғини тишлаб.

Қудрат укасига тикилиб қолди.

— Қанақа уй?

— Квартира, — деди Ёдгор, қувончини аранг эплаб.

— Квартира? — дея Қудрат укасининг кўлини ушлади. — Қанақа квартира?

— Уч хонали. Чилонзордан. Ҳаққим бор экан. Мана буни ташламаяпман, — дея, Ёдгор ҳассасини полга дўқ этиб уриб қўйди. — Нафақа ҳам беришаяпти.

— Яхши! — деди Қудрат. Унинг кўзлари мамнун йилтирар эди. — Жуда яхши. Мана, жойинг бор, ватанлик бўлдинг, ишинг, нафақанг тайин, бир хонасида Жасур ётиб юради. Энди Дўрмонга чиқиш керак, дадамиз омонат, тўй ҳаракатига тушишсин, қиз ахтаришсин.

— Қиз бор, — деди Ёдгор, тирноғига қараб. — Сижжаклик. Техникумда ўқийди. Ҳозир каникулда. Одам қўйиш керак. Ойим билан сиз борсангиз, тузук бўларди. Обрули кишисиз. Ўзим олиб чиқаман.

— Исми нима? — деди Қудрат бир дам хаёлга ботиб.

— Барно.

— Чиройлими?

— Тузук, — деди Ёдгор жилмайиб.

Юракдан урипти, деб ўйлади Қудрат.

— Ақли, одоби қалай? — сўради у. Тошкентга келган қизларнинг аксарияти шу ерда илиниб қолиш ниятида юришларини ўз институти талабалари мисолида билар эди.

— Тузук, — деди Ёдгор. — Ҳозир уйда. Борсангиз кўрасиз.

— Бир кўришда билиб бўлармиди? Бизникига олиб кела оласанми?

— Унамайди. Тортинчоқ, Уялади.

— Ҳай, бу ёғи бир гап бўлар, — деди Қудрат, тиззасини шапатилаб. — Уйингда биронта жиҳоз борми?

— Жиҳоз нима қилади? Ҳали калитини беришгани йўқ. Шу ҳафта ичи оламан.

Майли, уйни Ёдгор олсин аввал, ўйлади Қудрат, тўй тараддудида унча-мунча жиҳоз харид қилинар. Қуда томон рози бўлса, келин ҳам бирор бисот билан тушар. Лекин сижжакликлар келинга қанақа сеп беришларини Қудрат билмасди, қўй-мол қилишса, сотиб бисот олинар, деб ўйлади. Тошкентда қиз чиқарилса, келин сочидан тортиб, телевизоргача сепида келтиради, жиҳоз, холодильник, кўрпа-тўшак, чойшаб, идиш-товоқ, кийим-кечак, пойабзал — булар шарт. Ҳатто, отаси ақувватроқ бўлса, машина ҳам тортиқ қилишармиш. Ёдгорга унақа нарсалар ато қилиши маҳол. Тўйни дабдабасиз, ими-жимида ўтказишса, келинни Дўрмондаги ҳовлига тушириб, кейин шаҳарга кўчиришса ҳам бўлади. Ҳар қалай ҳовлига келин тушиши, тўй бўлиши, ноғора-сурнай, дегандек, хосияти бўлакча. Қудратнинг ўзи шаҳардан уйланди, тўй маросимлари ҳам келинникида бўлиб ўтди, Дўрмондаги ҳовлида фақат аёлларга дастурхон ёзилди, карнайнинг овози чиқмади. Қудратнинг ота-онаси мулзам бўлишди, дардлари ичида қолди. Эндиги тўйни ҳовлида ўтказиш лозим, онаси ҳам, отаси ҳам, келин кўрдик, деб, мамнун бўлишади, ўшатта неварга туғилса, бошлари осмонга етади. Ақалли келин бир йил туриб берар-ку. Зўр бўлса, қатнаб ўқийди-да. Унақалар қанча. Фақат рўзғорга тузукроқ қарай олишмайди, кеч қайтади, ҳомилалик бўлиб қолса, вазият янада оғирлашади. Майли, онаси ҳали бардам, келин тушганда ҳам оила тўрт кишидан иборат бўлади, рўзғорга қараш онаси учун малол эмас. Келин ҳомила тортса, шаҳардаги уйда қолаверишади. Келин-куёв иноқ бўлса, қайнона-қайнота билан келин орасига совуқчилик тушмаса — муҳими шу. Дадаси касалванд, онаси ҳушёр, мулоҳазали аёл, арзир-арзимас нарсага жанжал чиқарадиганлардан эмас. Бироқ ким билади? Қиз тоғда яшаган, у ерларнинг удуми, урф-одати таъсирида вояга етган, бу ердаги тартибга мослаша олармикин? Қилган иши, тутган турмуши онасига эриш туюлмасмикин?

— Келинни қаёққа туширамиз? — сўради Қудрат ака тирноғини ғажиётган Ёдгорнинг қўлига секин шапатилаб. — Ҳовлигами ё янги уйингами?

— Ойимга маслаҳат солайлик-чи, нима десалар, шу-да, — деди Ёдгор, нам тирноғини ишқалаб.

— Ҳассани ташловдинг чоғи, нега яна таяниб юрипсан? — деди Қудрат ака, кўнглида бир қарорга кела олмай. Унга қолса, келин шаҳардаги квартирага тушгани маъқул. Онаси билан келиннинг жини бир-бирига тўғри келмаса, бир ҳафтада можаро чиқади, орага совуқлик тушса, кейинги муросалари шу араз

таъсирида ўтади. Бу мулоҳазани Қудрат ака укасига ҳозирча айтмасликни маъқул кўрди. Агар Ёдгор ҳам, акаси ҳам ҳовлига тушириш тарафига майл билдиришса, чиқиши мумкин бўлган тафовутнинг олдини олиш учун ўз фикрини айтиб ўтади. Энг маъқули, келинни удум йўлига ҳовлига туширишу, ҳафта ўтар-ўтмай, шаҳарга кўчириш. Баҳона топилади: техникумда ўқиш бошланиб қолди, келин қатнаши керак, узоқдан қатнаса, кечикиб боради, гап тегади дейилса, шаҳардаги янги уй қаровсиз қолганини, кимдир кириб олса, ғавғо чиқишини рўқач қилинса, ҳовлидагилар англашади, кўни-кўшни ҳам жиртак чалмайди. — Оғрияптими оёғинг?

— Оғриги йўқ, бир дўстимнинг дадаси, уй-пуй олмагунингча ҳассани ташламай тур, нафақа ҳам тайин қилишади, деди. Халақит бермайди-ю, техникум қизларидан тортинаман. Чўлоқ дейишади. Барно мулзам бўлиши мумкин.

— Билмадими Барно урушда бўлганингни?

— Айтганман, — деди Ёдгор, яна тирноғини тишига яқинлаштириб ва эсига тушиб, кўлини тортди. — Билади. Ҳассани кўргани йўқ. Ўтоқдаги хонада яшириб қўйганман. Комендатура ёки ижроқўмга учраш тўғри келса, таяниб бораман. Иш беради, — Ёдгор жилмайиб қўйди. — Тўйни айтсам ҳам қарашишади — ўртоғимнинг адаси шунақа маслаҳат берди. Кўрамиз-да.

— Пул-мулинг борми? — сўради Қудрат ака ийманиброқ. — Маош олаяпсан, нафақа тайин қилишипти.

— Бор-у, тўйга етмайди-де.

— Қараб турмаймиз. Тўй шунақа нарса, қариндош-уруғлар, ёру биродарлар бир томонини кўтаришади. Жойи чиқса, одамлар бир тийинсиз тўй бошлаб юборишади, тўйдан кейин ҳатто икки-уч танга қолади ҳам.

Ёдгор кўлини қаерга қўярини билмай, бошини қашлади.

— Қиз яхши бўлса кифоя — муҳими шу, — деди Қудрат ака, укасига далда бериб. — Қишлоққа чиқайлик, ҳовлида маслаҳат қилайлик, шунга қараб, қуданикига бориб, огоҳ қилиб келасан, совчиликка оймизни олиб борамиз. Юринг, дейишса, мен ҳам кираман, айтишмаса, машинадами, чойхонадами ўтириб турамиз. Барнога айтиш керак, ота-онасини ўзи пиширади. Совчилик чўзилса, бир соатга боради. Нон синдирилиб, фотиҳа тортилса — бўлди, тўй куни ҳам ўшанда келишилади. Шунинг учун биз ўшатта туришимиз керак. Кўп масалаларни ҳал қилиб, режалаб келамиз.

— Совчилар келади, деб хабар бер деясиз. Қишлоқ жой, Барнони чақиринглар десам, эриш туюлмасмикин. У ерда ҳам йигитлар бор.

— Кузатиб борганман дединг-ку.

— Боришга борганман-у, автобусдан тушмаганман-да, — деди Ёдгор хижолат тортиб ва беихтиёр яна тирноғини тишлай бошлади. — Таниш-билишлар сезиб қолади деб, Барно мен билан ёнма-ён ўтирмайди ҳам. Имо-ишора билан автобусдан тушиб кетади, бир ўзим қоламан — то машина орқасига қайтгунча.

— Бола киргизасан, — деди Қудрат ака, — ҳойнаҳой Барно онасига учини чиқарган бўлиши керак, ё ўзи чиқади, ё чақиртиради. Икки минутлик нарса, айтасану изинга қайтасан. Автобусингга улгурасан. Уйланиш ниятинг борлигини қизга айтганмисан?

— Айтганман-у, ўзи ҳам пайқаган. Сезгир қиз. Айтмасам, яқинлаштирмас эди.

— Қўл-пўлини ушлаганмисан? — сўради Қудрат ака, ўзини укасига яқин тутгандек, сирли илжайиб.

— Ушлаганман, — деди Ёдгор мулзамланиб. — Ҳаммаси бўлган.

— Текканмисан?

— Бўлган.

— Ие! Вой хумпарей! Қачон?

— Бир ойча бўлди.

— Бўйида бўлса-чи?

— Айтгани йўқ. Ўзиям билмайди чоғи. Билсаям нима, дўхтирлар бор.

— Болани йўқ қиладими? — даҳшатга тушиб сўради Қудрат ака.

— Қайдам.

— «Қайдам-пайдам» деган гапларни қўй! — деди Қудрат ака укасидан ранжиб. — Шу бугуноқ Дўрмонга борамиз. Бир пар дарсим бор, сен кетавер, мен ўзим етиб бораман. Ушатта учрашамиз. Дарров тўй ҳозирлигини кўриш керак. Вақт ғанимат. Қудаларга, дадамиз ногирон, тўй кўрсам деган орзуси бор, шошилиш керак деймиз. Ҳамма нарса ёпиқлигича қолади, сир очилмайди, қиз шўрлик ҳам, ота-онаси ҳам иснод чекишмайди. Мен машинада чиқаман, илож бўлса эртагаёқ совчиликка борамиз, — дея Қудрат ака соатига қаради. — Ўн минутдан сўнг дарс бошланади. Сен жўнайвер ёки мени кут. Бир ярим соатда бўшайман, бирга кетамиз.

Хаёлида Барно, укаси Ёдгор, тўй ташвиши, Қудрат ака қандай дарс ўтказганини ҳам билмади. Бу ҳозирги қизлар қанақа ўзи? Тузукроқ танишмай-нетмай, суриштирамай, етакласа кетаверадими? Қизлик ғурури, андишаси бўлиши керак-ку ахир. Ёдгор-ку, хайрият, тонмаяпти, уйланишга тайёр, «ҳамма нарса» ёлди бўлади, бошқаси учраганда-чи? «Суюқ экан, дарров кўнди, уйланмайман» деб, қайрилиб кетса-чи? Қиз шўрлик нима бўлади? Иигитни қайдан қидиради? Топганида ҳам қўлидан нима келади? Йиғлаб-қақшаб қолаверади.

* * *

Исмат аканинг хотини Меҳри холани эзмалиги учун Зарифа опа унча хўш кўрмаса-да, совчиликка бирга боришда ўшани танлади. Меҳри хола учта қиз чиқарган, иккита келин туширган, тўй кўрган, қуда-андалик нималигини биладиган аёл эди. «Кўп гапирмайсиз, — деди Зарифа опа «дугонаси»ни аввалдан огоҳлантириб, — гангиб қолишади. Топиб-топиб гапиринг». «Нуқул оғзимни тўсасиз, айланай, — деди Меҳри хола аразлаб, — мум тишлаб ўтирсак, яхши бўладими? Гаплашиш ҳам зийнат-да, айланай». «Қулоқ солиш ҳам зийнат, — деди Зарифа опа, бўш келмай, — сиз бошқага оғиз очирмайсиз». «Жим ўтириш хунук, айланай, трамвайда ўтиргандек». «Сизга бас келиш қийин, — деди Зарифа опа, — айтаман деган гапинг ҳам ичингда қолади».

— Уларнинг ҳам урф-одатлари бор, — деди Қудрат ака машинанинг орқасида ўтирган иккала аёлга, — ҳадеб ўз расм-русумларингизни рўқач қилаверманглар. Ғашлари келади...

— Аммо лекин, айланай... — дея, Қудратнинг гапини охиригача эшитмай, аралашди Меҳри хола.

— Тўхтанг, олдин гапни эшитинг, Қудрат нимадир демоқчи. — Машина гувиллагани учунми, «дугонаси» яна маҳмадоналик қилгани учунми, Зарифа хола овозини кўтарди. — Чакакингиз тинганига ҳаял ўтгани йўқ.

— Энди дейман-да... — Меҳри хола яна илиб кетди.

— Ана, қаранг, тоғлар, арчазорлар, нега пайқамайсиз? — деди Зарифа хола, бироқ савол берганига пушаймон бўлди, чунки Меҳри хола шундоқ ҳам гапираверар, савол берилганда, умуман тўхтатиб бўлмас, унинг устига туртиб гапирар эди.

— Пайқадим, айланай, — дея, Меҳри хола яна гапга тушиб кетди. Зарифа хола намойишкорона юзини ўгириб олди. Шунда ҳам Меҳри холанинг оғзи тинмади, сигири челақни тепиб, сутни ағдаргани ҳам, чуғурчуқлар узумини чўқилаб кетгани ҳам, қўшнисининг ўғли дарахтдан йиқилиб тушгани ҳам, иккала келини жиққамуш бўлгани ҳам қолмади. Сижжаккача «сайраб» борди, Қудрат аканинг ўйлари чалкашиб кетди, ёнида ўтирган Ёдгор икки марта ухлаб олди.

Кечаги маслаҳатдан кейин Ёдгор Сижжакка келиб, совчилар дарагини айтиб кетган эди, Қудрат аканинг машинаси ўн қадамча нарида тўхташи билан дарча остонасида турган қизалоқ ичкарига отилди. Зарифа хола билан Меҳри хола Ёдгорнинг ишораси билан эшик томон юришди. Меҳри хола бегона назар билан атрофга аланглар, жаврашдан тинмас эди. Улар эшик олдига бориб, бир зум

туриб қолишди. Ёдгор, кираверинглар, дегандек, машинадан бир оёғини чиқариб, аёлларга имо қилди. Шу пайт ичкаридан рўмолини тузата-тузата духоба камзул кийган, қирқ яшарлар атрофидаги аёл чиқди ва совчиларни кутмагандек, эловланиб кўришди. Аммо дарвоза олдига сув сепилган, кутишгани шундан аён. Эловлаш шунчаки, кўз кўрарга қилинадиган оддий жонсараклик. Сохта типирчилаш. Ҳамма шунақа қилади, шунинг учун ясама ҳаракатга эътибор берилмайди. Удум. Қайтага шунақа қилмаса, одобсизликка киради, совчиларга кўз тикиб ўтиришгандек кўринади. Баъзида бўлажак келинни, яъни қизни, зарурат бўлмаса-да, бирон юмуш билан дўконга юборишган бўлади, ёки қиз нарироқдаги дугонасиникига кетади, совчилар кўрайлик, қўлидан бир пиёла чой ичайлик, дейишса, қўшниникидан чақириб чиқишади.

Аёл, ниҳоят, совчиларни ҳовлига чорлади. Зарифа хола Меҳри холанинг енгидан тортиб қўйди — алжилламанг демоқчи бўлди.

Қудрат ака машинани буриб, ҳув нарига, мажнун толлар панасига жойлашган чойхона томон ҳайдаб кетди. Бу чорпоялар қўйилган шинамгина жой бўлиб, тошлоқ ерига куюқ сув сепилган, чорпоялардаги яйдоқ хонтахталар атрофига кўрпачалар тўшалган, костюм устидан оқ халат кийган чойхоначидан бўлак, иккита қария оёқ осилтириб чорпоя четида ўтиришар, афтидан автобус кутишар эди. Машинадан тушган шаҳарлик меҳмонларни кўриб, иккала чол ўрнидан кўзғалишди, улар билан кўл бериб сўрашишди. Чойхоначи кўлини сочиққа артиб, меҳмонлар олдига келди, одоб билан кўришиб, жой кўрсатди. Саришталик, куёш чарақлаб туришига қарамай ҳавонинг салқинлиги, феруза осмонга чўзилган қорли чўққилар, одамлар ўз қўли билан бунёд қилган лажувард кўл юзидаги майда тўлқинларнинг мавжи, мажнун толларнинг ер шипираётган яшил новдалари, балиқ хиди, кушларнинг чуғур-чуғури, тун бўйи совуган нам ердан келаётган салқинлик Қудрат аканинг дилига ҳам баҳра берди, ҳам ғашлик оралатди.

Юракни орзиқтирувчи шундай масканда бу ғашлик пайдо бўлгани, Ёдгорнинг келинга нисбатан беписандлигиданми, ёки чой устида чоллар билан бўлган суҳбат асоратими, Қудрат ака аниқ билмас, қандайдир тузатиб бўлмас хато юз бергандек туюлар эди. Кеча укаси билан гаплашгач, Қудрат аканинг таъби хиралашди, дилида ёт ҳислар туғилди. Майли, тўй ўтсин, укаси тиниб-тинчиб олсин, уларнинг ҳаётига аралашмайди, келди-кетдини ҳам чеклайди. Оғздан нималар чиқишини билмайсан киши, нуқул чўчиб турасан. Муяссархон, Гулшан олдида шунақа «қовун туширса», кўзингни қаёққа олиб қочишни билмайсан, ўсал бўласан. Дадаси дардман, онаси совчиликка келишга аранг рози бўлди, куёв бунақа. Қандай яшар экан келин билан? Агар онаси келиннинг сирини тўсатдан билиб қолса, Ёдгор оғздан «гуллаб» қўйса, Барнонинг ҳолига вой: ўтирса — ўпоқ, турса — сўпоқ. Ёдгорга яна тайинлаш керак. Қуда — совчилар қанақа келишишар экан? Тўй ҳам Сижжақда, ҳам Дўрмонда ўтса, анча оврагарчилик бўлади. Барнонинг ота-онаси қишлоқда тўй қилмай, қизини бериб юборишга кўнишармиди? Биринчи тўйи экан. Унинг устига Ёдгор шаҳарда ёру биродарларим, Афғонда бирга хизмат қилган ошналарим бор, зиёфатсиз ўтмайди дейди. Майли, кўнгил амри. Аммо харажатларни ўйламайди, акам кўтаради, деб ишонади чоғи. Шунча маблағни Қудрат ака қаердан олади? Яна устига тўйни ўзи тезлаштирди, демак тили қисик. Бору йўғи минг сўмга ҳам етмас экан. Отаси ногиронлик нафақасини олади, онаси шундан ҳам маҳрум. Умр бўйи бирон ташкилотда ишлаган эмас. Бироқ тезда тўйни ўтказмаса ҳам чаток, келиннинг аҳволи қалтис. Тўй кечиктирилса, укаси ҳар кўчага кириб кетиши, агар Барнонинг бўйида бўлса, фош бўлиши, жанжал чиқиши мумкин. Жанжал чиқса, калтакнинг бир учи Қудрат акага бориб тегади, хотини, қизи олдида мулзам бўлади. Олдини олиш зарур. Нима, аранг етишган машинасини сотиб, исноддан қутилиши керакми? Қилар ишни қилибсан, шалтоғингни ўзинг тозала, деб кўлини қўлтиғига урса, Ёдгор, албатта, кўл учида бўлса-да, бирон чорасини кўриши ёки қиздан тониши мумкин, оқибатини тахмин қилиш ҳам кийин, аммо ака-укалар «кўз кўрмас» бўлиб кетишлари аён. Чидаб бериш,

нима бўлмасин, тўйни ўтказиш керак, у ёғи худодан. Қудрат ака акалик бурчини адо этади, тинчийди. Агар масала машина сотилишига бориб тақалса, уйдагиларга нима важ кўрсатади? Квартира тегиб, аранг қайнота-қайнона қош-қовоғидан қутулиб, мустақил оила тебратишга эришувди, ҳатто машина ҳам олувди, куни яна трамвай-троллейбус кутишга, яна тирбанд автобусга осилишига, тугмалар узилишига, ялтиллаб артилган туфлилари мажак бўлишига қоладими? Қайнотаси нима дейди, ахир машинага камлик қилганида, ўша одам қарашиб юборган эди. Сўрамаса ҳам, қарз — қарз-да, ҳалигача қутилгани йўқ, қайнотаси кечмади. Энг аламлиси — шунча сарф кетганини укаси билармикин, тан олармикин, миннатдор бўлармикин? Қудрат ака машинани сотмай, қарз кўтарса, ким тўлайди? Укаси тонмаса ҳам, қарзни тан олмайди, тўёна деб билади. Ака бўлганидан кейин, Ёдгорнинг назарида, қилиши шарт-да. Ўзбекда шунақа, тўнғич фарзанд укаларига, онасига ҳомийлик қилади. Айниқса ота дунёдан ўтган, ёки ночор-нотавон бўлса, бу масъулият янада ортади. Тўнғич билан укалари орасидаги ёшнинг фарқи катта бўлса, ака ота вазифасини бажариши шарт. Қудрат ака билан Ёдгорнинг орасида олти ёш фарқ бор, Ёдгорнинг ўқишига ҳам, шаҳарга бориб, институтга киришида ҳам Қудрат ака кўмак берган, фақат афсус, иккинчи курсга ўтиши билан Ёдгорни аскарликка олиб кетишган. Ўқиши чала қолиши ҳам майли, уруш бўлаётган Афғонистонга жўнатилиши Қудрат акани ташвишга солган.

Автобус тўхтаганини кўриб, чойхонадаги иккита чол кўзғалишди. Ҳожикентда фотиҳагарчилик бор, тушиб чиқамиз, дея меҳмонлар билан қуюқ хайрлашиб, бекат томон жилишди. Чойхоначи чойни янгилади. Шу пайт совчилар кирган ҳовлидан ўн уч яшар бола чиқиб, чойхона томон кела бошлади.

— Ассалому алайкум, — дея, бола биринчи бўлиб қўл чўзди. — Кирар экансизлар.

Қудрат ака билан сигарет тутатаётган Ёдгор бир-бирига қараб олишди. Демак, совчилик маълум ечимга келган, ўйлади Қудрат ака, бола билан кўришиб. Энди муддат, тўй ўтказиш тартибини эраклар ўзаро келишишади, шунга чақиритилган.

Қудрат ака қўлини кўксига қўйиб, бир-икки одим ёни билан юргач, укасига ишора қилди, чақириб келган болага эргашиб, улар ҳовли томон кетишди ва эшикка етишганда, ичкаридан бармоқлари билан сочини тараб, Барнонинг дадаси чиқди, аввал Қудрат ака билан қучоқлашиб кўришди, Ёдгорнинг кўзига қарамай, қўлини қисди, меҳмонларни ичкарига чорлади. Қудрат аканинг ҳадиғи аригандек бўлди. Меҳмонлар нок панасидаги айвонга қўйилган чорпоёга чиқиб, «омин» қилишди. Барнонинг дадаси букланган дастурхон печини очиб, меҳмонларга чой узатди. Чойдан кейин мастава тортилди. Ичкари хоналардан Меҳри холанинг товуши эшитилар, қанақадир аёл ўчоқ атрофида ивирсир, Барно кўринмас, чақиргани чиққан бола чой ташир эди.

— Саватни қара-чи, тушдимикин? — деди Барнонинг дадаси ўғлига.

Бола ҳовлининг паст томонига чопқиллаб кетди ва, тераклар учи кўриниб турган нишабликка чўккандек, ғойиб бўлди. Тераклар ортидаги кўм-кўк қўлнинг мавжли сатҳи ағдарилаётгандек туюлар, оқ елкан узокда капалакдек кўринар, сузиши сезилмас эди.

— Омборга сув тўлганда, ҳовлининг этагини босади, баъзида экин сув тагида қолиб кетади, — деди Барнонинг дадаси ўғли ортидан тикилиб. — Бултур савзи экувдик, сув кетгандан кейин қарасак, ҳар биттаси жўвадек бўпти. Балиқни қўл билан тутиш мумкин. Сават ташлаб қўйганмиз, тўртта-бешта тушади. Баҳорда тўғон бекилади, омборга иккита дарё оқади, тўғон очилганда, сув пасаяди, ярим қулоч лойқаси қолади — ўғит керакмас. Ўлғондан эксангиз, ростан кўкаради. Бу томондаги ҳовлилар шунақа, этаги сувда. Йўлнинг нариги томонидагилар бундан бебаҳра. Ўзлари танлашганда. Энди аттанг қилишаяпти. Ярим қоп балиқ Ҳожикентга олиб тушилса, ун-мойга етади.

— Сув узокми? — ҳайратланиб сўради Қудрат ака.

— Шеттан тош отсангиз, сувга тушади, — деди Барнонинг дадаси. — Тахтадан супа қилиб қўйганмиз, калла ташлаш мумкин. Тушамизми?

Қудрат аканинг ҳам, Ёдгорнинг ҳам ўша томонга ўтгиси келиб, бири бирига қараб қўйди. Тўй тадбири ҳам айна пайтда иккинчи даражали нарсага айланиб қолди. Бироқ улар бу ерга ҳордиқ чиқаришга келишмагани учун, бир оз истиҳола қилишди, аммо қизиқиш баланд келди. Шундай мўъжизани ўз кўзлари билан кўрмай кетиш кечириб бўлмайдиган гуноҳдек туюлди. Устига-устак, бир ойга бормай, сув кетади, жозиба қолмайди, келаси йил келиш насиб этадимми-йўқми, гумон.

— Саид! — айвондан бақирди Барнонинг дадаси, меҳмонлар майлини пайқаб, — Шошмай тур! Ҳозир борамиз. Юринглар.

Саттор ака учун кўл ҳовлининг энг кўркам фазилати саналар, у кўлни ўзиникидек билиб, пинҳона завқ олар, фахрланар, айниқса, шаҳардан чиққан меҳмонларга кўрсатмай, жавоб бермас эди. Бугунгилар шунчаки меҳмон эмас, бўлажак қудалар — биринчи қудалар! — буларга кўлни кўрсатмаслик — хиёнат. Саттор ака қанча ўзини вазмин тутишга уринмасин, Қудрат акага серзавқ, шўх, ҳавасли одам кўринди, қизи ҳам эсидан чиқди. Сўзлари лўнда-лўнда, ҳар бирини айтганида, одамнинг назарида нарсаларнинг аниқ шакли — кўриниши гавдаланарди, ибораларида ифода ишлатмайди. Қудрат ака, насиб этса, яна келишни, Саттор аканинг гапларини эшитишни ният қилиб қўйди, ўн дақиқа ичида Саттор ака очилди-қўйди, Қудрат акага маъқул тушди, ёқди.

— Ёғ қизитиб қўйинглар, — деди Саттор ака айвон зинасидан ўчоқ бошига қараб, — балиқ қовурамиз. — Саттор ака қизига совчилар келганини унутдим, ёки эътибор бермадим, ён деразага қараб: — Барно! — деди. — Балиқ қовуришга Барно пазанда.

Дераза ёнидаги эшик очилиб, Барно кўринди. Бу оқбадан, йирик қора кўзлари ўйчан, икки юзи қизил, ихчам қиз бўлиб, балоғатга етгани бутун вужудидан уфурар, оппоқ, силлиқ томоғида бир қатор дур шодаси йилтирар эди.

Қудрат ака боя онасини кўрганда «қизи ҳам суқсургина бўлса керак», деб тусмол қилувди, отасини кўргач, бу тахмини аниқлашди, ўзини кўриб иқроор бўлди, укасининг дидига қойил қолди. Мунақа малоҳатга ким қарамайди? Юргандир қанчадан-қанча йигитлар, ороми бузилиб. Ҳатто Қудрат аканинг юраги шувиллаб кетди.

— Ассалому алайкум, — деди Барно ҳийла қизарган ҳолда момик бармоқлари билан кўксини тўсиб. Ярим очиқ эшикни бир қўли билан ушлаб тураркан, бу ҳаракати, яъни кафтини кўксига қўйиши салом пайтида қилинадиган кўл ҳаракатими, ёки эркаклар олдида кўзга яқин жойини беркитишими — англаш қийин эди, аммо барибир Қудрат акага одоби ёқди ва шунинг билан бирга Ёдгорга таслим бўлган пайти кўз ўнгига келди.

— Ваалайкум ассалом, — деди Қудрат ака, бир лаҳза эсанкираб, — яхшимисиз, синглим? — Қудрат ака нигоҳини аранг олиб қочиб, укасига кўз қирини ташлади. Ёдгор ҳам таҳликада лол турар, тирноғини чайнагиси келарди. Барно Ёдгор томон қарамади, одоб сақлади. Унинг елкаси ортидан осилиб тушган бир ўрим қора сочи арқондек йўғон, илондан оғир эди. «Қирқмапти, — деб ўйлади Қудрат ака, — шаҳарда турмакласа ажабмас». Қиз қишлоқича кийиниб олган бўлса-да, қиёфасига шаҳар нуқси ургани (кўз илғамас нарсаларда) сезилиб турар эди. Сохта уятчанлиги йўқлигими, тик қарашими — нималигини Қудрат ака ажрата олмади.

— Қозонга қара, қизим, — деди Саттор ака, илтимос тарзида қизига юзланиб, — меҳмонлар балиқдан татишсин. — Саттор ака «қўлингдан» демоқчи бўлди, аммо тили учига келган сўзни қайтарди — бунақа сўз айтиш ҳали эрта кўринди. — Сочик бор, пастга тушамиз.

Барно дарҳол ичкарига кириб кетди.

Қудрат акани хаёл олиб қочди. Қизиқ, Барно севармикин Ёдгорни? Ақли қандайлиги ҳали қоронғу, аммо чиройи Ёдгорникидан аъло. Қандай қилиб шу

қиз укасининг тузоғига илинди экан? Ахир қирчиллаган, ўзига бут, машиналарда юрадиган йигитлар қанча? Нега улар четда қолишди? Шундай малоикани пайқашмадимми? Балки Ёдгор биринчисимасдир? Олдин бошқалар билан ҳам таниш бўлгандир? Ёдгорнинг гўллигини фаҳмлаб, «сир»ини ёпмоқчидир? Чиройли қизлар ўзларининг гўзаллигини яхши билишади. Ёдгор шунчаки ниқобдир, номига тегиб, уй-жойни «арра» қилишга киришар? Хотин-боласини ташлаб, шунақалар пайига тушадиган ошиқу беқарор шайдолар камми? Мундоқ қараганда, кўп ёшлар — шу жумладан қизлар ҳам, шаҳарга «илиниб» қолиш кўйида кимга бўлмасин, тегишга тайёр. Ёдгорнинг нимаси кам? Ўш, бежирим, уйланмаган, этагидан тортадиган чурвақалари йўқ, она-отаси қишлоқда, ҳарбий хизматини адо этиб келган, ҳатто медаллари бор. Бир ҳафта ичида алоҳида квартира олади. Акаси ўзига мустақил, оиласи билан яшайди, битта укаси билим юртида ўқияпти, ётоқда туради, стипендия олади, Ёдгорга унча муҳтожлиги йўқ. Ёдгор ногиронлиги учун нафақа олади, ҳассасини ташласа, оқсамайди ҳам, институтда ишлаяпти, комендант бўлармиш, ҳамма ўқитувчилар таниш, сиртдан ўқир экан, баҳоларини қўйиб беришмайдими? Тўрт йил нима? Ўтади — кетади. Дипломлик бўлади. Афғон уруши қатнашчиси сифатида қанча имтиёзларга эга, фарзанд туғилса, унга ҳам нафи тегади. Ўзи шалдир-шулдир, гина қилмайди, кек сақламайди. Бир коса иссиқ овқати тайин бўлса, еб кетаверади. Пешонасига битган бўлса, машина олади. Уруш қатнашчиларига текин беришаётганмиш, Ёдгор нафақат қатнашчи — ногирон ҳам. Шунга бермай, кимга беришади? Илмни ушласа, бирор жойдан тешиб чиқмас, ақалли фан номзоди бўлади. Яна нима керак?

4

Совчиларни Саттор ака хотини билан кузатиб қолди, Барно чиқмади. Юк қулагандек бўлди. Саттор ака билан Қумри опа чорпая четида бир неча дақиқа индамай ўтиришди.

Ичкари хонани йиғиштираётган Барно жим ўтирган ота-онасига қаради, аммо улар мамнунми, йўқми — тушунмади. Мамнун бўлишса-да, янги ташвиш — тўй машаққати ўйлантириб қўйгани сезилиб турар, ўтган ҳодисага қайси томондан ёндашишни, гапни нимадан бошлашни билишмас эди.

Эшикни шохи билан итариб, подадан мол келди, гурс-гурс ер босиб, оғилхона томон ўтиб кетди. Саттор ака боғлаб чиқиш учун молнинг орқасига тушди, Қумри опа пояга кийдирилган челакни олиб, ичини латта билан артди. Шу заҳоти бир кучоқ ўтни орқалаб, Саид ховлига кирди, кирза этигини дўқир-дўқир босиб бориб, симёғочдаги михга ўроқни илди, молхона томон кетди.

Қумри опа сигир соғиб чиққунича, қош қорая бошлади. Кўл нариги қирғоғининг Боғистон қишлоғидаги кўз илғамас уйларда чироқлар милтиллади; тоғнинг белидан юқориси ҳали қуёш нурида чўмилар, эриб улгурмаган қор қизғиш товланар, ҳар куни шу пайтда учиб ўтадиган вертолёт дар-дар товуш тарқатар, улкан тоғ бағрида чигирткадек кўринар, кўл юзида балиқлар бирин-кетин сапчир эди.

Барно онаси соғиб чиққан сутни олтита косага қўйиб, чамбарақларга илди. Шалдур-шулдур бўлишига қарамай, Ёдгор ориятли йигит экан, ўйлади Барно. Қизларни алдаб кетадиганлар қанча! Ёдгор ёқимтой, андишали ҳам экан. Квартира олармиш. Бир ҳафта — ўн кун Барно тушган жойида келин бўлиб, кейин шаҳарга кўчармиш. Майли. Техникум таътил бермаса, қатнаб ўқийди. Соат иккидан кейин ўқиш тугайди, ярим соатда уйида, янги уйида — бўлади, қайнонаси уй хизматига қарашади. Бояги иккита совчи аёлнинг қайси бири Ёдгорнинг онаси эканлигини Барно ажрата олмайди, онасидан сурашга уялди. Анову сергап аёл бўлса, ярим кун ҳам етарли, қулоқни қоқиб қўлга беради. Майли, чидайди, тажанглик қилмаса бас. Бир ҳафта ҳам гапми? Келинлар йиллаб чидашади. Муҳими, Ёдгор лаллаймаса, яхши кўрса, менга осонгина берилдинг, бошқаси бўлса ҳам шунақа қилардинг деб, баҳона қидирмаса — бўлгани. Шу шумтака-

ни ёқтирмасам, қўлидан ҳеч нарса келмас эди. Тўғри, «жазаваси» қўзғаганда, ушланг ўзингизни! — десам бўларди. Мени истасангиз, майли, розиман, аммо расмий томонини уддаланг, ундан кейин мен сизникиман... деб. Аммо шунақа пайтда одам қандай тўрга тушиб қолганини ўзи билмай қолар экан-да. Севаман, сенсиз яшай олмайман, жонимни бераман деб, дунё кўзига кўринмай кетган бир алфозда кимнинг бардоши чидайди? Қиз ҳам ишонади-да. Унинг устига йигит ёқимтой бўлса! Кўкрагидан итарсанг, кўнгли совуши, мунга паспортдаги тамға керак экан, деб ўйлаши мумкин. Умуман, ҳис, ошиқлик, севги — нима ўзи? Нега бунақа кучли? Ҳеч нарса билан ҳисоблашмайди? Ҳеч қанақа тўсиқни тан олмайди?.. Англия қироли муҳаббат, деб тахтидан воз кечипти. Нақадар юксак туйғу! Одамни ларзага солади. Қанчадан-қанча кишилар севгини қапишиш, ҳирсни қониқтириш, деб ўйлашади. Севиш — бу бахт-ку. Демак, ҳақиқий севгига ҳамма ҳам эриша олмас экан-да. Тахтдан воз кечиш, севгилисини танлаш учун қанақа жасорат, маданият, юксаклик, эътиқод керак! Балки инглиз қироли ягонадир? Аммо бор экан-ку. Бунақа олиёйлик ноёб бўлмаса, қадри қолмайди, шунинг учун дostonлар муҳаббатни кўкка кўтаради, чўққилар билан тенглаштиради. Тоғ чўққисиз бўлмайди, аммо энг юксак чўққилар нечта? Иккита ё учта. Етарли. Чўққи кўп бўлса, чўққилиги билинмайди. Бу юксакка ета олмагани учун инсон ундан юз ўгириши керак эмас, унга интилишининг ўзида поклик қарор топа бошлайди, ғубордан арийди, ўзига номуносиб тамалардан тозаланади. Нега бизда, яхши кўраман, деган нарсани бузқулик билан адаштиришади? Яхши кўриш — нафрат эмас, мўъжиза — энг улуғ хислат-ку. Табиатни инкор қилиб, одам нимага эришади? Муҳаббат одамга — фақат одамга! — инъом қилинган фазилат-ку. Қайси бир қиз отасига, мен фалончи йигитни севаман, дея олади? Бунда қандай гуноҳ бор? Қанақа айб? Ҳатто куёвнинг юзини кўрмай, турмушга чиқса, бола туғса — бу майли, одобли саналади; севаман, дилим ёнмоқда, деса — бу ҳаёсизлик. Алдаш, яшириш, муғомбирлик — бу ҳаёсизлик эмас-ку, ҳаёсизлик — ҳаё. Бу ўзи қанақа одоб? Одоб, ҳаё — камтаринлик ниқоби билан самимийликни бўғиш эмасми?

Ўнинчи синфни битиргач, Барно ўша йилиёқ — бу етмишинчи йил эди, чоғи, Тошкент медицина институтига ҳужжат топширди, бироқ конкурсдан ўта олмади. Бунақаларни медицина техникуми имтиҳонсиз қабул қилиши ҳақидаги эълонни Барно консультацияга бориб юрган пайтларида кўрган эди, ўша ёққа чопди ва бир кун ичида қабул қилингани ҳақида буйруқ чиқди, ҳатто ётоқ билан таъминлашди. Иккинчи курсни тугатиш арафасида Ёдгорни учратди. Ёдгор ёш йигит бўлишига қарамай, Афғон урушини ўтаб келган, билинар-билинмас оқсоқланар, хушчақчақ, шаддод, беғам, нуқул ҳассасини қаердадир унутар, хаҳолаб кўлар, қизларга шоколад улашар, ким илтимос қилса, бажонидил бажарар, кўп қизларнинг ҳавасини келтирар эди. Ўзи электр бўйича мутахассис, институтда сиртдан ўқир экан. Қизлар ётоқхонаси бўлишига қарамай, унга шу ердан бир хона беришибди — ҳам устахона, ҳам ётоқ. Маълум даражада — пойлоқчи, ёмон ният билан келган шилқим йигитлар Ёдгор борлигини билишса, оёқ тортишади. Ёдгор билан талашиш, жанжал қилиш, унга қўл кўтаришдан чўчишади — Афғон ногирони, медаллари бор, ҳассаси билан бир урса, майиб қилади, айбсиз чиқади, чунки қизлар тарафини олиш, ҳимоя қилиш — марднинг иши.

Бир куни Барно автобус пойлаб ЦУМдаги бекатда турувди, кўчанинг нариги томонида Ёдгор кўринди. У ҳам Барнони пайқади шекилли, кўчанинг бу томонига ўта бошлади. Таниш бўлишгани учун дарров гапга тушишди. Кун иссиқ, автобус ҳадеганда келавермади.

— Шошилмаяпсизми? — деди Ёдгор.

— Йўқ, нимайди? — сўради Барно, негадир юраги шувиллаб.

— Юринг, музқаймоқ еймиз. Иссиқни қаранг, — деди Ёдгор, баҳона ахтариб. — Сквер салқин.

— Сквер узоқ, — дея, Барно мужмал жавоб берди, аммо бу — рад жавоби эмас эди. Ёдгор дарҳол буни сезди.

— Қўғирчоқ театри ёнидаги кафега борамиз, яқин, — деди Ёдгор ва бир кадам кўйди. — Кетдик.

Барно бир лаҳза иккиланиб туриб, Ёдгорнинг ҳассасига қаради, Бу — ногиронсиз, гапингизни икки қилиш яхши эмас, деган маънони билдириши керак эди, Ёдгор бошқача тушиниб, ҳассасини гулзорга улоқтирди.

— Вой, бу нима қилганингиз? — ханг-манг бўлди Барно.

— Жонга теғди, — дея, Ёдгор хижолатлигини яшириш учун йўл бошлади.

— Олиб келайми ҳассани?

— Керак эмас, етарли матоҳ, — деди Ёдгор қўл силтаб. — Эътибор берманг.

Улар хиёбон бўйлаб кафе томон кетишди. Барно учун бунақа сайр биринчиси эди, у ҳадиксираб атрофдагиларга кўз ташлар, йўловчилар қизни таъқиб қилгандек туюлар, ўзини ғалати сезар эди. Худди шуни пайқагандек, Ёдгор қизнинг таҳликасини тарқатиш учунми, ўзини бепарво тутишга, арзимас луқма ташлашга урунар эди.

Улар рангли соябон остидаги елим стол ёнига ўтиришди.

Кўланка бўлишига қарамай ҳаво дим эди.

Ёдгор икки қадаҳ шампан, қовурилган жўжа, минерал сув буюрди. Барно винога кўлини ҳам теккизгани йўқ, сув ичди, холос. Ёдгор музқаймоқ буюргач, шампан симириб ўтирди. Бунақа ўтиришларга ўрганмаган Барно ҳамон тортинар, атрофга аланглар, табакани қандай ейишни билмас, мулзам ҳолатини сув хўплаш билан яширмоқчи бўлар эди. Барно табакани бир-икки тишлаб, кўлини артди, таом чала қолди.

— Энди кинога борамиз, — деди Ёдгор, қоғоз билан лабини артиб. — Салқин бўлади. Горький боғида ёзги кинотеатр бор.

Барно йўқ дейишни эп кўрмади. Туришди. Улар кинотеатрга етиб боришганида, қош қорая бошлаган, ҳали-замон кино кўйилиши керак, одамлар шошилишар эди. Ёдгор билан Барно ҳам кино бошланишига аранг улгуришди. Ўзги залнинг атрофи баланд дарахтлар билан ўралган, ҳамма жойлар банд, сув сепилган ердан илиқ ҳид тарқалар эди.

Экранда хира тасвир пайдо бўлиши билан чироқлар ўчди, лекин қоронғу ҳали қуюқлашмаган эди, томошабинлар ғовури секин-аста тина бошлади. Экранга қараса-да, Ёдгор ҳеч нарсани кўрмас — англамас, хаёли қизда эди. Бир оз қоронғи тушгач, Ёдгор иккилана-иккилана кафтини Барнонинг билагига кўйди, қиз, буни сезмагандек, кўлини тортиб олмади. Ёдгорнинг юраги алғов-далғов бўлиб кетди — биринчи марта қизнинг кўлини ушлаши эди. Барно ҳам, кўриниб бермаса-да, алланечук бўлди — бу нарса унинг учун ҳам биринчиси, ҳам ёқимли, ҳам кўркинчли эди. У экрандан кўз олмас, ўта диққат билан томоша қилгандек қотиб ўтирар, бироқ экрандаги тасвир чайқалар, жимирлар, хиралашар, қиз нима бўлаётганини ажрата олмас, дили энтикар эди.

Кинодан кейин улар автобус бекатига йўл олишди.

Хилват жойга келганда, Ёдгор қизни бағрига тортди, Барно журъатсизгина қаршилиқ кўрсатди, аммо қайноқ кучоқдан чиқа олмади. Ёдгор қизнинг томоғига бурнини босди, лабидан ўпди. Барно қалтиради, юзини олиб қочди, лабини артиб ташлади. Ёдгор, оғзимдан ҳид келаяпти, деб ўйлаб, қўлларини бўшаштирди, бироқ Барно четга отилмади, афтидан, қиз ҳам сеҳр тузоғида эди. Унинг чиройли қора кўзларида чироқлар мавжи йилтирар, янги, ҳали синалмаган, аммо эзгу дунёнинг эсанкиратувчи жозибаси очилгандек, бу мафтункор бўронда чирпирак бўлиш аччиқ ва лаззатли эди. Бу нима ўзи, қанақа ғалаён, жунун, офат? Нега одамни зирқиратади, ларзага солади, ақлини парчалайди? Адоғи қаерда? Нега бунчалик фусункор? Бундан чўчиш керакми ёки пўртанасида ғарқ бўлиш, наърасига қўшилиб учиш, парвоз қилиш керакми?

Турар жой битта бўлгани учун улар ётоққача пиёда кетишди; тунда ҳаво салқин, кўчалар кимсасиз эди. Ёдгор қизни кучар, кўтарар, ялаб-юлқар, лабларидан сўрар, тўймас эди...

— Барно, сени яхши кўрсам майлими? — энтикиб сўради Ёдгор.

— Майли, — деди Барно. — Шу — яхши кўришда. — Барно, уйланасизми, демоқчи эди, негадир ўзини тийди, бундай савол ўринсиз, сийқа бўлиб туюлди, айтмади.

Яхшиям айтмаган эканман, деб ўйлади Барно ҳозир, ўчоқ бошида туриб. Агар айтсам, албатта, уйланаман, дер эди, бунақа пайтда ҳамма шундай дейди. Кейин совчилар юборса ҳам, мажбуриятдан қияпти, деган гумон пайдо бўларди. Энди эса ташаббус ўзидан чиқди, севар экан, демак. Тонса, қўлимдан нима келарди? Мардлик қилди, бунақа йигит билан турмуш қурса бўлади, алдаб кетмайди. Кўнгли совиса, айтади, бошқа қизни ёқтирса, яширмайди. Энг ёмони — алдаш.

Ўшанда, анҳор бўйича ўтиришганида Ёдгор Барнонинг ўрилган сочини қўлига олиб:

— Қалин экан, — деди, — оғир эмасми?

— Кестирмоқчиман, — деди Барно йигитга синовчан кўз ташлаб.

— Кўзинг қиядимми?

— Тараш қийин, ювганимда бир тоғора бўлади.

— Причёскаям ярашса керак, чиройлисан.

— Сижжакка қандай кириб боришимни ўйлаяпман. Дадам, аям нима дейишаркин? Албатта, маъқуллашмайди, ачинишади. Лекин шу аҳволда шаҳардаям юриб бўлмайди. Ҳамма қарайди. Сутчи деб ўйлашади, Кестираман.

— Қирқтираман дегин. Кестириш ўғил болаларга нисбатан ишлатилади, — деди Ёдгор, Барнонинг шу нарсани билмаганидан ҳайрон бўлиб. Барно кулди. — Ҳозир ҳамма нарса тескари бўляпти — эркаклар узун соч қўйишяпти, аёллар қирқтиришяпти. Укам бор. Бир-икки марта ётоққа ҳам келган. Рассом. Кўзинг тушгандир. Жасур. Сочи елкасигача тушган.

— Мўйлови ҳам бор-а? — сўради Барно. Ҳақиқатда кўрган эди. — Узун бўйли, чиройли ўспирин?

— Ҳа, бўйи мандан узун.

— Ярашса, ўстираверишсин.

— Сен шошмай тур, — деди, бир лаҳза ўйланиб Ёдгор. — Қирқтириш қочмайди.

Бу гапнинг тагида яширин маъно борлигини Ёдгор очмади, аммо Барно тушунди, тушунди ҳам эмас, йигитнинг жиддий нияти борлигини тусмол қилди, балки шунинг учундир, Барно ўшанда «уйланасизми?» деган саволни бермади. Тўғри бўлиб чиқди. Мана, бир кун аввал келиб ўзи хабар бериб кетди, бугун совчилар келишди, ҳаммаси расамади билан бўлади. Энди тўйга тайёрланиш, бисотни кавлаш керак. Қумри опанинг қизига атаб, унча-мунча олиб қўйган нарсалари ҳам бор, баъзиларини, масалан, ойна ўрнатилган трюмо, чойнак-пиёла, духоба парда, кўрпа-кўрпача, эчки момиги урилган иккита ёстиқ, ғилоф, бир ўрам гилам ва яна қандайдир нарсаларни онаси Барнога кўрсатган эди. Баъзи аёллар бунақа ишларни яшириб қилишади, тўй харажатидан боши қотган эрлари ғамланган нарсаларни кўриб, осмонга ирғишади, хотинларининг бу қадар тежамкорлигидан ҳайратга тушишади. Акаси бамаъни киши экан. Барнонинг дадаси билан анча гаплашишди. Дадаси Қудрат акани кўриб, кўнгли тинчиди, бунақа оила инсофли, адолатли, фарзанди ҳам шунга яраша бўлади. Ёдгор, афтидан, сал бошқачароқ, биринчи миясига келган режадан ўтмайди, мулоҳаза, шубҳа, таҳлил қилмайди, оқибати хунук чиқса, қўл силтаб кетаверади, бош қотирмайди. Бунақа одамлар тезда ошиқ бўлишади, тезда совушади, Барнонинг психология муаллими шундай деган. Аммо ҳамма нарсани қаричлаб ўлчаб чиқадиган, тахмин-тахлика билан ўзини ҳам, атрофдагиларни ҳам азқбга солувчи одам билан яшаш ҳам енгил эмас. Шартта кесишда ҳам қанақадир фазилат бор. Ёдгор шунақа. Балки бу Барнонинг тақдиридир. Бошқаси, эҳтимол, афзалдир, бироқ Барно унақасини учратмади, учратгиси ҳам йўқ. Кўз очиб кўргани шу. Аравасига тушди, ашуласини ҳам айтиши шарт. Йўловчини ўзгартириш мумкин,

аравадан тушиб қилиш мумкин, аравакашни ўзгартириб бўлмайди. Барно, мана, йигирмага кирай деб қолди. Авваллари бунақа нарсаларни мушоҳада қилмас, ҳаёт тажрибаси ҳам, онги ҳам, билими ҳам етишмас эди. Психология муаллими кўзини очди. Баъзан бир қарашда оддийгина кўринган нарсаларни бир-бирига қиёс қилиб, узвий боғлаб, шунақа хулосалар чиқарадики, оғзинг очилади. Ҳамма нарсадан мантиқ ахтаради, ижтимоий асос қидиради, далил топади, тасодиф бежиз эмаслигини исботлай олади. Кўп талабалар муаллимнинг назариясини алжираш ҳисоблаб, дарсларида зерикашади, аммо Барно бирорта машғулотни ўтказмайди, ҳаммасига боради, ҳатто кутади. Қизиқ, хотини қанақа экан, домланинг мулоҳазаларини тушунармикин? Бунақа одамга хотин бўлиш қийин. Агар хотини ҳам ўзига муносиб бўлса, ҳаётлари нақадар маънолидир.

Ана, ярим соатдан буён Барнонинг дадаси билан аяси айвонда ўтиришибди. Шубҳасиз, аяси эшитганларини эрига, эри Қудрат ака билан бўлган суҳбат таас-суротларини хотинига гапириб бераяпти, тўй тадбирини муҳокама қилишяпти. Жанжал чиқиб кетмаса кошки. Аслида, улар орасида жанжал кам чиқади, аммо жанжал-можаросиз турмуш ҳам бўлмайди. Саттор ака мулоҳазали киши бўлгани учун, даб-дурустдан чўрт кесмайди. Қумри опа биладики, эрининг айтган ҳар сўзи — ўйлаб айтилган фикр, тез рози бўлади, режани бирга бажаришади. Масала шубҳали кўринса, Қумри опа ётиги билан эътироз билдиради, Саттор ака туюқмайди, вазминлик билан қулоқ солади, хотинининг гапи асосли кўринса, ён беради, режасини ўзгартиради. Умуман, оила хўжалигига дахли бор барча юмуш-тадбирларни Саттор ака маслаҳатсиз, муҳокамасиз ўтказмайди. Мана, ҳозир ҳам «кенгаш» бўлмоқда. Кеча Ёдгор келиб хабар бериб кетгач, дарров савол-жавоб бошланган эди. Барно қуда томон ҳақида нима билса, ҳаммасини онасига айтди, ҳатто Ёдгорга кўнгли борлигини ҳам қистириб ўтди, фақат битта «сир»ни яширди. Уни онасига айтиш мумкин эмас, онаси изтироб чекиши аниқ эди. Бироқ бу «сир»ни техникумдаги бирон сирдошига айтибми, ёки ўзи акушер билан келишиб ҳал қилиши керакми, Барно ҳали билмас, асосий жумбоқ шу эди. Никоҳ кечаси янгалар қолишса, «сир» очилади, онасининг юзи шувит бўлади, тўйнинг эртасигаёқ мунозара чиқади, куёвнинг онаси инжиқ аёл бўлса, жанжал кўтаришдан тоймайди; «айб»ни ўзига олганида ҳам, яширипсизлар, деган даъво — таъна кўтарилади, ораларига совуқлик тушади, Ёдгорнинг онаси ҳеч қачон рўйхушлик бермайдиган бўлиб қолади. Шунинг учун Ёдгорга ҳам билинтирмай, акушер билан келишиш лозим. Қуда-янгаларга шу «белги» керак эканми? — марҳамат.

Барно индинга — йўқ, индинга эмас — эртага тушдан кейин шаҳарга жўнайди. ЗАГСга бир ой бурун ариза ташлаб қўйиш керак экан, акс ҳолда никоҳ ҳужжати берилмас эмиш. Дарслар бор, қайсидир касалхонага бориб амалий машғулотда қатнашиши керак. Тўй муддати аниқ, никоҳ либоси ҳақида тажрибали курсдош дугоналари билан маслаҳатлашиши, яна бир дунё майда-чуйда юмушларни бажариши лозим. Аяси билан батафсил режалаб, ҳамма вазифаларни рўйхат қилиб чиқади.

Таътил бошланмасидан уч ой аввал — июн ойи эди шекилли — Барно республика кўз касалликлари шифохонасида амалий тажриба ўтар, машғулотлардан кейин ётоққа қайта туриб, автобус бекатидаги скамейкада ўтирар, бекатда кўзи кўр ҳассаси кишидан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Кун иссиқ...

— Дўхтирмисиз? — деди кўзи кўр киши, Барно томонга юзини ўгириб. Барнодан балки дори ҳиди келар, қиз шундан бўлса керак, деб ўйлади.

— Талабаман, амаки. Клиникада машғулот ўтамиз, — деди Барно нотаниш кишининг уст-бошига разм солиб. — Сиз ҳам шу ерда даволанаяпсизми дейман?

— Йўқ, — деди кўр киши, шилпик кўзларини пирпиратиб. — Кўзимни очилишига ишонмайман, тугмаман. Гаранг, кар одамни олинг, қулоғи очилса ўлиб қолади. Ўрганмаган-да. Кўрлар ҳам шунақа. Кўзи очилса кўшимча қийинчилик туғилади. Ўшлиқда бўлса, бошқа гап. Эллиқ йилдан бери кўрмайман, ёруқ дунё

қанақалигини ҳам билмайман, қулайсизлик сезмайман. Кўзи очиқ одам кўр бўлиб қолса — азоб. Бизнинг кўзимиз қулоғимизда, ҳассада. — Кўр ғалати жилмайиб, нариги томонга қулоғи билан «қаради» — ҳақиқатда у ёқдан автобус келар эди. — Етмиш биринчи. Товуши ўхшаяпти.

Кўр киши ўрнидан туриб, ҳассасини ярим қулоч нарига қадади — ҳайдовчи кўрса, албатта автобусни тўхтатади. Автобус тўхтагач, ғиқ этиб эшиклари очилди, кўр киши биринчи эшик олдида турганини англаб, салонга чиқди.

Демак, кўр одамлар кўзлари очилишини ўзлари истамас эканлар-да, ўйлади Барно таажжубланиб. Авваллари ёруғ дунёни кўриш қобилияти тикланишини бахт деб ўйлар эди, — ғалати тафовут. Ҳеч қачон ҳеч нарсани кўрмаган одам тўсатдан кўра бошласа, бу ҳақиқатда мушкул азоб. Кўзи ожиз одам учун кўрмаслик табиий ҳол. Балки севги билмай умр кечирганлар ҳам шунақадир? Севмасликни афзал билган, севгини айб ҳисоблаган одамлар қанча! Барно ҳам ўқимаса, шаҳарга тушмаса, мазмунли суҳбат-маърузалар эшитмаса, шунақа бўлар эди. Биронта мол дўхтиригами, табельчигами узатилар, ҳаёт шу экан-да, деб кўникиб кетаверар, севибди, ошиқ бўлибди, жазмани билан қочиб кетибди, деган овозаларга нафрат билан қарар эди.

5

Ниҳоят янги уйнинг калити қўлига тегиши билан Ёдгор зиналар оша иккинчи қаватдаги квартирасини кўришга югурди. Уй икки хонадан иборат, ҳали бўёқ ҳиди келар, паркет поли йилтирар, хоналарнинг бири зал, иккинчиси ётадиган хона, чап томондагиси ванна-туалет ва ошхона эди. Ёдгор кранларни очиб, иссиқ-совуқ сув борлигини текширди, балконга чиқди, битта ҳам лампочкаси бўлмаса-да, чироқларни ёқиб кўрди. Коридор полида телефон аппарати жим турар, ҳали-замон жириглаб юборгудек эди. Хоналар бўм-бўш бўлгани учун уй ҳувиллаб кўринар, бировнинг бисотиға ўхшар эди. Ёдгор дарҳол акасиға телефон қилди.

— Алё, — деди Ёдгор, ҳаяжонини босишға уриниб. Аёл кишининг овози эшитилди. Муяссархон билан Ёдгор авваллари ҳам телефон орқали гаплашгани учун дарров унинг овозини таниди: — Кеннойи, ассалом-алайкум, мен Ёдгорман. Яхшимисизлар? Акам уйдаими? Майли, кечроқ телефон қиларман... Менми?... Квартирадан гапиряпман. Ҳм... Икки хоналик. Иккинчи қаватдан... Лаббай?... Ҳўп, — дея, Ёдгор телефон дастасини қўйди. Келинойисининг маслаҳати ўринли, хонадонга бирон нарса киришиб қўйиш керак, одам яшаётгани билинади, беғоналар кириб олмайди. Ёдгор пастға ошиқди. Қаерда мебель магазини бор? Ҳа, Бешёғочдаги анҳор бўйида, етти қаватли бинонинг пастки қаватида, Ёдгор бир неча бор кирган, ялтироқ жиҳозларни кўриб, ҳаваси келган. Яқини ўша. Олмазордан икки бекат нарида. Беш минутда етади. Ташқарига тушгач, миясига янги фикр келди: омборчидан илтимос қилса, керакли нарсалар унда топилади, вақтинча олиб турса бўлади-ку. Кўрпа-матрас, чойшаб-ғилоф, стол-стул, кроват-ойна, ҳатто чойнак-пиёлалар ҳам бор. Битта машинаға ортса, ярим бўлмайди, бир соат ичида уй тўлади. Арзигулик нарсаларни шошмай олиш лозим. Барно билан бирға танлашса, — яна яхши. Маслаҳатли маросим бузилмайди, деган гап беҳудамас. Йигитлар корпусидаги талабаларға айтса, юклаш-тушириш, хонадонға олиб чиқишға ёрдам бериб юборишади. Шундай қилиш керак. Бинобарин, комендантлик ўрни бўшаяпти, бир ҳафта ичида ўзи комендант бўлади, ҳамма нарса ихтиёриға ўтади. Омборчи йўқ демайди, қайтаға бўлажак хўжайинининг илтимосини бажонидил бажаради. Шунинг учун телефонда айтса, Йўлдошвой ака ўзи нарсаларни жўнатади. Ёдгор ижроқўмға бориб, квартирани қабул қилгани ҳақидаги ҳужжатға имзо чекиши керак.

Ёдгор ижроқўмға бориб, расмий ишларни бажарғунига қадар икки соатдан кўп вақт ўтди, уйига қайтганида, пастда қақир-қуқурлар ортилган юк машинаси турар, тўртта студент зинада ўтирар эди. Ёдгор улар билан қуюқ кўришиб, квар-

тира эшигини очиш учун иккинчи қаватга чиқиб кетди, талабалар юк ташишга киришди: барча иш бир соатда битди. Бисот ўрнатилгани учун уй яшайдиган тусга кирди, Ёдгор, йўқ дейишларига қарамай, беш сўмдан пул берди, раҳмат айтди, чой-пой қўйиб бера олмагани учун узр сўради, талабалар кетгач, оёқ излари қолган полни нам латта билан артиб чиқди. Шинамгина жой бўлди.

— Бир нарса кўрсатмоқчиман, — деди Ёдгор, ётоқхонага боргач, Барнони учратиб.

— Нима? — деди Барно.

— Юр, ўзинг кўрасан, сюрприз.

Ярим соатда етиб боришди.

Ёдгор эшикни очиб, Барнога йўл бўшатди.

— Вой! — дея, самимий завқланди Барно ва остона хатлаб, ичкарига кирди. Икки ярим йилдан бери тўрт ўринли хонада яшаб келаётган қиз учун бу уй кошонадек кўринди. — Қачон тегди?

— Бугун! — деди Ёдгор тантанали тарзда.

— Жиҳозлари-чи?

— Жиҳозлари ҳам. Институт омборидан. Вақтинча.

Барно мароқли табассум билан Ёдгорга қаради. Ёдгор бир кўзини қисиб, сумкасидан шампан шишасини чиқарди.

— Ювиш керак! — деди Ёдгор ва қизнинг розилигини кутмай, икки пиёлага қўйди, тик туриб қадаҳларни уриштиришди — Барно ярим пиёла винони базўр ичди, Ёдгор тўла пиёлани симирди, нам лаблари билан қизнинг юзидан ўпди. Барно юзини олиб қочмади. Бу кун алоҳида кун бўлгани учун карашма ўринсиз эди. Ёдгор қизнинг лабидан ўпди. Барнонинг лаблари итоатли бўса берди, Ёдгор қўлидаги бўш пиёлани четга қўйиб, қизнинг белидан кучоқлади, қизнинг силлиқ билаги йигитнинг елкасига етди. Ёдгор Барнони даст кўтариб, кроват қўйилган хонага олиб кирди ва шошила-шошила қўйлагини ечишга киришди.

— Эшик очик-ку, — деди Барно, қаршилиқ кўрсатмай.

Ёдгор коридорга отилди ва ташқи томонда қолган калитни суғириб, ичкаридан эшикни қулфлади, йўл-йўлакай кийимини ечиб, яна хонага кирди. Сочлари аралаш кўкрагини қўллари билан тўсиб, кроватда қиз яланғоч ётар, бу алфозда Ёдгор қизни биринчи кўриши эди — ханг-манг бўлиб қолди. Барнонинг бадани оппоқ, қорни остидаги учбурчак қорамтир, сонлари таранг, хийла букилган тиззалари юмалоқ эди. Барно ҳам, албатта, машғулот пайтларида эркаклар баданини кўрган, бироқ улар бемор — бегона эдилар, Ёдгор эса бир ойдан кейин расмий тарзда эр бўладиган, мускуллари пишиқ, келишган йигит, қизнинг кўзи тиниб, юраги хапқира бошлади. Тепасига келиб, хаяжонда хансираб турган йигитга тикилиб, Барно қулочини ёзди, бу, кел, деган ижозат даъвати эди. Сохта тортиниш айни бир пайтда Барнога риё бўлиб кўринди. Ҳақиқатда, биринчи жуфтликдан кейин, қаршилиқ кўрсатишдек юзаки ҳаракат ҳозирда нима аҳамиятга эга, бинобарин, биринчи галдагиси қанақадир анҳор лабида, кўрқув-ваҳима билан ўтган, Барно оғриқ аралаш қандайдир аччиқ хаяжондан бўлак нарса сезмаган эди, энди фироғнинг нима кераги бор? Ҳамма жиҳатдан бугун шодиёна кун, ичсин охиригача лаззат косасини, минсин тантана аргумоғига, қондирсин чанқоғини!

Ҳозир бутун дунёнинг ҳайқириғи, сурони қизнинг чайир кучоғида, ҳар бир хужайрасида бўлиб, бу асов пўртана метин қояларга урилар, қирғоқларни ағдарар — дарахтларни қулатар, чақмоқдек ловуллатар, наъра тортар эди... «Довул» тингач, иккала ёш совуқ полда чалқанча ётишар, бири биридан уялмас, Ёдгор хансираб, Барнонинг соч толалари терли этига ёпишган, зўр курашдан ҳарорати кўтарилган бадани қизғиш-моматалоқ, палағса; қуюқ киприклари юмуқ, ўпишдан тўлишган лаблари хийла очик, тилининг учи кўринар, иккалови дарёнинг шаршара-тўлқнидан қутулган қочоқдек, ҳолсиз ётишар, ҳатто нималар бўлиб ўтганини англашга ҳам ожиздек эдилар. Барно аранг ёнига ўгирилиб, йигитнинг тери қота бошлаган кўкрагига кафтини қўйди. Бу ачинишми, шафқатми,

миннатдорчиликми, Ёдгор англай олмади — ҳаммаси бўлса керак. Шу онда қиз тўсатдан ҳушёр тортгандек, сапчиб ўрнидан турди, апил-тапил кийимини йиғиштириб, сарпойчан ваннахонага шарпадек кириб кетди. Ёдгор ўзини зўрлаб, кўзини очди, полда ётганини кўриб таажжубланди. Рўпарасида кийинган, сочи ҳўл Барно пайдо бўлгач, у ҳам ваннага йўл олди.

* * *

Тўй муносабати билан наридан-бери ясатилган хона нимқоронғи, кундузи ҳам чироқ ўчирилмас, келин саломга чиққанини айтмаса, Барно ҳовлига тушишга, одамларга, айниқса, қайнонасига юз келишдан ҳайиқар, юраги ҳапқирар, бироқ якка ўтиравериш ҳам малол келар, баъзида Қудрат аканинг хотини Муяссар опа кириб, бироз ўтирар, чой ичишар, юмушни баҳона қилиб, яна чиқиб кетар, ташқаридан тозалаш-йиғиштириш тақир-туқири, аёлларнинг кулгиси, совчиликка чиққан аёлнинг бижиллаши эшитилар эди.

Зарифа опа келинига бир жўра саккиз тепкилик атлас билан онасидан ёдгорлик қолган, ўзи турмушга чиққанида таққан билак узукни совға қилди. Бошига ташланган ҳарир рўмол орқали Барно қайнонасини яхши кўра олмади, аммо совчиликка чиқишганда айнан шу аёл қизга ёққан эди, таманноли сузилган кўзларини кўтариб, жилмайиб қўйди. Зарифа опа келиннинг бошини икки кафтига олиб, ҳарир орқали пешонасидан ўпди, негадир кўзи ёшланди. Кимдир гилам, кимдир шойи рўмол, кимдир рангдор соябон қўйди, кимдир икки ип дур, кимдир пул суқди.

Кечга томон ғала-ғовур камайгач, қайнотани кўриш баҳонасида, Муяссархон Барнони тоза супирилган ҳовлига олиб чиқди. Умар ака ёйма кароватда ётарди, келинни олиб кираётганини айтишгач, бир оз қаддини ростлаб, кароватдан сарғиш оёғини туширди, кимдир соч-соқолини силаб, тугмаларини тўғрилаб қўйди. Келин остонадан бир қадам берида тўхтаб, Муяссархон кўмагида, мўлтириб ўтирган қайнотасига салом бажо келтирди. Умар ака базўр жилмаяр, нима дейишни билмас, бош силкир, тиззасини силар эди.

— Раҳмат, — ҳар галгидек, одати бўйича, томдан тараша тушгандек сўйлади: — Тўйдан хурсандмисиз, қизим? Яхши ўтди-а? Султонали кўрган бўлса, ичи куйгандир.

Султонали ким, нега ичи куйиши керак, на Барно, на Муяссархон билар, умуман, келин-саломга номаълум кимсанинг нима алоқаси бор? — тушуниш маҳол эди. Зарифа опа дарҳол келиб аралашмаса, Умар ака қайси кўчага кириб кетиш номаълум эди. У эрининг қўлини босиб:

— Омин қилинг, — деди. Умар ака омин қилишни дўндира олмаслигини билиб, «ўзинг» деган маънода хотинига қаради. — Пойи қадамингиз хосиятли бўлсин, — дея, Зарифа опа фотиҳа учун қўлини жуфтлади, ердан кўзини узмай Барно ҳам, Муяссархон ҳам қўл очишди. — Бахтли бўлинг. Худо яхши фарзандлар ато қилсин. Мўл-қўл бўлинг. Бало кўрманг. Ниятингизга етинг. Омин, оллоху акбар.

Ҳаммалари фотиҳа тортишди.

— Мана, дадангиздан кўрманга, — дея, Зарифа опа стулдан тахи бузилмаган дастурхон олиб узатди, — Дадангиз толиқиб қолмасин, юринглар, — дея, ташқарига йўл олди. Барнонинг дилидан юк тушгандек бўлди.

Умар аканинг наздида бунақа тўй бу атрофда бўлмаган. Ўзи кўрмаган бўлса ҳам ташқаридан келган ҳайқириқ-сурон шунақа эдики, бунақа дабдаба фақат катта тўйдан чиқади. Тумонат одам келди. Қай пайтгача базм бўлганини Умар ака яхши билмайди, жўралари чиқиб кетишгач, толиқиб уйқуга кетган, аммо тўй яхши ўтганига шубҳаси йўқ эди. Ҳеч ким жанжал кўтармади, пичоқвозлик бўлмади, тўй шунчалик бўлади-да. Яқинда Султонали мотоцикл ҳайдайдиган безорисини уйлантирар эмиш. Бунақа бебош учун келин ҳайф. Бир ҳафта ўтмай дод-бедод кўтарилади. Султоналининг хотини ҳам ўзига яраша, келинининг сарпосидан,

сепидан ўғирлайди, қизига яширади. Жанжал чиқади. Тўйи тўполонсиз ўтмайди, мушт кетди бўлади. Қон тўкилади. Мелиса аралашади. Қайси шўринг кургур буларга қиз берар экан? Албатта, оқибати вой бўлади. Умар ака рақибининг тўйини қанча фожиали кўрса, дили шунча яйрар, ўша машъум кун тезроқ келишини кутар, Султоналининг ҳали ўтмаган тўйини ўзиники билан таққослаштирар, ўзиники аъло даражада ўтганидан ҳузур топар, жўралари тўй тафсилотларини айтиб, мақташларини кутар эди. Афсус, келинни кўришмади-да. Умар аканинг ҳарир орқали бўлса-да, келинга кўзи тушди. Гулдек экан. Ота-онасига раҳмат, шундай зотни етиштиришипти. Киприк ҳам шунақа куюқ бўладими? Эти-чи, сутга чайиб олгандек. Бармоқлари, айниқса жимжилоғи — хамирдек майин, жажжи баликчадек. Бунақа ҳур қизни Ёдгор қайдан учрата қолипти? Омад-ку. Худонинг марҳамати-ку! Биринчи совчиликдаёқ рози бўлишипти. Балки Ёдгор тузоғига илинтиргандир?

Қоронғу тушганда бир тўрва совға-салом билан Ёдгор кириб келди, жимиб қолган тўйхона яна жонланди. Келин ҳовлига тушиб, куёвга салом қилди, Ёдгор талмосвираб, келиннинг қўлига қутича суқди, укамдан совға, деди ва ювиниш учун сочиқни олиб жўнади.

Барно қутичани дарҳол очиб кўришга ботина олмай, сўридаги хонтахта четига қўйди, куёв учун тоза пиёла келтирди. Қутича ҳамон хонтахта четида турар, атрофдагилар диққатини ўзига тортар, қизиқиш уйғотар эди. Зарифа опага келиннинг қутичани ҳатто очмай, ўртага қўйгани маъқул тушди. Писмиқ эмас экан, деб ўйлади.

Муяссархон бунақа нарсага суллоҳ бўлмаса-да ниҳоят қутича ичида нима борлигини билгиси келди: қайниси ҳиммати, диди қанақа экан? Шу пайт, Зарифа опа:

— Оч-чи, — деди ўғлига, — кўрайлик.

— Ўзи очсин, — гўё Қудрат ака онасига дашном берди. — Совға унга-ку. — Барно иссиқчай келтиргач, деди: — Очинг-чи, келин. Совғани биз ҳам кўрайлик. Майлими?

— Ўзлари очсинлар, — деди Барно, Ёдгорни назарда тутиб.

— Сизга берди-ку, очаверинг-да, — деди Қудрат ака, келинга далда бериб. — Совға сизники. Тортинманг.

Барно худди чақиб оладигандек, қутичани икки бармоғи билан ушлаб, қопқоғини очди ва, ўзи кўп разм солмай, яна дастурхон четига қўйди. Қути ичида бир тийинлик тангадек сариқ тасма ўтказилган тилла соат ярқираб турар эди.

— Муборак бўлсин, — деди Қудрат ака, табассум билан келинга боқиб.

— Буюрсин, — деди Муяссархон ҳам илиқ табассум билан.

— Қуллуқ, — деди Барно, бошини эгиб.

— Омин! — Зарифа опа қўлини очиб, фотиҳа ўқиди, етиб улгурган Ёдгор ҳам фотиҳага қўшилди.

Қудрат ака хотини билан қизчасини олиб кетгач, келин-куёв ичкарида ёзилган дастурхон ёнида юзма-юз қолишди. Ярим соатдан сўнг чироқ ўчди ва тоқатсизланган Ёдгор Барнони тўшакка тортди...

6

Таллин кенгашига Ўзбекистондан уч ёш рассом танланди, улар орасида Жасур ҳам бор эди. Тўй ҳаракатлари бошланиб кетгани учун Жасур сафардан бош тортмоқчи бўлувди, Қудрат ака:

— Ўйлаб кўр, — деди. — Тўй ҳам, шубҳасиз, муҳим воқеа, лекин Таллинда ўтадиган учрашув ҳар куни бўладиган тадбир эмас. Дунёда рўй бераётган жараёнларни ўз кўзинг билан кўриб келасан. Маслаҳатим шу. Тагин ўзинг биласан, агар бир кунда ўтиб кетадиган тўй сен учун аҳамиятлироқ бўлса, майли — қолавер. Аммо кейин албатта, афсус қиласан. Тўй сенсиз ҳам ўтади-кетади. Бору йўқлигингни ҳеч ким пайқамайди ҳам.

— Ёдгор хафа бўлмасмикин? — деди Жасур иккиланиб. Бундай тадбир Жасурнинг ҳаётида рўй бераётган биринчи имконият бўлиб, ундан воз кечишнинг ўзи калтабинликка ўхшар, бироқ тўрт кундан кейин ўтадиган тўйни ташлаб кетиш ҳам оқибатсизликдек туюлар, иккала томон ҳам чақар, ҳам жозибали кўринар, бир қарорга кела олмай қийналар эди. Жасур оғайниларига тўй бўлишини, базмларда қатнашишини айтиб қўйган, ҳатто келин-куёв ЗАГСдан ўтиши муносабати билан Ёдгорнинг янги уйида ўтказилган тор зиёфатда қатнашган, қатнашибгина эмас — ўтиришнинг ташкилий томонини ўзи уддалаган эди. Келинни ҳам шу зиёфат пайтида кўрди. Кўрди-ю, анграйиб қолди. «Мадонна!» деб ичида хитоб қилди. Бундай рухсор тасвирга муносиб эди. Жасур албатта расмини чизиш ниятини дилига тугди. Айни шу пайтда Таллин сафари кўндаланг тушди. Тўй завқи, «Мадонна» хаёлоти шу қадар жозибали эдики, биринчи галда Жасур дилида иккиланмай сафардан воз кечишга шубҳа ҳам қилмаган эди. Тўй! Ҳаётда бир марта бўладиган воқеа! Акасининг шодиёнаси! Таллинга бало борми? Агар асарлари арзигули бўлса, шу ерда туриб ҳам ном таратиши мумкин. Бироқ акаси мулоҳазалари Жасурни саросимага солиб қўйди. Рост-да, бу тадбирда иштирок этмаса, расмларини кўрсатмаса, кейин бунақа анжуманларга бошқа таклиф қилишмайди.

— Ҳафа бўладими, бўлмайдими — бу иккинчи даражали масала, — қатъий деди Қудрат ака, укасининг гумонини чиппака чиқариб. — Сен учун биринчи масала — Таллинга бориш. Бошқа андиша бўлиши мумкин эмас. Қаттиқ ботса ҳам айтай, укам, сен ҳали мушукчасан, ўз йўналишинг шаклланмаган, эътиқодинг йўқ, эътиқодсиз ижод ҳар йўсинга чалғийди. Бошқа усулларни кўрсанг, қаламинг чиниқади, оғавермайди.

Акасининг «мушукчасан» дегани Жасурга унча ёқмади, аммо ҳозир гаплашишнинг мавриди эмас эди, қолаверса, маълум даражада акаси ҳақиқатдан узоқмас, тан олиш керак — Жасур ўзини қанақа фараз қилмасин, ҳали ижод йўлининг машаққатли, ўнқир-чўнқирлардан иборат ибтидосида эди. Қанчадан-қанча чакалзор, ҳатто тиканзорларни ёриб ўтиши керак. Ёриб ўтишнинг битта омили — ўзини аямаслиги, тинмай машқ қилиши зарур. Бошқа омил йўқ. Бўлмайди ҳам. Ҳеч ким рассом бўлиб туғилмайди. Меҳнат, матонат, бардош ва эътиқод билан юзага келади муваффақият. Бу нарса ғойибдан, тасодифдан келмайди, келса, у — бир мавсумлик, сароб. Ёки, аксинча, ички йиғилган қувватнинг портлашиди. Ҳеч нарсанинг урдасидан чиқмаган рассомлар, шоирлар, ҳатто олимлар битта асари — достони, кашфиёти билан кўзга кўринган. Гоген ҳам, Сервантес ҳам, Эйнштейн ҳам. Аммо шундоқ меҳнатга, битталаб тошини ташиб, тоғни кўчиришга Жасур қолдирмикин? Иродаси, чидами етарлимикин? Букилиб қолмасмикин? Биров юкка бас келади, биров тагида қолади. Акаси эътиқод ҳақида гапирди. Эътиқод нима ўзи? Бу тушунча Жасур учун хира, мавҳум эди. Дидми? Мафкурами? Эътиқод қандай шаклланади? Шаклланиши учун нима қилиш керак? Устозларининг бири: ҳақиқат дейди, яна бириси: қотиб қолган усулларга қарши чиқиш, ўз дунёқарашини тасдиқлаш, ўзига хосликдан тоймаслик дейди. Ўзига хослик нима? Қандай уни илғаб олиш, одам ўзида урчителиши мумкин? Ўқитувчилардан бири «Исён» деса, иккинчиси «интуиция», яъни сезиш, ҳис қилиш дейди. Масалан, бир асар негандир ёқади, кишини лол қолдиради, мафтун этади, аммо айнан нимаси эканини сўз билан ифода қилиш қийин бўлади. Ёқади — тамом! Яна бир асар, қанча баландпарвоз иборалар билан мақташмасин, ёқмайди. Бунга ҳам далил топиш қийин. Балки дид шудир?..

— Ҳарбий хизматга чақиришса, Афғонга жўнатишса, Ёдгордек майиб бўлиб келасан, асбобинг — қўлинг, — дейди Қудрат ака. — Ёдкор-ку, майиб бўлса ҳам, омон келди. Қанча йигитларни тобутда қайтаришяпти. Истеъдодинг бўлса, балки чақиришмас. Ҳарбий хизматнинг сенга нима кераги бор? Соғ қолсанг ҳам, икки-уч йиллик умринг бекорга ўтади. Кейинчалик бошқа сафарларга ҳам юборишар. Дунё кўрган яхши-да. Италия, Испания, Франция — рассом учун, бастакор учун Маккадек нарса. Мўлжални юқори қўйиш керак.

Ҳақиқатда, ўйлади Жасур, ҳушёр тортиб, ҳарбий хизматга чақиришса, Афғонга юборишса, қайтаманми, йўқми? Қўлсиз қайтсам-чи? Кўздан айрилсам-чи? Кўр одам рассом бўла олмайди. Ҳарбийга чап бериш лозим. Барча сарф-харажатларини тўлаб, давлат шундоқ сафарга жўнатса, нега бормасин. Тамом. Иккиланиш ҳам керак эмас. Бориш ниятини шу бугуноқ айтиши зарур, акс ҳолда Жасурнинг ўрнига бошқа рассомни тиркашади. Мен бораё деганлар қанча! Сафарга тайёргарлик кўриш керак. Олиб бориладиган асарлар сони тўрттадан ошмаслиги шартмиш, бунинг ҳам атиги иккитаси кўргазмага қўйилармиш, олдиндан жўнатилиши учун бугундан кечикмаслик керак эмиш. Майли, тўртта бўлса тўртта-да. Қолганларини чемоданга солса, ўнтаси сиғади. Фақат рамкасидан ажратиш керак.

Жасурнинг расмга қизиқиши, ҳамма болаларники каби, табиий бошланган. Агар мусиқа билан ҳам шундай шуғулланганида, созанда бўлиши ҳам мумкин эди. Чизмадан дарс берадиган муаллими ҳаракатларида ниманидир сезиб, бунга эътибор бера бошлаган. Бироқ Жасур унча кунт қилмас, машғулотларига наридан-бери қарар, рассом бўлиш нияти ҳам йўқ эди. Қудрат акаси Жасур чизган хомакиларни кўриб, ўзига керак ҳашарот-кўнғизлар расмини ишлаб беришни илтимос қилувди, Жасур шу қадар уддалаб бердики, акаси ҳайратда қолди.

— Акварельда ҳам расм ишлай оласанми?

— Ранглими?

— Ҳа, Бўёқ билан?

— Йўқ-да.

— Қилган хизматинг эвазига рангли бўёқни мен олиб бераман. Ёки пул бераман, ўзинг оласан, — деди акаси ва эртасигаёқ шаҳардан мўйқалам, бўёқ ва катта альбом келтириб берди.

Иккита бўёқни қориштирса, учинчи ранг чиқишини, керакли тус аралаштириш йўли билан тайёрланишини муаллими айтди, ўзи билганича амалда кўрсатди. Икки ой ҳам ўтмай, жасур муаллимига бир расмини олиб борди. Рангда ишланган бу расм аллақандай афсонавий қуш тасвири бўлиб, чизиқлари пухта, ранглари жилоли, бир марта кўзи тушган одам яна қарагиси келар эди.

— Сен афсонавий эмас, оддий нарсалар тасвирини сол, — деди муаллим шогирдига. — Рангларни жуда мос ишлатибсан. Атрофинг тўла манзара, мавзу ахтариб афсонага берилма. Чойнак, дарахт, тоғ, ариқ, кўприк — вўй-бўй! — қаёққа қарасанг, ҳамма ёқ натура. Чизавер. Ҳозирча қимирламайдиган нарсаларни сол.

— Нега?

— Масалан, ит ё мушук расмини ишламоқчи бўлсанг, нарса жилиб кетиши мумкин, чизиб улгурмайсан. Одамни чизишинг мумкин, илтимос қилсанг, ўтиради. Нрсаларни ҳаракатда чизиш учун маҳорат керак. Маҳорат кейин келади. Ҳозирча буюмлар тасвирини чиз. Оқ-қора бўлса ҳам ёмон эмас, қўлинг ўрганади. Ранг, албатта, яхши нарса, аммо бунга малака керак. Барибир ишлайвер — манзарами, ҳайвонми, одамми — фарқи йўқ. Конкурсга жўнатамиз.

— Кимга?

— Конкурсга, — деди муаллими илҳомланиб. — Ҳаваскор рассомлар танловига. Катта рассомлар ҳам сендақа зумрашалардан чиққан-да. Балки сен ҳам улуғ рассом бўларсан. Бунинг ажабланарли жойи йўқ. Мана ҳозирнинг ўзида мендан яхши чизяпсан. Ўсганинг шу-да.

Неъмат ака ўн икки яшар шогирдининг машқларидан нафақат фахрлар, ҳатто мактабнинг қизил бурчагида болалар амалий ижодининг маҳсулидан кўргазма уюштирар, бунда ёш ҳаваскорлар ўз қўллари билан ясаган сават, қўғирчоқ, самолёт макети, ганч ўймаси каби эътиборга арзигулик нарсаларни тўплар, безар ва энг муҳим экспонат деб, шубҳасиз, Жасурнинг расмларини ҳисоблар эди. Вилоят кўригида Неъмат ака раҳбарлик қилган мактаб ўқувчилари биринчи ўринни эгаллагач, маориф бўлими унга район ҳаваскорлар ҳаракатини бошқариш вазифасини топширди. Шунда ҳам Неъмат ака кўз очиб кўрган мак-

табини унутмади. «Артек»да бўладиган иттифоқ кўригига иккиланмай Жасурни тавсия қилди. Жасур «Лайлак» расми учун учинчи даражали диплом олишга мушарраф бўлди, йигирма кундан ортиқ Қора денгизда чўмилиб қайтди, расм чизишга яна завқи ошди, кўриқларда қатнашиш иштиёқи кучайди, кўп ишлай бошлади, ўнинчи синфни битиргач Неъмат акаси кўмагида Тошкентга келиб, билим юртига кирди. Мана, уч йилдирки ёш рассом ижод сирларини ўрганар, баъзи кўриқларда ўз асарлари билан қатнашар, аксарият ҳолларда ғолиб ўринлардан бирини эгаллар, йиллик якун-ҳисоботларида Жасур Умаровнинг номи, албатта, тилга олинар, нўноқ шарҳчиларнинг тили билан айтганда, «мўйқалам соҳиби» дейишга муносиб бўлиб қолган эди. Бироқ ҳеч ким рассом сифатида Жасурнинг ўзига хослиги нимадан иборат эканини айтмас, умумий чучук мақтовдан нарига ўтишмас эди. Ўзига хослик эса, шубҳасиз, Жасурнинг асарларида бор эди.

Таллин анжумани учун Жасур «Оқшом хаёли», «Фарзанддан хат», «Тасалли», «Уйқусиз тун» каби ишларини ажратиб, жўнатишга топширди. «Эгасиз ҳовли», «Эски тегирмон», «Бемор» каби тасвирларини рамкадан ажратиб, чемоданга жойлади, тўйга тўрт кун қолганда Таллинга жўнади.

Аммо таассуротлари бой бўлса-да, Жасур сафардан маъюс руҳда қайтди. Таллинда ўтган расмий учрашувларда учала рассомнинг баъзи ишларини тилга олишди, лекин биронта соврун тегмади. Шунга қарамай ўқинишмади — бошқа ўлкалардан келган рассомларнинг асарлари ҳақиқата юксакроқ эди. Бу ҳам сабоқ, демак, малака оширишга, маҳоратга, ҳар бир мавзуни бошқа усулларга эргашмай ифода қилишга тиришиш керак.

Жасур юртидан узоқ мутлақо бўлак тусга эга ўлкада неча кун бўлишига, нотаниш юрт — денгизи, тўрт асрлик қаср-қалъалари, халқининг такаллуфи қанча ўзига маҳлиё қилмасин — борган сари диёри йигитни қайта ўзига тортар — чақирар, йироқда бўлгани учун жозибали кўринар, тезроқ қайтгиси келар, жўнаш пайтини интизорлик билан кутар эди ва — таажжубки, кўз олдида ёш келинчак жамоли, маъюс эмас, йўқ, жўшқин, лов этган чўғдек қиёфаси ўхтин-ўхтин намоён бўлар, йигитни ҳам чўчитар, ҳам ўзига чорлар, тезроқ етиб бориб, унинг жоду кўзларига тикилиш истагини енга олмас эди.

Мана, тўй ўтганига уч кун бўлди, тўйнинг таровати ҳали аримаган, ҳойнаҳой, ҳамма ҳовлида бўлса керак, деб, Жасур аэропортдан тўғри Дўрмонга жўнади.

Жасур энтикиб Дўрмондаги ҳовлисига кириб борганида онаси билан Меҳри хола гилоснинг қуюқ соясидаги чорпояда чой ичиб ўтирар эди. Меҳри холанинг гапи чала қолди, Зарифа опа, ўғлини кўриб, оёғини пастга туширди. Жасур нарсаларини нарида қолдириб, онаси ва Меҳри хола билан кўришди, атрофга аланглади, ҳовлида бўлак ҳеч ким йўқ эди.

— Даданг билан кўришиб чиқ, — деди Зарифа опа ўғлига ва чой янгилаш учун ошхона томон кетди.

Жасур дадаси билан сўрашиб чиққач, чорпоя четига ўтирди, Меҳри хола нон ушатди.

— Сафар қабул бўлсин, — деди Меҳри хола, дасурхонни тузатиб.

— Қуллуқ, — дея, Жасур яна атрофга назар ташлади. — Тўй яхши ўтдимми?

— Яхши ўтганда қандоқ! — деди Меҳри хола, тўйни ўзи ўтказгандек фахрланиб. — Тумонат одам, бутун Дўрмонга данғи кетди. Эссиз, ўзинг бўлмадинг. Бўронов келди раққоса қизи билан. Хўпам базм янгради. Ўйинга тушмаган, пул қистирмаган одам қолмади.

— Ёдгор қани? — мамнун бўлиб сўради Жасур, келинни сўрашга тили бормай, аммо уни ҳам назарда тутди. — Улар шаҳарда бўлишса керак, а?

— Аканг ишда, — деди Зарифа опа дастурхон четига чойнак кўйиб. — Кечроқ келади. Келин ҳали кўчага чиққани йўқ. Шўтта. Чақиринг, — деди Зарифа опа Меҳри холага қараб. — Саломга чиқсин. — Меҳри хола нимадир дея-дея уй томон йўрғалади.

Жасурнинг дили алғов-далғов бўлиб кетди.

— Ҳозир чиқади, — деди Меҳри хола тезгина қайтиб. — Юмуш қилаётган экан. Кийиниб нетсин.

Жасур дастурхондек келадиган тўр рўмолни онасининг тиззасига, пахмоқ сочиқни Меҳри хола олдига ташлади. Инъомни кутмаган Меҳри хола дарҳол қўлини фотиҳага очиб, узундан-узоқ дуо ўқиди.

Жасур дадасига атаган қоғозга ўроқлиқ совғани кўрпача тагига қистириб қўйди.

— Келинга атаб бирон нарса олиб келдингми, айланай? — деди Меҳри хола одати бўйича маҳмадоналик қилиб. — Ҳозир саломга чиқади. Кўрманна бериш керак. Расми шунақа-да, болам.

— Бир нарса бор, арзирмикин? — дея Жасур сумкасидан ихчам қути чиқариб, онасига кўрсатди.

— Оч-чи, — деди Зарифа опа.

Жасур қутини очди. Қути ичида қаҳраб шодаси бўлиб, бу арзигулик совғами, йўқми, онаси ҳам, Меҳри хола ҳам айтишга ботина олишмас эди.

— Бу нима экан, ўғлим?

— Денгиз кўз ёши, дейишар экан, — деди Жасур, иккала аёл совғадан у қадар қувнамаганидан дили озор чекиб. — Бунақа нарса бизда бўлмайди. Ноёб нарса.

— Майли, болам, — деди Зарифа опа, ўғлини ўнғайсизликдан қутқариш учун, — шунга қурбинг етипими, шукур. Келинга ёкса бўлгани.

Ниҳоят келин туширилган хона эшиги ғиқ этди.

— Чикди, — деди Меҳри хола, ўша томонга қараб. — Тур, болам.

Юраги така-пука бўлиб, Жасур ўрнидан турди ва ўгирилди.

Уч пиллапояли зинада бошига ташланган ҳарир учини икки бармоғи билан чимдиб Барно турар, атлас қўйлаги этаги остидан жияк хошияли пушти лозими кўринар, оёғида амиркон кавуши бор эди.

Жасур, товусни кўргандек, қотиб турар, ранги қув ўчган, саросимадан нима қилиши билмас эди.

Барно рўмолини икки учидан тутган ҳолда оҳиста одим босиб, пастга тушди ва қуюқ киприклари панасидаги шаҳло кўзларини ердан узмай, унсиз бош эгди.

— Раҳмат, кеннойи, бахтли бўлинг де! — шивирлади орқадан Меҳри хола.

— Раҳмат, бахтли бўлинг, — деди Жасур, аранг тили калимага келиб.

— Кўрманани бер, — яна шивирлади Меҳри хола.

Жасур кўрпачада ётган қутини пайпаслаб олди-да, ҳурковуч кийикка яқинлашгандек, иккинчи марта эгилаётган келин томон юрди ва чўчитиб юборишдан қўрқиб қутини келинга узатди.

— Сизга атаб келтирдим, — деди Жасур дудуғланиб. — Кўпдек кўрасиз.

Келин ҳарирни қўйиб юбормай, совғани қабул қилди, яна бир марта салом бажо келтириб, юзини очди. Тухумдек тоза ва силлиқ иккала юзи орасида кескин чизилган қизил лабларида журъатсиз табассум ўрмалар, қирра бурни остидаги тук орасида тер зарралари йилтирар, киприк хошиясидаги тим қора нам кўзларида нур жимирлар эди. Келинни ҳам, ўзини ҳам саросимага солмаслик учун Жасур ўзини мажбурлаб, орқасига чекинди.

— Раҳмат, раҳмат, зиёда бўлинг, Мадонна! — Жасур яна нима дейиш кераклигини билмай, аёллар томонга қаради.

Зарифа опа қўли билан ишора қилгач, Барно бир-икки қадам ортига тисарилиб, хонасига кириб кетди, вазият энгиллашди.

Шаҳар ҳаётига ўрганиб қолган Жасур иккита аёл ўртасида зерика бошлади. Совғасини топшириб, отаси билан у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирди, отаси тетик тортиб, тўй ва кўчанинг охирида яшайдиган Султоннали ака ҳақида гапирди. Султоннали ака тўғрисидаги дадасининг ғаразли сўзлари Жасурга ёқмади. Унинг ўғли Зокир билан Жасур биринчи синфдан бирга ўқиган, яхши ошнаси, Султоннали ака ҳам вазмин, мулоҳазали киши бўлиб, Жасур унинг оғзидан ёмон сўз эшитмаган, Жасурнинг отаси ҳақида умуман гийбат қилмаган эди. Жасурнинг

дадаси айтган гапларни эшитибми, Зокир ҳам бу хонадонга кам кирадиган, охир-оқибат қадам босмайдиган бўлиб кетди.

Жасур чеккиси келиб ташқарига чиқди. Тандирда олов ёнар, онаси хамир ёяр, кийимини ўзгартирган Барно кран остида пиёла ювар, Меҳри хола қиймага пиёз аралаштирар, лаблари тинмай нималардир дер, Зарифа опа гапга эътибор бермас эди.

— Мантими? — деди Жасур, сигарет тутатар экан, чорпоя четига ўтириб.

— Сомса, — деди дарҳол Зарифа опа, ўғлига таажжубланиб боқаркан. Ростдан ҳам, ўйлади Жасур, тандирга ўт ёқилса, ё нон, ё сомса ёпилади, манти тандирда пиширилмайди-ку.

— Иккита ўтин ташлаб қўй, — дея, онаси тандирни кўрсатди, — ўчиб қолмасин, туккунимизгача қизиб туради.

Жасур билақдек иккита палённи тандирга ташлаб келди. Онаси рўпарасида ўтириб манти, чучвара туккан пайтлари эсига тушди. Оила кенжаси бўлгани учун Жасур ҳамма юмушларни, ҳатто қизлар қиладиган ишларни ҳам бажарар эди.

Барно ювилган пиёлаларнинг бирига чой қўйиб, кўзини кўтармай Жасурга узатди. Келиннинг бежирим бармоқлари ҳаяжондан билинар-билинмас титрар, пиёладаги чой чайқалар эди. Жасур, ўрнидан кўзғалиб, иккала қўли билан — келиннинг бармоқларига тегиб кетмаслик учун — эҳтиёт тарзда пиёлани олди, раҳмат айтиб, чойдан хўплади, пиёлани қўйди. Барно Зарифа опа билан Меҳри холага ҳам чой тутди.

— Чойни аввал оингизга узатинг, айланай, — деди Меҳри хола, одоб қоидасини эслатиб.

— Хўп бўлади, — деди дарҳол келин қизариб. Меҳри холанинг луқмаси тўғри бўлса-да, ўртага ноқулайлик тушгани Жасурга ёқмади, келин тарафини олиш учун бирон нарса дегиси келди, аммо вазиятни кескинлаштиришдан чўчиб, сўз қотмади.

Меҳри хола ўз қилмишини сезгирликка йўйиб ийманмади, қайтага ҳаммага манзур тушди, дея ўйлаб, насиҳат тусидаги танбеҳини ўтказишдан тийинмади. У Жасурга разм солиб:

— Мунча сочинг узун, ўрса бўлади? — дея, далда кутгандек, Зарифа опага қаради. Зарифа опа ҳам ўғлига бир марта шу ҳақда оғиз очган эди, энди эшитмагандек хамир зувалалашда давом этди. Жасур ялт эта Барнога қаради — у ҳам ўзини эшитмаганга олди. Аммо барибир Жасур тутоқиб кетди: сочим билан нима иши бор? Бу хотин мунча талтаяди? Уйи тўла неvara — келин, нега суриштаришмайди? Қачон қарама, шу ердан қадами узилмайди, тили тинмайди, оғзига келганини қайтармайди. Тегажоглиқ қилаверишидан уйдагилар ҳам безиллашган, гумдон бўлса, шукур қилишади.

— Аям ҳам сизларникига чиқиб, шунақа писанда қиладими? — деди Жасур жим қола олмай.

— Аянг шовқинни ёқтирмайди, шунинг учун кам чиқади, — деди Меҳри хола ўртоғини ҳимоя қилгандек бўлиб.

— Сиз ҳам ёқтирмайсизми? — деди Жасур Меҳри холага босиқ нафратда.

— Мен ҳам, — деди Меҳри хола Жасурнинг пичингини тушунмай.

— Ҳм, тушунарли, — деди Жасур заҳархандалик билан.

— Жасур! — деди онаси Жасурга, жанжал исини сезиб, аммо Меҳри хола таҳлика нимадан иборат эканини ҳам тушунмади.

Жасур яна келинга қараб олди. Барно билинар-билинмас жилмайиб қўйди — Меҳри хола совчиликка чиққан кезидан бошлаб ёқинқирамас, келин бўлиб тушгач ҳам у аёлнинг ҳамма нарсага аралашидан ижирғанар эди. Мана, уч кун ўтибди, қайнонаси остона хатлаб келиннинг хонасига орият юзасидан қадам босмади, Меҳри хол эса бир кунда уч-тўрт марта ҳар нарсани баҳона қилиб, кириб чиқади, келтирилган совға-саломларни титкилайди, уни ундоқ қилинг, буни бундоқ қилинг деб, нукул насиҳат берган бўлади, ҳатто Ёдгор хонада пайтида

ҳам тап тортмай кираверади. Одам ҳам шунақа суллоҳ бўладими? Зарифа опага худо тўзим берсин, қандоқ чидайди бечора? Кун уззу кун чакаги тинмайди бу хотиннинг. Уч кундан буён уйига ҳам чиққани йўқ, шу ерда ётиб қолади.

Жасур хуноб бўлиб шу заҳотиёқ шаҳарга тушиб кетгиси келди, ҳатто ўрнидан туриб, хайрлашмоқчи ҳам бўлди, бироқ тўйда қатнашмагани учун акасини кутмай кетворишни эп кўрмади. Бироқ энди туш пайти бўляпти, Ёдгор қачон қайтади — аниқ эмас, ўзини қаерга қўйишини, нима билан ўзини овутишни билмай, боши қотди. Ярим кун бор, шаҳарга кетса, кечга томон қайтиб келишга улгуради — йигирма минутлик йўл. Қаёққа боради? Рассомлар уюшмасига борса, у ердагилар Жасурнинг Таллинг кетганидан хабардор, ўзлари хужжат тайёрлашган, самолётга билет олиб беришган, совринсиз кириб бориш хунук. Ҳойнаҳой соврин тегмаганини эшитишган, балки шунинг учун ҳам кутиб олгани ҳеч ким чиқмагандир, расмлар жойланган кути аэропорт юкхонасида қолди. Утоққа борай деса, гап чувалашади. Жасур диққат бўлиб, қиттак ичгиси келди. Онасининг орқасидан эгилиб шипшиди, онаси бошини буриб ўғлига тикилди: шу топгача Жасурнинг ичганини кўрмаган эди.

7

Нохуш хабарни эшитган Қудрат ака билан Муяссархон Дўрмонга етиб боришганда, куёш кўтарила бошлаган, дарвоза атрофига сув сепилиб, скамейкалардан бирида Султонали ака ўтирар, ичкаридан овоз чиқмас, жим-жит эди.

— Бандалик, худо раҳмат қилсин, — деди Султонали ака Қудрат ака билан кўриша туриб ва маҳалладан уч мўйсафид кириб кетганини айтди. — Пешинга чиқарилади. Ёдгорни Қибрайга жўнатишди, хужжатларни олиб келади. Мозорга одам юбордик, гўр пешинга тайёр бўлади.

— Раҳмат, — дея, Қудрат ака, қўлини кўксидан олмай, ортига жилди ва ҳовлига кирди.

Сентябр ойи бўлишига қарамай, эрталабки ҳаво анча салқин, кўкатларда шудринг товланар, Жасур аёллар тарафини ажратиш учун ҳовли ўртасидан арқон тортар, Муяссархон қайнонаси билан тандир олдида нималарнидир маслаҳат қилар, Барно, ҳали янги келин бўлгани учунми, Умар ака вафотида ўзини гуноҳкор сезгандек, яхмалақда турган кийикдек атрофга жавдирар, кимдир иш буюрса, дарҳол чопқиллашга тайёрдек эди. Қудрат акани кўриб, келин баттар саросимага тушди: салом бериш керакми, йўқми, билмас эди.

Қудрат ака ҳовлига худди ҳеч нарса рўй бермагандек кирди, ҳатто Барнога салом бергандек бўлди, келинни ўнғайсизликдан кутқарди, аммо, кутмаган эди, шекилли, Жасурни кўриб жонланди, андак хурсанд бўлди. Саросимаси ариди. Зарифа опа ўғли томон юрди, елкасига кафтини қўйиб кўришди.

— Бир пўгла иссиқ чой берасизми? — дея, Қудрат ака Барнога юзланди.

— Ҳозир! — Танглиқдан қутилган Барно ичкарига отилди.

Жасур акаси билан кучоқлашиб кўришди.

— Қачон келдинг Таллиндан? — сўради Қудрат ака, маъюс оҳангда.

— Кеча.

— Нега телефон қилмадинг?

— Бу ёққа шошилдим.

— Ишлар қалай? — Қудрат ака соврин ҳақида оғиз очмади. Ўсал бўлиши мумкин. Соврин олмагани турқидан билиниб турар эди.

— Тузук, — деди Жасур, мавҳум жилмайиб.

Зарифа опа ўғлига имо қилди, Қудрат ака зарур нарса эсидан чиқиб қолгандек тетикланиб, мурда ётган хона томон жилди. Ияги танғилган дадасининг юмук кўзлари чўккан, юзидаги қирилмаган оқ жун тик турар, афтига машъум тус берар, бошига боғич устидан кийдириб қўйилган янги дўппи заъфарон пешонасига сурилиб кетган, ноўрин такаббурликни эслатар эди.

Ташқаридан Ёдгорнинг товуши эшитилди. Қудрат ака ҳовлига чиқди.

— Духовой оркестр келадиган бўлди, — деди Ёдгор, акаси билан кучоқлашиб кўришар экан.

— Нима? — тушунмагандек бўлиб сўради Қудрат ака.

— Уруш ветеранларини шундай кўмишар эмиш, — деди Ёдгор, ўз айбисизлигини кўрсатиш учун.

— Оббо! — Қудрат ака чорпояга ўтириб қолди.

— Гулчамбарлар олиб келишармиш.

— Чойингиз совиб қолди, — деди Барно ийманиб.

Қудрат ака хонтахтада турган пиёлага қаради — билинар-билинемас ҳовур кўтарилар эди. Ишга кечикаётган одамдек, ҳовлига Меҳри хола кириб келди ва мотамсаро қиёфага кириб ҳамма билан кўришди.

— Ветеранлар келишармиш, ижроқўмнинг котиби ҳам қатнашар эмиш, — деди Ёдгор, сигарет тутатиб. — Намунали маросим ўтказишар эмиш. Қоида шунақа экан.

— Кўргазмали тадбирга айлантиришмоқчи шекилли, — деди ғаши келиб Қудрат ака. — Тириклигида қаёқда эди улар, пашша кўришга одам йўқ эди. Духовой оркестр! — заҳарханда билан қайтарди Қудрат ака. — Юр, бекор қилиб келамиз, майнавозчилик-ку.

— Чопон кийиб олинлар, — деди Зарифа опа, — дўппи, қийиқча.

— Қайтиб келиб киямиз, — дея, Қудрат ака ўрнидан кўзгалди.

— Мол дўхтири нима қилади азада? — деди улар кетгач Меҳри хола, Муяссархонга қараб.

— Ветеринар эмас, хола, — деди Муяссархон аранг кулгисини босиб. — Ветеран. Уруш қатнашчилари.

— Бултур Вали абзий ўлганида шунақа бўлувди, — деди Меҳри хола Муяссархонга қараб. — Аза тўйга айланиб кетди. Хў-ўп ғат-ғут бўлди, карнай ўрнатиб, гап гапиришди. Пионерлар қотиб туришди. Аммо ёмғир ёққани чатоқ бўлган.

Муяссархон ортида Меҳри холага тикилиб Барно турар, гап нима ҳақда кетмасин, аёл ўйламай-нетмай суқилишидан, билиб-билмай аралашашидан ҳайратланар, қайнонасининг чидамига қойил қолар эди.

— Биздаям шунақа бўлсинми? — деди Муяссархон базўр мулойим товушда.

— Қайдам, айтдим кўйдим-да, — деди Меҳри хола ва шу ондаёқ мавзунини унутиб, Зарифа опага қаради: — Парда тортиш керак. Хотин-халаж келади, зикр тушишади.

— Олдин анову ғат-ғутини бир ёқлик қилиб келишсин, — деди Зарифа хола, — кейин кўрамиз — зикр керакми, йўқми. Сепараторга чиқа олмадим, сутни қайнатиб кўйиш керак.

— Ҳозир қайнатаман, — дея, Барно ўчоқ томон ошиқди.

— Марҳум кийимларини деворга осиб эсдан чиқмасин, — деди Меҳри хола писандага парво қилмагандек.

— Эркакларникини кўрган эмасман, аёлларники осилади, — деди Зарифа опа.

— Айтдим кўйдим-да, — деди Меҳри хола. — Ювғичига пул билан тугун тайёрлаб кўйиш керак. Қачон келади?

— Машина жўнатиш керак, Ёдгор боради.

— Рўмолча, пешонабоғ-чи? Бисотингизда борми? Товуткашларга мазорда улашилади.

— Дўкандан олдирамиз. Ҳамма латта-путта тўйда кетди.

— Тўрт кун бурун тўй эди, бугун аза. Кўргилик-да, — Меҳри хола яна рафторига мотамсаролик тортди. — Муяссархон, қизим, қора кийининг, келин бўласиз, айланай. Барнохон ҳам шойи-атласини алмаштирсин. Уят бўлади. Жаноза қатта ўқилар эмиш?

— Қабристон ёнидаги мачитда, — деди Зарифа опа, афти-ангорини ўзгартирмай. — Чоллар шунақа дейишди.

— Узоқ-яқиндан келадиганлар улгуришармикин? — ўзини тия олмай яна сўради Меҳри хола. Унинг гапларида муайян тартиб бўлмай, эсига нима тушса, шуни сўрар, ўз саволига ўзи жавоб берар, оғзи тинчимас эди. — Улгуришгани келади, улгуришмагани кейин йўқлайди. Азалик уй. Ҳали еттиси, пайшанбалиги, худойиси бор.

Муяссархон ичкарига кириб кетди.

Зарифа опа мурда ётган хонани яна йиғиштириш учун супурги олиб ичкарига йўналди...

* * *

Мархум ҳужжатлари тайёр бўлгунича, Ёдгор акаси билан керакли идораларга кириб чиқишди, ветеранлар «ташаббуси»ни тўхтатишди, улар тўғрима-тўғри келиб кетадиган бўлишди.

— Дадамиз икки-уч кун ўлмай турса бўлар эди, — деди Ёдгор. Қудрат ака тушунмай, укасига тикилди: фурсати етгач, ажал кутармиди?

— Нега? — деди Қудрат ака, укасидан ножўя гап чиқишини кутиб.

— Индинга чарларга бориб келиш керак эди, — деди Ёдгор бир оз тажанглашиб. — Қуда томон тайёргарлик кўришяпти.

— Айтишдимми?

— Айтишса-айтишмаса, удуми шунақа экан-да.

— Кечиктириш керак, — деди Қудрат ака. — Бир ҳафта кейин ўтказилса, гуноҳ бўлмас.

— Дарвоқе, дадам ўлганидан уларга хабар бермадик-ку, — деди Ёдгор ҳадиксираб. — Энди улар ҳам қариндошимиз, айтмасак, кўнгилларига келади. Бориб келамизми?

— Вақт кетади-да, — деди Қудрат ака иккиланиб, — ҳали қанча иш чала. Ким бажаради?

— Ўша ёққа қатнайдиغان автобус ҳайдовчисига айтиб юборсак, ҳисобга ўтармикин?

— Тушунишади. Бир парча хат ёзиб юбор. Шу автобус билан келишса, дафнга улгуришади. Чарлар кунни ҳам шу ерда келишилади.

— Яхши айтдингиз, — деди Ёдгор тетик тортиб. — Сиз ҳужжатлардан бохабар бўлинг, мен бекатда автобус пойлайман.

— Тўғри борадиган автобус ўтадимми?

— Илтимос қиламан, Ҳазалкент станциясидан кетадиган автобус ҳайдовчисига айтса, йўқ демайди, узрли воқеа.

— Бўпти, югур.

Ёдгор серкатнов кўчанинг иккала томонига аланглаб, нариги бетига ўтиб кетди. Қудрат ака соатига қаради, ўлим гувоҳномаси бир соатдан кейин тайёр бўлади дейишувди, яна йигирма дақиқа вақт бор, кутишга тўғри келади. Қудрат ака машинасидан чиқиб, у ёқ-бу ёққа юра бошлади ва «Қудрат ака, сизмисиз?» деган овозни эшитиб ўгирилди. Кулранг спорт кийимида сочи оқара бошлаган одам икки қадам нарида турар эди, Қудрат ака кўққисдан уни танимади.

— Ассалому алайкум, Қудрат ака, — дея, нотаниш киши, ёши тўрт-беш йил улуғ бўлса-да, сизлашиб, андак хижолатда қўл чўзди. Қудрат ака шунда таниди. Бу киши шаҳардаги рўпара ўйда яшар, жамоа чойхонада баъзан-баъзан учрашиб, Қудрат ака у билан салом-алик қилиб турар, ёзувчилигини билмас, аммо расмидан таниб, битта асарини ўқиган, асар қисса бўлиб, Қудрат акага маъқул тушган, учрашишганда таассуротини айтган эди.

— Ие, ие! — деди Қудрат ака, мулзам бўлиб. — Кечирасиз, дарров танимабман. Бу ёқларда нима қилиб юрибсиз?

— Сиёҳим тугаб қолди, шунга чиқувдим.

— Бу атрофда ҳовлингиз борми?

— Ҳовлимас, ёзувчилар уйи бор. Ижодий уй.

— Биламан-биламан, — деди Қудрат ака дарҳол, — ёшлигимизда ўт юлгани келардик. Шайхзодани ўшатта кўрганман.

— Шу ерликмисиз?

— Ҳа, Дўрмонданмиз. ЗАГСга гувоҳнома олиш учун келувдик, — деди Қудрата ака, зина билан чиқилганидан бир қаватли бинога ишора қилиб, — кутяпман.

— Тўй тайёргарлигимиз дейман? — сўради ёзувчи жилмайиб.

— Йўқ, дадамиз қазо қилдилар. Пешинга чиқарамиз. Гувоҳномасиз гўрков кўммас эмиш.

— Ие, шунақами? — деди ёзувчи ва қўлини юзига тортди. — Худо раҳмат қилсин. Бандалик.

Қудрат ака ҳам дуо қилди. Ўртага ўнғайсизлик тушгандек бўлди. Шу пайт, саросимани тарқатиш учун чиққандек, зинада атлас кўйлак кийган жувон кўринди:

— Умаров! Келинг, — дея, у қўли билан ишора қилиб, Қудрат акани чақирди.

— Кечирасиз, — деди Қудрат ака шошиб, — мен бир зумга...

— Бемалол, бемалол, — дея, ёзувчи икки одим ортига жилди ва Қудрат ака маҳкамага кириб кетгач, нима қиларини билмай қолди. «Бир зумга...» дегани, албатта, «кетмай тулинг»ни англатар, ҳаялламаса кутгани маъқул, қолаверса, таниш одам, кўшни, салом-алиги бор, отасининг маросимига билиб туриб бор-маслик одобдан эмас, бироқ устида спорт кийими, азага бунақа тусда бориб бўлмайди. Кута бошлади. Қудрат ака ҳақиқатан тезда қайтиб чиқди.

— Кутдириб қўймадимми? — деди Қудрат ака, гувоҳномани икки буклаб ички чўнтагига солар экан.

— Йўқ, йўқ, — деди ёзувчи дарҳол.

— Ўтиринг, ташлаб ўтаман, — дея, Қудрат ака машинасига чиқиб, ён эшикни очди.

— Овора бўлманг, Қудрат ака, ўзим етиб оламан, — деди ёзувчи эшикни ушлаб. — Ҳовли қаерда, шуни айтсангиз, ўзим ўтар эдим.

— Йўлда айтаман, ўтиринг, — қатъий деди Қудрат ака.

Ёзувчи ўзини ноқулай сезиб, машинага ўтиришга мажбур бўлди ва бир ярим чақирим юргач:

— Бурилманг, ораси яқин, — деди. — Пиёда юриш мароқли. Ўйлаб кетасан киши. Сиз тезроқ уйга боринг, юмушингиз кўп.

Қудрат ака машинани йўл четиде тўхтатди, ёзувчи мулозамат билан тушиб қолди.

Қудрат ака, машинасини ҳайдаб кетар экан, тўсатдан ўйлай бошлади — ёзувчинини машинага ўтқазди, сиёҳ олдимиди, йўқми, билмас эди, қистаганидан мулзам бўлди, таъби айнади. Унинг устига Ёдгорни кутмай жўнаворгани ҳам ғалати бўлди. Энди у ҳайдовчи билан гаплашиб келган бўлса, акаси ҳам, машина ҳам йўқ. Аланглаб тургандир балки. Қудрат ака машинасини буриб, йўлидан қайтди. Қибрай томон елди. Аммо бояги жойда Ёдгор кўринмади. Қудрат ака ножўя ҳаракати учун баттар хуноб бўлди. Бир оз кутди, укаси келавермагач, яна йўлга тушиб, Дўрмонга жўнади. Уйига етгач, эшик ёнидаги скамейкада Султонали ака билан учта қария чой хўплаб ўтиришар, пиёлаларидан ҳовур кўтарилар эди.

— Ёдгор келдимми? — дарҳол сўради Қудрат ака, чоллар билан кўришгач, Султонали акадан.

— Ўзингиз билан кетди-ку, — деди воқеадан беҳабар Султонали ака.

— Адашиб кетдик, — дея, Қудрат ака ичида ўзини койиди. — Майли, келиб қолар.

Зарурат бўлмаса-да, Қудрат ака шошилиб ҳовлига кирди.

Тўн кийиб кийикча боғлаб олган Жасур хурпайган сочи устидан янги дўппини ўқтин-ўқтин босар, дўппи ўрнашмас, унинг бўйнигача тушган сочи бу вазиятда ғализ кўринар, Қудрат аканинг ғашини келтирар эди. Маҳалла кўмитасининг раиси Турдивой ака пардани эгиб, Зарифа опа билан нимадир ҳақида гаплашар, нариги томонда тоғора-жомнинг даранг-дурунги эшитилар эди.

Раис Қудрат акани пайқаб, Зарифа опага маъқул, деган маънода бош ирғади ва пардани қўйиб юборди. Икковлари кўришдилар. Эллик беш ёшли қотмадан келган Турдивой ака олазарақ одам бўлиб, ҳеч нарса унинг назаридан четда қолмас, оқ аралаш мўйлови учбурчак сомсага ўхшаш соқоли билан туташган, икки лаби орасидан сўйлоқ тиши кўриниб турар, кўзойнагида қуёш нури ёлқинланар эди. Одат бўйича бунақа пайтда айтиладиган таъзияли сўзлардан кейин Турдивой ака, эшик томон юратуриб, гап қистирди:

— Йигирмасини еттинчи октябрга мўлжалладик. Рози бўлсангиз, мозорда эълон қиламиз.

— Розиман албатта, — деди Қудрат ака раисга эргашиб. — Ёмғир ёғмаса бўлгани.

— Ақалли ўн беш кун ўтиши керак, — деди Турдивой ака, гўё ёмғир ёғиши-ёғмаслиги унинг ихтиёридадек. — Куз ҳавоси, ёғса, маҳаллада бризент бор, ёпамиз. Бир соатлик маросим, ўтади-кетди. Фақат ҳовлида хизмат қилувчиларга қийин бўлади-да. Илож қанча? Мунақа ҳодисани олдиндан билиш қийин. Тайин қилинган бўлса, одамлар азада тўй ўтказаяпти. Насиб қилгани бўлади. Жадвалга қараб ёғса, бир нав эди.

— Тўғри, — деди Қудрат ака, айна шунақа кунни кўз олдига келтириб.

— Ҳали-замон одам йигила бошлайди, — деди Турдивой ака. — Тўн, дўппи кийиб, бел боғлаб олинг, Қудрат ака, азаликсиз.

— Хўп бўлади, ҳозир, — деди Қудрат ака дарҳол ва орқасига бурилди.

— Ювғичини опкелиш керак, — деди Турдивой ака Қудрат аканинг кетидан. — Уйда пойлаб ўтирипди. Соат бирга жасад тайёр бўлиши керак. Одамлар бир яримда номоздан чиқишади.

— Ҳозир ўзим бориб келаман.

Қудрат ака тўн, дўппи кийиб, белини боғлаб чиққанида кўча эшикнинг икки томонига қўйилган скамейкада ўндан ортиқ ҳар хил ёшли одамлар ўтирар, пичирлаб гаплашишар, тунги салқин аримагани учун юпун кийинганлари қуёш тушаётган жойни танлашган эди.

Кўча бошида Ёдгор кўринди. У шошилиб келар, бироз оқсоқланар эди. Қудрат ака укасини кутмай кетворганидан дили яна ғашланди. Ёдгор скамейкада ўтирган одамлар олдиндан таъзим билан ўтиб, акаси олдида тўхтади, унга нималарнидир уқтириб, ичкарига кириб кетди.

Шошилган пайтда вақт тез ўтади. Тайин вазифаси бўлмагани учун Ёдгор бир ҳовлига отилар, бир кўчага чиқар, зарур нарсани унутгандек алангланар, тирноғини ғажир, қаттиқ акса урар, Жасур эса, ҳеч ким ўзи билан гаплашмагани учун ўзини бегона ҳис қилар, ўхтин-ўхтин дўпписини босар, вақт унга секин ўтаётгандек туюлар, тинмай чекар эди. Қудрат ака машинасида ювғичини уйдан олиб келди. Маҳалла йигитлари эшик рўпарасида тобут ўрната бошлашди. Ҳассали, ҳассасиз ветеранлар бир тўда бўлиб келишди, уларнинг орасида руслар, татарлар ҳам бор эди. Ҳаммасининг сийқаси чиқиб кетган орден-медаллари шилдирар, кўзойнаклари офтобда ялт-юлт порлар, баъзиларининг оғзидан арақ ҳиди келар эди. Чипта шляпа кийган киши бўёқ билан сўзлар ёзилган лентали, сунъий гуллардан иборат чамбарни тобут ортидаги пойдеворга суяб қўйди ва кафтини қоқиб, сафдошлари ёнига ўтирди. У жуда муҳим вазифани бажарган кишидек ўта жиддий эди. Демак, қабр устида митинг бўлар экан, деб ўйлади Қудрат ака — ўзи шундан чўчиб турувди. Кимдир сўз айтмоқчи бўлса, ким унга эътироз билдиради? Бир ёқдан жаноза — дуо, иккинчи ёқдан нутқ, дадасининг рус шериклари кўп эди, албатта, сўзга чиқишади. Яхшиям духовой оркестр олиб келишмапти. Улар тобут орқасидан улгура олишмайди, автобус топиш ёки Ёдгорнинг ишхонасидан келган юк машинасига скамейка ўрнатиш керак бўлади.

— Ҳасса таяниб тобут олдига тушишимиз шартми? — деди Қудрат ака маҳалла раисининг қулоғига.

— Ўзингизга эриш туйилаётган бўлса, шартмас, қаторда кетаверасиз. Тобут кўтаришингиз ҳам мумкин — отангиз-ку, — деди Турдивой ака. — Укаларингиз тобут олдиға тушишса — майли.

— Вой отам дейишсинми?

Турдивой ака жилмайди — бу маъқул деганими, ёки бу каби удумға нисбатан билдирган танқидий муносабатими, Қудрат ака тушунмади.

— Фарзандлари, ихтиёр ўзларида. Индамай кетаверишса ҳам айб эмас. Дарвоқе, — деди Турдивой ака, нимадир эсига тушиб, — эртаға район газетасида таъзия босилади. Уқиганлар келиши мумкин. Шу ерда бўлганингиз маъқул.

Уч кун мобайнида одамлар таъзияға келишини Қудрат ака билар, аммо иши жадаллиги туфайли қолган маросимларни Ёдгорнинг ўзи ўтказар, деб ўйловди, демак ақалли яна бир кун ўзи ҳам туриб бериши керакка ўхшайди.

— Албатта бўламан, — деди Қудрат ака. Ва бир гуруҳ келаётган одамларни кўриб, ўрнидан турди. Одамлар ортида эрталаб учрашган ёзувчи ҳам шошмай келар, ҳозир унинг устида костюм-шим, бошида дўппи бор эди. Қудрат ака уни ҳеч қачон дўппида кўрмаган эди, энди у Қудрат ака назарида ҳамма қатори бўлиб қолгандек туюлди. Ўшлар жой беришди, янги келган одамлар билан бирга ёзувчи ҳам скамейкаға ўтирди. Шаҳардаги кўни-қўшнилар ёзувчини «домла» дейишар, шунинг учундир Қудрат ака, ўқиган бўлса-да, унинг исмини унутган, «домла» деб мурожаат қилар эди.

Одамлар кўпая бошлади, тик турганлар сафи чўзилиб кетди. Шунча одам қачон хабар топди, Қудрат ака билмас, дафнга шу қадар омма қатнашади, деб ўйламаган эди, кўнгли кўтарилди. Шубҳасиз, боя Турдивой ака маҳалла кўмита идорасига кетганида, ҳойнаҳой бошқа маҳаллаларни ҳам огоҳ қилган. Иш куни, кўплар узоқ-яқинда, бунча одам тўпланиши ўз-ўзидан бўлмайди. Турдивой акаға баракалла. Газетаға ҳам хабар берибди. Шунақа сезгир, фаросатли одамлар борлиги яхши, маросимлар тартибли ўтади. Тўйда ҳам бош-қош бўлди, мақоми бузилмади, хизматға қўйилган ёш-яланглар вазифаларини ҳовлиқмай аниқ бажаришди, жанжал чиқмади. Турдивой ака тўй охирлаганда кетишға ижозат сўради, Қудрат ака тўйдан атаб, елкасига тўн ташлади. Турдивой ака кўл очиб, келин-куёвға бахт-саодат тилади, мулозамат билан хайрлашди.

Соат бирда тобут кўтарилди. Тор кўча мазорға борувчилар билан тўлган, ҳеч кимнинг овози чиқмас, жимликда қадам товуши эшитилар, йигитлар тобут талашилар, шошилишар, тобут лапанглар, четдан қараган кишиға одамлар бошида сузиб кетаётгандек кўринар эди.

* * *

— Уйқу — қанақа мўъжиза, — ўйлади Қудрат ака, ваннаға тушиб чиққач, илиқ кўрпа орасига кириб ва ўзи истамаган ҳолда мудроқ аралаш эртанги тадбирни чамалай бошлади: саҳар чоғи Муяссархон билан яна Дўрмонға жўнаши керак. Ишға кетаётган одамлар йўл-йўлакай фотиҳаға киришади, жой тайёрлаш, дастурхон тузаш лозим. Қудрат ака онасига ҳам, укаларига ҳам эрта туришни, сув сепиб жой ҳозирлашни тайинлаган, Ёдгор албатта бу ишларни бажаради, уйғона олса, Жасур ҳам бекор турмайди. Тобут кўтарилишидан ярим соат бурун етиб келишган Барнонинг ота-онаси кечға томон кун ёруғлигида Сижжакка қайтиб кетишди, бугун балки яна тушишар. Аза ташвиши билан бўлиб, Қудрат ака Саттор ака билан бафуржа гаплаша олмади, шунчаки бир-икки оғиз сўроқлашишди. Саттор ака ўрмон хўжалигида агроном бўлиб ишлашини Қудрат ака биринчи борганида эшитган эди, ҳозир ишлар қизиган пайти эмиш — писта-ёнғоқ, олма-дўлана пишган, давлатға топшириш режаси бор, чиқиндиларини қоқи қилиш, пичан ғамлаш, ўрмончилар қароргоҳларини қиш мавсумиға тайёрлаш, чўккан томларини таъмирлаш, янги шифер ёпиш, қўриқларини бўри-айиқдан тўсиш керакмиш. Саттор ака баъзан машинада, баъзан отда ҳамма қўриқлардан хабар олиб туриш, кун бўйи тоғма-тоғ санғиш,

хафталаб ўша ёқларда қолиб кетишга мажбур эмиш. Агар илож топса, эртага ҳам келиб кетади.

Қудрат ака бориши зарур, шарт, фақат барвақт уйғониши керак. Уйғона олармикин? Ҳозир эса мудраепти, аммо уйқу келмаяпти. Қаттиқ чарчаган одам одатда тез ухлай олмайди. Хаёллар уйқу бермаяпти.

Одат бўлиб қолгани учун Қудрат ака барибир саҳарда уйғонди. Ошхонадан хотинининг телефони орқали суҳбати эшитилмоқда, узук-юлуқ овозидан онаси билан сўзлашаётгани англашилди. Гулшанни келтириб, боғчасида қолдириш керак, Муяссархон ишли жувон, бугун Дўрмонга чиқмаса ҳам бўлади, узрли. Қудрат ака бир ўзи бориб, бел боғлаб турса кифоя. Бу уйда ҳам дастурхон тузаб қўйиш лозим, Дўрмонга бора олмаган одамлар таъзияга келишади.

Қудрат ака бадан тарбия қилгани балконга чиқди. Деразани Муяссархон очган бўлса керак, ҳаво тиниқ, салқин, рўпарадаги уйнинг юқори қавати тонги қуёш нурида сомондек ёлқинланар, паст ғира-шира. дарахтлар орасидан машинанинг пишқириши эшитилар эди.

— Гулшанни олиб келаман, — деди Қудрат ака, ваннага тушиб чиққач, ошхонада чой дамлаётган Муяссархонга, — боғчасида бўлсин. Сиз уйда қолинг, одамлар келиши мумкин.

— Эркак кишисиз қандоқ бўлади? — деди Муяссархон андак ўнғайсизланиб.
— Келадиганлар эркаклар бўлишади-ку.

— Жасурни жўнатаман, жон деб келади, — деди Қудрат ака. — Подага сигмаяпти.

— Подага? — тушунмай сўради хотини. — Қанақа пода?

— Турқини қаранг, товусга ўхшайди.

— Қўйинг, фотиҳа пайтида ҳам чекади, келмасин, — деди Муяссархон аранг ботиниб. — Қодир акани чақираман, қуръон ўқиш қўлидан келади.

— Майли, Жасурни барибир юбораман, чой-пойга қараб туради.

Қудрат ака Дўрмонга етиб борганида, эшик олдида қўйилган стол ёнида Ёдгор дийдираб турар, бўлак ҳеч ким кўринмас, пиёладаги чойдан ҳовур кўтарилар эди.

— Жасур қани? — деди Қудрат ака Ёдгор билан кўришгач.

— Ҳали тургани йўқ, — деди Ёдгор, у ўқиндими, укасини ҳимоя қилдими, Қудрат ака англай олмади. — Кеч ётди-да. Бир уйғонсам ҳовлидан овози келаяпти.

— Ичдими? — хавотирланиб сўради Қудрат ака.

— Қайдам, — деди Ёдгор бепарво тусда. — Ичмаса сайрамас эди. Икки орада Барно хижолат.

— Барно нега хижолат бўлади?

— Жасур гапга тутди-да, унга ҳам пиёла суқди, аям аранг уйга киргазиб юборди.

— Сен-чи?

— Нима — мен?

— Сен ҳам торттингми?

— Қиттак, Жасур қистади.

— Дадамизнинг тўшаги совумай, ича бошлабсизлар, баракалла, — деди Қудрат ака истеҳзо билан ва таъби айниб, ичкарига кириб кетди. Ҳовлида ҳеч ким кўринмас, арқонга ташланган чойшаб-пардалар елкандек елпинар, қўшни томондан эчкининг маъраши, мактаб-боғчага боргиси келмаган болаларнинг хархашаси эшитилар эди. Ўчоқбоши атрофига қоқилган шифер остидан онасининг калиш кийган оёғи кўринди. Зарифа опа ҳолвайтар пишираётган бўлса керак, Қудрат ака кўчада турганидаёқ ҳиди димоғига урилган эди. Мен келдим, деган маънода Қудрат ака қаттиқ йўталиб, чорпоядаги хонтахта ёнига бориб ўтирди. Ушатишган нон бурдалари устига сочиқ ёпиб қўйилган эди, демак, нонушта қилишипти, аммо нега шу тобгача Меҳри хола кўринмайди. Қудрат ака учун гумон эди. Айни шу пайтда, худди Қудрат аканинг йўқлашини кутиб тургандек, кўча эшиқда Меҳри хола пайдо бўлди. Қудрат ака ан-

грайиб қолди. Меҳри хола келиннинг хонаси олдидаги курсига ўтириб, у ёқ-бу ёғини тузатди, қўлига рўмолча олиб, даб-дурустан йиғлашга тушди. Аёл юзига рўмолча тутиб, дийдиё ўқир, йиғи аралаш сўзларини англаб бўлмас, кўзлари қуруқ эди. «Йиғлаб» бўлгач, Меҳри хола, бошини эгиб, қуръон ўқиди, юзига фотиҳа тортди ва ҳеч нарса бўлмагандек, ўрнидан туриб, чорпоя томон йўрғалади, кафтини Қудрат ака елкасига қўйиб кўришди.

— Азахонадан йиғи чиқмаса, уят бўлади-да, айланай, — дея Меҳри хола Қудрат ака рўпарасида ўтирди. — Удуми шунақа. Келин қани? Ётган бўлса уйғотиш керак. Хотинлар келса, танноз дейишади. Уят бўлади.

— Мен шеттаман, хола, уйғонганим қачон эди, — келиннинг аразли товуши уй муюлишидан келди. Қудрат ака ўша томон қаради. Барно дока орқали сатилга сут қуяр, сочи ёнидан осилиб тебранар, лозим жияги тўпиғигача тушган, яланг оёғида амиркон кавуш йилтирар эди. — Чой-пой ичиб ўтиринглар, ҳозир ҳолвайтар олиб келаман. Ассалому алайкум.

— Ваалайкум ассалом, — деди Меҳри хола, — ниятингизга етинг, айланай. Аммо лекин биринчи бўлиб салом айтилади, бошқа гап кейин бўлади. Удуми шунақа, жон қизим, кўнглингизга олманг.

— Удум удуммас, сизга дум, — дея Зарифа опа тўрт ликопда ҳолвайтар келтириб қўйди, ўғли билан кўришди.

— Овсин, нима десангиз денг, аммо ҳай-хуй деб турмасам, ўрисдан фарқ қилмай қоласизлар-да. Йиғи товуш чиқмади, зикр туширтирмадингиз, айланай, ўлик шўрлик умидвор бўлиб ётгандир.

— Қанақа умид, опа? — деди Зарифа опа, аёлнинг гапига парво қилмай. — Шаталоқ отиб куни ўтди, қариб қуюлмади. Хонасига келин кирса, тутдек тўкилиб тураман, қўл жўзмасмикин деб.

— Қўл жўзишга бало борми, пиёлани ушлай олмайдиган бўлиб қолувди-ку. — Меҳри хола албатта нимадир деб, жавоб қайтариши керак.

Қудрат ака мийиғида кулиб қўйди.

— Билмайсиз-да, опа. Бултур лўли келувди, ёпишипти. Аранг пул бериб юпатганман.

Қудрат ака онасининг гапига яна кулди.

Меҳри хола нон бурдасини ҳолвайтарга ботириб тамшанди.

— Ис чиқариб, яхши қилипсиз, савоб бўлади, — деди Меҳри хола мамнун тарзда.

Қудрат ака эсини танибдики, шу аёлни билади. Ўн қўшни, яхши кунларида ҳам яраган. Яна шуниси тузукки, аразчи эмас. Яхши гапга қувнайди, ёмонини юқтирмайди. Балки шунинг учун маълум даражада жиззаки онаси бу аёлнинг ўта маҳмадоналигига, кўп ҳолларда тутуриқсиз гапларига чидар, балки ўрганиб қолгандир? Меҳри хола такаллуфсиз, урф-удумларга ёпишиб олган бўлса-да, аслида ғаразсиз аёл эди. Зарифа хола неча марталаб унинг оғзини тийган, «чаққан», бошқа одам бўлса аллақачон узил-кесил бўлиб кетар эди, бироқ Меҳри хола пинагини ҳам бузмайди — ёки койиш қор қилмайди, ёки териси қалин, ёки фаросати етмайди. Зарифа опа жаҳл устида ҳайдаб юборган пайтлари ҳам бўлган, аммо ярим кун ўтар-ўтмай Меҳри хола худди ҳеч нарса бўлмагандек, яна кириб келаверган. Оила аъзосидек бўлиб қолган. Хоҳ Қудрат ака, хоҳ Ёдгор, ҳатто марҳум Умар ака ҳам Зарифа опага совға олиб келишса, Меҳри холани ҳам эсдан чиқаришмайди. Ўз уйига сиғмай қолгани рост. Келинлари у ёқда турсин, ҳатто ўғиллари ҳам тап тортмай онасини жеркиб ташлашади, сиғдиришмайди, кунлаб уйига чиқмаса ҳам йўқлашмайди, суриштиришмайди, бу ердан бўлак жойга кетмаслигини билишади. Эри ҳаёт пайтида Меҳри хола чоли билан овунар эди, вафот этгач, аросат бўлиб қолди, кечгача уйида бўлган чоғларида ҳам биронта келини чой дамлаб бермайди, овқат пиширишса, қозон тагида қолдиришади — ўзинг сузиб ол дегандай; тоби қочиб, ётиб қолса, ўғиллари бири-бирига солади, дори олиб келиш ҳам малол туюлади, Зарифа хола хабар олади. Бир йил бурун қаттиқ шамоллаб ётиб қолганида, Меҳри

холани Зарифа опа уйига олиб чиқиб қаради. Бемор бир ҳафта ётди, уйдан ҳеч ким чиқмади. Ўзгирса, Зарифа опа, айб ўзингизда, ҳаммаларининг ишига аралашасиз, безиб қолишган, сизсиз қулоқлари тинчийди, дейди, Меҳри хола индамай қолади, ютади...

Таъзияга келганлар кўчадан нари дуо-фотиҳасини бажариб кетишди, ҳовлига ҳам жой қилинган эди, лекин ҳеч ким кирмади. Ярим автобус бўлиб Ёдгорнинг институтидан одамлар келди. Ҳовлига ўндан ортиқ хотин-халаж тўпланди, йиғи ҳам бўлди.

— Барнонинг онаси чарлардан оғиз очди, — деди Зарифа опа Қудрат акани четга имлаб. — Нима дейсан?

— Қайдам, — деди Қудрат ака.

— Турдивой ака шетта бўлса, сўраб кўр. Агар шарият кўтарса... Мен бор-майман, албатта. Барно Меҳри холани ҳам истамаса керак. Ёшроқ жувонлар топилар.

— Салима билан Жамилалар бор-ку, қўшнингиз, — деди Қудрат ака.

— Бири юрган кўчадан иккинчиси юрмайди-ку, битта машинага тушишарми-ди. Биттасини айтсанг, иккинчиси тумтаяди. Бошқасини чақирамиз. Сен раис олдидан ўт-чи, ўшанга қараб иш кўрамыз.

Қудрат ака кўчага чиқди. Ясатилган дастурхонли стол атрофида Турдивой ака, Султонали ака ва Ёдгор ўтирар, боя уйғонган Жасур нарироқда сигарет тутатиб турар, бошидаги дўппини босиб қўяр, Ёдгор ўхтин-ўхтин акса урар, тирноғини тишлар эди.

— Агар қуда томон тайёргарлик кўриб қўйган бўлса, — деди Турдивой ака, Қудрат аканинг мулоҳазасини эшитгач, — қолдириш керак эмас. Зарифа опа бормасалар, майли, азалик аёл. Чақириқ бошқа жойда ўтади-ку, айб эмас. Аза бир йиллик нарса, тугагунча кутса, келин ҳомиладор бўлиб қолиши мумкин, чарларга чақалоқ кўтариб борадими? Ўтказаверишсин. Ким билиб ўтирипти? Билишса нима? Ўлик чиққан уйда эртасига тўй ҳам қилишяпти одамлар. Қачон борилади?

— Уларга хабар етказишимиз керакмиш.

— Етказаверинглар, бир кунлик тадбир, ўтади-кетади, йўл очилади.

Қудрат ака маҳалла раиси идрокли одам эканига яна бир бор иқрор бўлиб, Турдивой акага ташаккур изҳор қилди, гап натижасини онасига етказди. Зарифа опа ҳам шундай бўлишини билгандек хабарни вазмин кутиб олди, қудасига айтди, чарлар шанба кунига тайин қилинди.

— Шанбагача икки кун бор, — деди Ёдгор, — улгурасизларми?

— Улгурмаган иш борми? — деди Зарифа опа. — Масаллиқни олиб келсанг бўлгани, биз улгурамыз.

— Нима пиширасизлар? — сўради Ёдгор.

— Ҳасип, норин, чакчак, сомса, патир. Келин сарпосидан ташқари беш тоғора нарса пиширилади. Юк машинанг ярим бўлади.

Барно четда туриб, бир қайнонасига, бир эрига қарар, тадбирга дахли йўқдек қуринар, бўлажак чарлар эри билан қайнонасига шунча оворагарчилик, сарф-чиқим келтириши мумкинлигидан ҳам хижолат чекар, ҳам қувнар эди. Энди Барно ўз уйига бегонадек, омонатроқ кириб боради, кейинчалик қатнаганида ҳам ўзини ноўнғай сезса керак. Агар чарларга тоғора-тоғора нарсалар билан борса, бунга муносиб даражада жавоб қайтаришга ота-онасининг қурби етармикин? Бундай тўқис, тўқин-сочин юбориқлар уларда урф эмас, эсанкираб қолишмасмикин? Ахир тоғоралар бўш қайтиши мумкин эмас, уларнинг тайёргарлиги бормикин? Агар остона ҳатлаб кўчага чиқиш мумкин бўлганида, Барно ақалли автобус ҳайдовчиси орқали бир парча қоғоз ёзиб юборган, ота-онасини исноддан қутқарган бўлар эди. Чарлар Барнонинг дилида ғулғула уйғота бошлади.

— Ёдгор ака, — деди Барно кечаси чироқ ўчирилганидан кейин, — мен кўчага чиқа олмайман, Сижжакка хат жўнатиш керак.

— Қанақа хат? — эловлагандек сўради Ёдгор, хотинининг муддаосидан беҳабар.

— Шунча тоғора борар экан, бунақа расм бизда йўқ, аямни огоҳ қилиб қўймасак, хижолатпазлик чиқади. Вақт оз қолаяпти, улар улгуришлари керак. Ёки олиб бориладиган нарсалар сонини қисқартириш керак. Бир тоғора сомса етарли, улар ёзғиришмайди.

— Қандай қилиб бу ишларга мен аралашаман? Хотинларнинг иши-ку.

— Хат ёзиб бераман, ҳайдовчидан бериб юборасиз, — деди Барно жиддий оҳангда. — Тоғоралар бўш қайтса, бу ерда гап чиқади.

— Оббо! — дея, Ёдгор гугурт чақиб, сигарет туташтирди.

— Ҳар эҳтимолга қарши-да. Аза пайтида бунақа дабдаба ярашмайди, — деди Барно, аллақаяқдан тушаётган нур орқали шифтда липиллаётган барг аксига тикилиб.

* * *

Отасининг ўлими баҳонасида Жасур бир ҳафтагача билим юртига ҳам, ётоқхонасига ҳам бормади. Ёдгорнинг янги уйида тунаб юрди. Таллиндан совринсиз қайтганидан ор қилиб, рассомлар уюшмасида бўлиб турадиган кўргазмаларга ҳам бормади қўйди, кўп чекадиган, ўзича ижирғанадиган, бирон нарса чизишга киришса, охирига етказмайдиган, хомакиларини йиртиб ташлайдиган, ўзи ҳали арзигулик асар яратмай туриб, бошқа рассомларни оёқ учида кўрсатадиган бўлиб қолди. Ҳатто бир пайтлар унинг учун чўққи бўлиб туюлган Тансиқбоевнинг асарларини ҳам «чепуха», «фоторасм», «изтиробсиз манзаралар» дейишга ўтди, ҳамма нарса беҳуда, субутсиз кўриниб, ўзининг мақталган ишлари ҳам маъносиз, саёз, майда туюла бошлади, агар асарлари қўл остида бўлганида, Жасур уларни ёқиб ташлашга ҳам тайёр эди. Бу «ҳамма нарсани инкор қилиш», лоқайд, тиғиз-танг кайфиятни аритиш учун Жасур янги асар яратиши, ҳеч кимнинг хаёлига келмаган кескин, дағал, «ғам» келтирувчи мавзу топиб, бўёқларни безорича чаплаб, одамларни жиғига тегиши ва шў йўсин билан шов-шув кўтариши кераклигини фаҳмлади, бироқ қани ўша «тиканли» мавзу?

Ёдгор укасини талаба билиб, имкони борича Жасурни танг қолдирмасликка тиришар, кунора ҳаракат қилиб, гўшт, тухум, сарёғ, колбаса, мева-чевалар билан холодильник тоқчаларини тўлдирар, ҳатто кулдон тагига ўн сўм-ўн беш сўм қистириб кетар — «сигарет»га дер, Жасур ижодкор сифатида ўзини бир қадар юқори тутар, акасининг сарф-харажатларини писанд қилмас, табиий нарса деб қарар, ахлатни ҳам чиқариб ташламас, Ёдгор хоналарни бир зумда ўзи йиғиштириб чиқар, хотини келиб қолса, уйни исқирт ҳолда кўришини ис-тамас эди.

— Қачон бу жойга кўчиб тушасизлар? — деди бир кун Жасур пишқириб пол артаётган акасига. Жасурга қолса, улар, умуман кўчиб тушмасликлари маъқул, ётоқхонадан бу уй ҳар жиҳатдан афзал эди — хоҳласа ётади, хоҳласа туради, истаган пайтида ижод қилади, хомакилар чизади, кўнгли кўтарган таомни пишириб ейди, чекади, ичади — ҳеч ким суриштирмайди. Ҳатто маржа олиб келса ҳам, биров эътибор бермайди, Ёдгор кирса, расмини чизяпман, дейди.

— Дадамиз яқинда ўлди, — деди Ёдгор қаддини ростлаб. — Йигирмаси ўтсин, бир гап бўлар. Кўчиб тушсак — Барнога ҳам, менга ҳам қулай. Лекин ойимиз... ҳайҳотдай ҳовлида бир ўзи қандай яшаркин? Кўчиб кетсак қандоқ бўларкин? Акамиз оилали: институт, диссертация, ўзидан ортмайди. Мен эса, ҳассани ташлаб, иш бошлаганимга ярим йил бўлгани йўқ. Барно техникумни тугатиши керак. Сен ҳам охири курсдасан, рассомсан... Дўрмондаги ҳовлини сотиб, шаҳардан кичикроқ жой олайлик десам, ойим кўнмаяпти, келин бўлиб тушганман, уччаловинг шу уйда туғилгансанлар, отанг шу ерда жон берди, со-тишни гапирма ҳам, дейди. Кўчиб тушсак ҳам, бир оёғимиз у ёқда, бир оёғимиз бу ёқда бўлади, — даҳмаза, сарсонгарчилик. Барно оёироёқ бўлиб қолса, аҳвол

баттар оғирлашади. Қудрат акамни ишга солайми, деб турипман, ойим гапини қайтара олмайди. Шаҳарда турсак, сен бирга бўлар эдинг, ўша жойга келин туширардик, бир-биримиздан узоқлашмас эдик.

Ёдгор ошхона столидаги кулдонда тутаётган сигаретни икки марта эзгилаб ўчирди.

— Шанба кўни ўшатта бўл, чарларга борамиз.

— Чарларга келин боради-ку, — деди Жасур таажжубланиб. — Эркалар нима қилади?

— Куёв чақириқни қўшиб ўтказишмоқчи қуда томон, — деди Ёдгор ўзининг бу ишга дахли йўқдек иккала кафтини ёйиб. — Давронни ҳам айтдим. Тўрт эркак бўлиб борамиз — акам, сен, Даврон, мен.

— Келин-чи?

— Чарлар келинсиз ўтармиди? Боради, албатта. Ойим, Меҳри хола, бир-иккита жувон. Хуллас, ўнга яқин одам, РАФ тўлади. Машинани гаплашиб қўйдим.

— Ойим кўнармикин? Тўртовимиз ҳам азаликмиз...

— Ойимни ўзидан чиқди бу гап, — деди Ёдгор андак онаси учун фахрлангандек. — «Ўлик ўлик билан, тирик тирик билан», деди. Даданг ёшини яшади, ошини ошади, домангир бўлмайди, руҳи келса, ўзим жавобини бераман. Кайфи тетик кулади, кайфи сўлиқ ўлади. Ўлганни кетидан қозонни сувга ташлаб қўйиш керакми? Ҳаёт ғанимат, ялла қилганга палла!» Келган одам ҳам диконглаб кетди. Барно ҳанг-манг бўлиб қолди, нуқул: молодес ойимиз дейди! Ойимиз шунча матал билар экан, серрайиб қолдик. «Ўлганга ўлана, тирикка дўлана»; «Кўра маслаҳатдан битта ҳасса афзал...» Жим юрадиган, камгап бўлгани учун ойимдан шунча гап чиққанига Меҳри хола қийқириб юборди.

Онаси норози висир-висирларидан чўчимай айтган дадил гаплар ҳатто ўзини материалист ҳисоблаган Қудрат аканинг дилида ҳам ҳадик, ҳам аллақандай шавқ уйғотди. Муяссархон бу тадбирда қанақадир шаккоклик борлигини фараз қилиб, Сижжакка боришдан умуман бош тортди.

— Овсинсиз, бормасангиз тўғатмагандек бўлади, — деди Қудрат ака. — Чиройли жой, ўзим кўрганман, баҳрингиз очилади.

Ҳақиқатда неча киши борган бўлса, ҳаммалари табиат кўркидан таъсирланиб қайтишди. Узоқдаги тоғлар чўққисидан ёз бўйи эриб улгурмаган қор лахтаклахтак бўлиб ётар, беғубор осмон кўм-кўк, қуёш чарақласа-да, сояда одамнинг эти жунжикар, қизил-сарик барглар пирпирар, аллақандай буталар алвондек ловуллар, шудрингда ювинган майсазор яшил бахмалдек тобланиб, биринчи бўлиб баргини тўкадиган тераклар човлидек ғоз туришар, беҳига тирмашган узумнинг қирмизи доналари барглар орасидан йирик маржон шодасидек ял-ял ёниб, нур теккан чоғи барглар панасида чирокдек порлар, қўлнинг нариги қирғоғидаги уйлар қизил, яшил, нафармон, сарик гулбарглarga буркангандек сокин ва беозор мудрар, қайсидир чорбоғдан бинафшаранг тутун барглар тўзонига айқашиб елар, дераза тавақаси елпинар, қуёш нури тушганда ялт-юлт ёнар, кўзни қамаштирар эди. Меҳмонлар дўлана, наъматак теришди, тўкилган ёнғоқларни чақиб ейишди, анор доналарини ҳовучлаб капалашди.

— Қаёққа қараманг — манзара, — деди Жасур, расмият йўлига бир оз «келин» бўлиб ўтиргач, мезбонлик вазифасини бажаришга киришган Барнога. — Афсус, бўёқларимни олиб келганимда бирон нарса ишлаб кетардим.

— Яна келинг, автобусда бир ярим соатлик йўл, — деди Барно. — Дадам билан Чотқолга борасиз. Тоғлар, дарёлар, қинғир дарахтлар, бир зумда ёмғир ёғади, бир зумда қуёш чарақлайди. Тўймайсиз.

— Келаман, — деди Жасур сеҳрланиб. — Сиз ҳам келсангиз, шу манзарада расмингизни чизардим. Келасизми?

— Келаман, албатта, — деди Барно рассомни рағбатлантириб ва айни бир чоғда, гўё бу мафтункор жойлар ўзига қарашлидек ғурурланиб. — Акангиз рухсат берса.

— Нега рухсат бермайди? Уйингиз, тугилиб ўсган жойларингиз.

— Акангиз бебошлигини биласиз-ку, — деди Барно, Жасурнинг «Мадонна» деганини эслаб ва майсазорда укаси билан копток тепишаётган Ёдгор томон кўз ташлади: — Қаранг, футбол ўйнаяпти.

— Футбол ўйнаса, нима қипти? — тушунмай сўради Жасур.

— Куёв деган сал одоб сақлаши керак-да.

Барно эрининг «шалдир-шулдурлигидан» уялаётганини Жасур пайқади.

— Айтинг, ўзингни тут денг.

— Айтсам, жеркиб беради, мулзам қилади.

— Майли, ўйнайверсин, — деди Жасур. — Лекин расмингизни чизмоқчиман.

— Сочимни қирқтирай, кейин.

— Йўқ, — деди Жасур чўчиб. — Қирқтирмай туринг. Қиёфангиз ўзгариб кетади.

— Баҳорда келамиз, — деди Барно, рози бўлгандек. Негаки, сочини қирқтиришга ўзининг ҳам кўзи қиймас, бироқ сочи қирқилган дугоналари орасида бир ўзи узун соч билан қолиб, ўзини ғалати сезар, «қишлоқи» деган писандадан орият қилар, сочининг баҳридан ўтишга қарор қилиб қўйган эди. — Унгача юраманми зилдек сочимни осилтириб. Турмакласам, сиғмайди, ташлаб қўйсам, бошимни оғритади.

— Нега баҳорда?

— Баҳор баҳор-да, — деди Барно. — Уйғониш. Ҳаммаёқ гуркирайди.

— Мен кузни ёқтираман. Қандайдир маъюслик бўлади.

Барно сирка билан мурчда «ўлдирилган» пиёзни ғижимлаб, ликопларга солди.

— Ҳиди келаяпти, кавоб тайёр бўлганга ўхшайди, — деди Барно ва нимранг тутун таратаётган кўра устида туриб, алланималар ҳақида гаплашаётган дадаси билан Қудрат ака томон қаради — кўра ёнида қўйилган курсида анор-узум, писта-бодом, янги узилган нон ва чала ичилган коньяк шишаси, пиёлалар турар эди. Барно икки ликоп пиёз олиб: — Юринг, — деди. Жасур эргашди.

— Ичкарига кирамизми? — деди Саттор ака меҳмонга юзланиб.

— Шу ер гаштли эмасми? — деди Қудрат ака тортиниб.

— Бир ликопини шу ерга қўй, — деди Саттор ака қизига. — Унисини аёлларга олиб кир. Биз шу ерда тамадди қиламиз. Ўтиринг, — дея Саттор ака Жасурга стул сурди ва қизига: — Куёвни чақир, — деди.

Барно бир ликоп пиёзни столга қўйиб, копток тепишаётганларга қаради.

— Ҳей, куёв! — дея Барно ҳазил қилиб, Ёдгорни чақирди. Ёдгор ўйиндан тўхтаб, бу томон юзланувди, Барно қўли билан «келинг» ишорасини қилди. Келинининг «шўх»лигига Қудрат ака беихтиёр кулиб қўйди.

Қизининг қалтис ҳазилидан мулзам бўлган Саттор ака, зўраки жилмайиб, хафа бўлмадимикин, деган гумонда куёвига тикилди. Ёдгор ҳазилни эшитмагандек копток тепар, ағанар, қийқирар эди.

8

Маърака ўтгандан сўнг мархум Умар аканинг оила аъзолари, сайловга бориб келгандек, енгил тортишди. Барно кун ора шаҳарга тушиб, техникумдаги чала қолган ишларини давом эттиришга киришди. Тўй муносабати билан техникум маъмурияти Барнони пахта теримидан (техникумда тугатувчи курс талабаларини ҳам юборишар эди) озод қилган, ҳатто тўртта-бешта яқин дугоналарига тўй маросимида қатнашиш учун бир ҳафтага рухсат берган, устига устак куёв, яъни Ёдгор, ётоқхона коменданти бўлгач, шунча имтиёз яратиб беришлари табиий эди. Фақат шаҳарга қатнаш Барно учун бирмунча ноқулай эди — тўрт соатга яқин вақти йўлга кетар эди. Бунинг устига Барно бир-икки соат фурсат топиб, шаҳардаги квартирасини супириб-сидирар, Жасурдан қолган идиш-товоқларни

ювар, полни артиб чиқар, кеч кирса-да, Дўрмонга жўнар эди. Ёдгорнинг қистови билан Қудрат ака қишлоқдаги ҳовлини сотиб, шаҳардан жўнроқ жой олмоқчи бўлганида Зарифа опа кўнмади.

— Ҳовлини сотиш ақлдан эмас, — деди ўшанда Қудрат ака ҳам дарров рози бўлиб, — Ойимиздан тез-тез хабар олиб турамыз. Бу ерда сигир бор. Унта товук тухум қилиб турипти. Ҳаммасини барбод қиламызми? Ундан кўра қўшилишиб, шаҳардан кичкина ҳовли олайлик. Жасурга жой керак, ҳадемай тўй-пўй бўлади. Келинни ўша ҳовлига туширамыз. Луначарск мавзесидан олсак, ҳамма учун қулай — ойим йигирма минутда етади, бизга ҳам яқин, йўл-йўлакай, Дўрмонга кетатуриб, кириб ўтиш мумкин. Эскироқ бўлса, тузатамыз, қимматга тушмайди.

Қудрат аканинг гапи ҳаммага маъқул келди.

— Мен ўша маҳаллаларга кириб суриштираман, сен ҳам, Ёдгор, кириб ўт, сотиладиган жой чиқиб қолади. Қўлларингга тушган пулни бебилиска сарф қилмаларинг.

Шу қарорда тўхташди. Бир ҳафта ўтар-ўтмас жой ҳам топилди — катта йўлдан чамаси ярим чақирим ичкарироқда, канал бўйидаги ҳовли шинамгина бўлиб, ҳеч қаери нурамаган, икки хона бир даҳлизли хом ғиштдан қурилган, томи шифер билан ёпилган, бежирим оқланган уй бўлиб, мевали дарахтлар экилган жажжи боғ уй олдидаги цемент ётқизилган олти қулочли саҳндан бошланар, ҳозирда баргларининг кўпи тўкилган, сарғайиб-қизариб қолганлари куроқ кўрпани эслатар, битта-иккита дарахтнинг олмаси, ҳали териб олинмагани учун, яйдоқ бўлиб қолган, тўкилишга тайёр эди. Ҳовлининг эгаси етмиш яшар татар кампир бўлиб, шишган оёқларини аранг босар, афтидан, уйда ўзидан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Қизим Украинада, ўғлим Москвада — иккови оилали, чолим ярим йил бурун дунёдан ўтди, ёлғизман, деди, ўлиб қолсам, болаларим етиб келгунларича, ётаман шишиб. Ҳовлимга катта тўлов керак эмас, куним битса, мусулмонча кўмсаларинг бас. Уйимни хат қилиб бераман, болаларим даъво қилишмайди, қайтага миннатдор бўлишади. Газ, водопровод бор, сув иситса бўлади. Голланд печкага ҳам газ ўтказилган, кўмир демайсиз. Уйнинг ёнида мўрча бор, чолим ўзи қурган. Неча жонсизлар?

— Битта, укамиз, — деди Қудрат ака, соядан қуёшга чиқиб. — Келаси йили уйлантирмоқчимиз.

— Унгача ўламан, — деди кампир иккиланмай, жой бўшайди, деган маънода.

— Унақа деманг, — деди Қудрат ака, хижолат тортиб.

Кампир Қудрат аканинг гапига эътибор бермади.

— Уй жиҳозлари ҳам, ҳазар қилмасанглар, сизларга қолади. Стол, шкаф, кароват, гилам, холодильник. Рўзғор-да. Кўрасизми?

Кампирнинг сўзларидан кейин уйни синчиклаб кўришга Қудрат ака ийманди. Эркак киши бўлмаса-да, хонадон қаровсиз жойга ўхшамас, ичкарилари ҳам шунақадир, деб ўйлади Қудрат ака ва нархини сўрашга ҳам тили бормади. Қудрат аканинг тортинишини кампир, иккиланаяпти, деб ўйлади.

— Каналда доим сув бор, экин-тикин қилсангиз, сув бемалол. Канал бўйида ёзин-қишин ўт ўсади, қўй боқсангиз ҳам бўлади. — Кампир пешонасидаги пахмоқ рўмолни орқасига тортиб, боғ этагига қаради. — Бизда сигир-қўй ҳам, ўрдак-ғоз ҳам бор эди, чолимдан кейин қарай олмайдиган бўлиб қолдим. Харидорлар олиб кетишди. Гўнги бир дунё, ҳали ҳам ётипти. Тўксангиз, ер қутуради. Хазина.

Кампирнинг гапларида муболага йўқлигига Қудрат ака шубҳа ҳам келтирмади, гаров учун кампирнинг қўлига беш юз сўм ушлатиб, деди:

— Аний, эртага ойим билан укаларимни олиб келаман. Укам яшайди, кўрсин, бўптими?

— Укангиз нима иш қилади?

— Рассом. Ўқийди.

— Ичмайдимми?

— Ичмайди, студент, — деди Қудрат ака ва келтирган далили омонат эканини ўзи ҳам англади. — Ойим ҳам, биз ҳам келиб турамыз, — деди Қудрат ака, бу олдинги далилга тиргович эди.

— Битта бўлса яхши, ғала-ғовурга йўқман. Қўшнимизнинг болалари чиқса, қулоғим шангиллайди, бошим оғрийди.

Қудрат ака катта йўлга чиққач, машинасини Дўрмонга бурди — укалари уйда бўлишса, шу бугуноқ онаси билан уларни олиб келиб, ҳовлини кўрсатади. Маъқул келса, аввал Жасурни ичамасликка ундайди, кўндиришга уриниб кўради. Кўнмаса, ёки хўп, деб алдаса, Қудрат ака зарда қилади, энди ишинга аралашмайман, билганингни қил деб, аразлайди, Жасур бўйсунушга мажбур бўлади, тил учида бўлса ҳам сўз беради, сўз бергандан кейин, маълум даражада ўзини тияди. Бу ҳам кам эмас. Ақалли ярим йил чидаб берса ҳам қошки. Қудрат ака «ярим йил» деб ўйлаганида кампирнинг бояги «совуқ» гапи хаёлига келди ва бундан ўзи истиҳола қилди.

— Бир хонада Жасур яшайди, иккинчисида — кампир, — деди Қудрат ака оила аъзолари тўпланишганда, худди жойни ўзи сотаётгандек, таъриф ахтариб. — Уй ёлғиз қолди, деб хавотир бўлмаймиз. Кампир ҳам пойлоқчи бўлади, ҳам ҳовлига қарайди — шипиради, сув сепеди, харажатини қилиб берамиз, овқат-повқат қилиб туради. Жойга қаралса, жаннат бўлиб кетади — сув бор, гўнг бор. Битта одам эплай олади, ер катта эмас. Нима дейсиз, ойи?

— Ажалимни кутишяпти, деб ўйламасмикин кампир? — деди Зарифа опа, андишага бориб.

— Ким ажалини ўйлайди, тайёр қоровул бўлади-ку, — деди Ёдгор, акасининг гапларини қувватлаб. — Бизга қолса, ўлмасин деймиз.

— Сен нима дейсан, Жасур? Шаҳардан битта автобусда борилади. Ҳавосини айтмайсанми.

— Менга барибир, — деди Жасур мижғовланиб. — Ишлашимга устахона бўлса бас.

— Даҳлизни устахона қилиш мумкин. Кенг, ёруғ, — деди Қудрат ака укасини кўндириш учун. — Агар даҳлизи ярамаса, қурилиш қиламиз.

— Майли, бориб кўрайлик-чи? — деди Жасур ва, бориб жойни кўрганидан кейин, айтди: — Ҳовлини ўз раъйимга қараб ўзгартираман.

— Нимасини ўзгартирасан? — тушунмай сўради Қудрат ака.

— Чакалакзорни боғ деяпсизлар, дарахтларни қўпориб ташлайман. Газон экаман, иккита мажнун тол ўтқазаман, ўртага кичикроқ фонтан қурдираман, майсазор атрофида гул ўстираман. Шунга қаршилиқ кўрсатмасангиз, туришга рози бўламан.

Қудрат ака онаси билан Ёдгорга бир қараб олди.

— Жой сеники. Ихтиёринг. Аммо чоли экан дарахтларини қўпориб ташлатсанг, кампир чирқирамасмикин?

— Кампирни ўзим унатаман. Бир мавсумда ҳовлининг туси ўзгаради. Иккита-учта жойга — майса орасига — мрамар ҳайкал синиқларидан ташлаб қўяман.

— Синиқларидан? — сўради Ёдгор. — Бутунлари-чи?

— Бутунлари керак эмас, — қатъий деди Жасур. — Калла, оёқ, қўл, Афродитанинг кўкраги, хум... Эстетикаси шунақа. Ҳовли этагига бассейн қаздираман. Агар ишни ҳозир бошласам, баҳорга чиқиб манзара мутлақо бошқача бўлади. Ўрдак-ғоз, гўнг — бунақа нарсалар керак эмас. Битта зотли ит боқаман. Атрофдаги деворлар кўринмаслиги учун қирқ оғайни гул эктираман. Сўз билан таърифлаш қийин, уни кўз билан кўриш керак.

* * *

Олди-сотди тугагач, Қудрат ака онасини машинасига ўтқазиб Дўрмонга кетди. Ёдгор билан Жасур автобусда шаҳарга жўнашди. Барно техникумда бўлса, Жасур Дўрмондаги ҳовлида тургиси келмас, диплом иши учун Барнонинг пор-

третини чизишни мўлжаллаб қўйган эди. Бироқ Барно апил-тапил квартирани йиғиштирар, расмини чиздиришга фурсати бўлмас, Дўрмонга ошиқар эди. Бугун юмуш бажариш учун квартирага кирса — шанба кун, машғулоти иккида тугайди — аққали бир соат вақтини берса, Жасур Барнонинг умумий кўринишини ма-тога туширишга улгуради, қолган штрихларини кейин ишласа ҳам бўлаверади. Муҳими — аёлнинг феъл-атворини, ички гўзаллигини пайқаш, илғаш, ушлаб олиш ва ифодә қилиш. Барно эса тутқич бермаяпти, тутқич бермаган сари Жа-сурда айнан Барнонинг тасвирини яратиш иштиёқи кучаяр, бошқа ҳеч нарса ни кўришни ҳам, хаёлига келтиришни ҳам истамас, соҳибжамол буткул ҳушини банд қилганди. Жасур нуқул ичида «Мадонна!» дер, уни кўргиси келаверар, у бўлмаса, ўзини қаёққа қўйишни билмас ва айни чоғда пайига тушиш, унга интилиш кайфияти, шайдолиги акасига нисбатан хоинлик эканини тушунса-да, дили, ҳисси, туғени бу андишадан баланд келар эди.

Жасур бир оз ишлаш нияти борлигини баҳона қилиб, квартирага жўнади, Ёдгор институтига кетди. Яқинда талабалар пахта теримидан қайтишган, ноябр байрами тайёргарликлари бошланган, юмуши кўп эди, квартирага ўта олмайман, кеч бўшайман, Дўрмонга қайтаман, деди.

Жасур ҳозир уйга бориб, вақтинча устахонага айлантирилган балконни бир оз тозалаш, яратадиган асари устида ишлаши, аслида эса, Барнони пойла-ши керак эди. Барно келса, ярим соат вақтини беришини сўрайди, ўтинади, кўндиришга уринади, келмаса расмнинг композициясини ўйлайди, хаёлида чизиб чиқади, келажак асар миясида «пишади», иш унумли бўлади. Ўзини бирон нарса билан банд қилиши мумкин, масалан, янги ҳовлининг қиёфасини ўзгартиришни бафуржа ҳисоблаб чиқади. Эрталаб кўққис келган режаларини акасига айтди, бироқ яхши ўйласа, бошқа режа хаёлига келар. Ҳозирча ҳовли майдонининг келажак кўриниши тасаввурига келмоқда, битса, эски иморат ҳовли қиёфасига ярашмай қолади, кўнқайиб кўринади. Ишни балки уйдан бош-лаш керакдир? Унинг учун ҳозиргисини таг-туги билан бузиш, эскиз асосида янгисини қуриш керак. Қиш кириб келяпти, кампир қаёққа боради, бир хона сизники, деб ваъда беришди. Бошқа жой топилса ҳам, масалан, Дўрмондаги ҳовлига кўчирилса — рози бўлмайди. Шу ерда жон бериш, чолнинг ёнидан жой олиш — орзуси. Қизи Украинага олиб кетмоқчи бўлган экан, кампир уна-мабди, чолнинг гўри шу ерда, кўзи қиймабди. «Шўрлик ёлғиз қоладими? Ким бошига бориб, тиловат қилади?» Демак, иморатни бузишни ўйлаш ҳам керак эмас. Жасур эса хаёлига эрк берар, келажак иморатни аллақандай қиёфада — бир ғорсимон шаклда, бир зинадор, даҳлизига биллиард ўрнатилган, ертўласи тошдан терилган нимқоронғи, кўк, қизил чироқли бар қиёфасида кўрар, мўлжали тезроқ амалга ошишини истар, битгач, бу ерда рассомлар, режиссёрлар, ар-тистлар, шоирлар бўлишини, улар кўлида қадаҳ билан шавқланишини орзу қилар, йиғилганлар орасида қора шифондан либос кийиб, ҳаммага табассум билан боқаётган Барнони кўрар, дили ҳапқирар эди. Бир томондан Барнонинг маҳлиё қилувчи сеҳри, иккинчи томондан майсазордаги харсангларга суянган мой бўёқда ишланган расмлар, жилдираётган фаввора, этта-бетта яширинган сутчироқлар шуъласи Жасурга ором бермас, хаёли уни ҳар кўйга солар, йигит орзусининг ушалиши учун кўпроқ ишлашни, расмларини сотишни, кўпроқ маблағ топишни режалаштирар эди.

Жасур қаламни столга ташлаб, сигарет тутатди, деразанинг бир тавақасини очиб, сигарети тугагунча пастга қараб турди. Эллик қадамча нарида нонвойхо-надан кўкимтир тутун таралар, орт томонидаги ҳовличада бир туп дарахт бўлиб, ярми қирмизи, ярми сариқ япроқлари ҳали тўкилмаган, шамолда чайқалар, тутун ёпирилганда алангаланаётган гулханга ўхшар эди. Барнонинг тасвирини яйдоқлашаётган дарахтлар фонида ишлаш керак, деган хаёл миясига келди. Хазон тутатиб, пешона-чеккасидаги соч кокилларини шамолда тўзғиётган пайтини тушириш керак — экспрессия ҳосил бўлади. Ҳозирча хомаки тай-ёрлаш лозим. Хомаки қанча кўп бўлса, шунча яхши, ҳар томонидан расмини

чизса, биронтаси портрет учун асос бўлади. Қулай ракурс топиш керак. Назар нуқтаси муҳим омил. Курсига ўтқизиб расмини ишласа ҳам бўлаверади, аммо унда қанақадир тугён, изтироб, ички интилиш, бесаранжомлик, қаноатсизлик сезилмайди. Бўёқ ҳам шунга яраша узук-юлуқ, ғадир тушиши керак. Бу — бир ёндашиш. Яна бири — тинч, сокин, осуда, ўйчан, маҳзун бўлиши мумкин. Бу усулнинг ҳам ўз фазилати бор. Бошқача ёндашиш мумкин. Ишлаётган пайти, масалан, хамир қораяпти, тандирга ўтин қалаяпти, кашта тикаяпти, ўсма қўйяпти, олма қоқяпти, китоб ўқияпти, бола эмизяпти, ўх-хў! Нусхалари кўп. Аммо Барнога қайсиси мос тушади, қайсиси ички дунёсини кўпроқ очади? — гап шунда. Ҳамма нарса маҳоратга боғлиқ. Маҳорат бўлса, ухлаётган одамнинг расмини чизиб ҳам томошабинни лол қолдириш мумкин, битта кампир ё чолнинг қўлини ишлаб, бир дунё маъно яратса бўлади. Қўлнинг ўзи тақдир гувоҳи. Шу каби мулоҳазалар билан Жасур дилида келажак асарига иштиёқ уйғотар, тезроқ чизгиси келар, қўли қичир, қайси бир ҳолатни ўйламасин, кўз ўнгига Барнонинг рухсори келар, унинг қиёфасидан йигит қутула олмас, ҳамиша, доим, муттасил унинг ёнида бўлгиси, самимий, жарангдор кулгисини, овозини эшитгиси, баъзан хушчақчақ, баъзан ҳазин, баъзан ўйноқи, баъзан таманно жамолини кўргиси келар, ўздан буни арита олмас, аритишни истамас, ҳатто эрига ҳам рашк қилар, қизғанар, ҳасадланар, эр-хотиннинг қўшилишини тасаввур қилиб ғашланар, акаси кўзига бало бўлиб кўринар эди. Нима бўляпти? Нега бунақа? Нима учун хаёлим Барнодан бўшамайди? Ошиқ бўлиб қолдиммикан? Шу ҳолатимнинг сабаби севгими? Мубталоликми? Муҳаббатми? Муҳаббат айб эмас-ку! Севиш нафратдан афзал-ку! Нега бундан ор қилиш керак? Тўғри, маълум маънода худбинлик бор, аммо худбинликсиз ишқ ишқми? Лоқайд, эҳтироссиз севги севгими? Ёдгор учун Барно шунчаки жуфтлик воситаси, у ҳақиқий севги нималигини билмайди ҳам. Чиройликкина қиз экан, оёғи остидан чиқиб қолди — вассалом. Барнонинг ўрнида бошқаси учраса ҳам илиб кетаверар эди. Ўзи ҳовлиқма, пала парпартиш, беқарор одам, унда ҳақиқий туйғу нима қилсин? Унақа одамга Барнодек зот ҳайф. Қадрига ҳам етмайди. Барно менинг майлимни сезяптимикин? Сезяпти, албатта. Аёллар бунақа нарсага сезгир бўлишади. Нега унда ўзини олиб қочмайди? Нега шу ерда эканлигимни билса-да, келишини тўхтатмайди? Менинг қарашларим, шаъма қилишларим ғашини келтирса, гумонини Ёдгорга айтган бўлар эди. Ёдгор бебош йигит, суриштирмай-нетмай ғавғо кўтаришдан тоймас эди, жанжал чиқарар эди. Демак, ҳали Барно айтмаган, энди айтиши мумкин. Балки жанжал чиқишидан чўчиб индамагандир. Индашни истамагандир. Кўнглида нимадир борки, индамай келяпти. Таваккал қилиш керак, агар қаршилиқ кўрсатса, Жасур ёлборади, ўтинади, оёғига йиқилади, севишини, чидай олмаётганини айтади, ўзимни ўлдираман, уволимга қоласан, дейди, сенсиз дунё менга қоронғу, севишим гуноҳми? — каби важларни келтиради, аёл нарса шаштидан тушади, таслим бўлади. Қишлоқ қизи учун «севаман» деган сўзни эшитишнинг ўзи ларзадек нарса, бардош бера олмайди. Жасур кучади, оёқларини ўпади, жазавага тушади, йиғлайди, зорланади, эсанкиратади, хушини алғов-далғов қилади, аврайди, қиз жоду сеҳридан қутила олмайди... У ёғи нима бўлади — тақдир билади. Муҳими, висолига эришиш, ўз майлига оғдириш, эзгу булоқдан тўйиб-тўйиб ичиш, ташналикни қондириш. Қолгани аҳамиятсиз. Қанча укубат, бадномлик, изтироб рўй бермасин, Жасур чидашга тайёр. Қачон келаркин? Қачон?

Шу пайт эшик очилиб ёпилгани эшитилди. Бу Ёдгор эмас, Ёдгор кирганида тарақ-туруқ эшитилади. Бу — Барно, туфлисини ечса, юргани ҳам эшитилмайди. Фақат товоқ-қошиқ ювса, йиғиштирса, шарпаси келади. Бу — албатта Барно. Хайрият, келди-я! Доди худога етди!..

Икки соатдан кейин Барно кўчага чиқди. Номусдан юзи ловулар, ичкарида бўлган ҳодисани бегоналар пайқагандек туюлар, Барно одамлардан кўзини олиб қочар, қаёққа боришини билмай гангир, йўлдан озгани, бир лаҳзали

сурур жозибасига берилганидан, иродасизлик қилганидан, чап бера олмаганидан пушаймон бўлар, эзилар, ўзини койир, пасткаш, нопок, чиркин ҳис қилар эди. Қаёққа боради энди? Дўрмонга борса, эрининг кўзига қандай қарайди? Ўзини тута билмаса, ҳойнаҳой сирини сездириб қўяди. Қайнонаси ҳушёр аёл, пайқаш, ҳеч бўлмаганда гумонга бориши мумкин. Сижжакка жўнаш керак, боргунича икки соат вақт ўтади, Барно ҳаяжонини босиб олишга улгуради. Бироқ индамай кетса, хавотир бўлишади, қидиришга тушишади. Эри албатта шаҳарга қайтади, Жасурга учрайди, Жасур квартирага кирганини айтади, у ҳам ҳадиксираб, оғзидан гуллаб қўйиши мумкин. Ана унда иш қир-пичоқ билан тугайди, ҳамма нарса расво, барбод бўлади. Барно ўзини қўлга олиб, биров бўлса-да Дўрмондаги уйига кириб, бирон баҳона кўрсатиши, кейин Сижжакка жўнаши мумкин. Шошилса, эри ҳали ишдан қайтмаган бўлади, ўзи ҳам охириги автобусга улгуради. Бугун шанба, эртага якшанба, Сижжакда икки кун туриб, ҳафтанинг бошида шаҳарга қайтса ҳам бўлади. Онасининг дилини така-пука қилмаслик учун, унга ҳам бирон важ ўйлаб қўйиши керак. Вақт бемалол, йўл-йўлакай бирон баҳона топилади. Қайнонасига «ойим бетобмиш» деб, ярим соат ўтар-ўтмас, уйдан чиқиб кетди.

Автобус Чорвоқдан ўтиб баландликка ўрмалай бошлаганда, пастдаги посёлкаларга оқшом тушган, тераклар ортидаги чироқлар милтиллар, лип-лип этар, тепалар ҳали қуёш нурида ялғиланар, тоғ чўққиларига қор тушган, қорамтир-қўқ осмонда кемтик ой автобус билан пойга ўйнагандек сузар, увода булутлар чўққиларда чувалашишар, қўлнинг нариги соҳилидаги сарғиш дарахтлар орасидаги кўкимтир тутун жойидан жилмас эди.

Барно бўлиб ўтган ҳодисани нечоғли хаёлидан ҳайдамасин, ёпирилиб келар-верар, кўнглига ором бермас, ўзи ўша муҳитга тушиб қолганини оқлагиси келар, бир зум ақлини йўқотганини, кўзи тинганини Жасурдан кўрар эди. Ахир, Жасур ўзи ғайрат қилмаса, қиё боқиш Барнонинг хаёлида ҳам йўқ эди. Тўғри, ҳар гал Жасур кўз тикканда, Барно бир лаҳза эсанкирар, юраги шувиллаб кетар, аммо бундай кўз қараш йигитлар томонидан беихтиёр жўшиб кетувчи ҳолат белгиси, кўчада ҳам, троллейбусда ҳам бунга ўхшаш боқишга дуч келиш мумкин, деб Жасурнинг нигоҳидаги ютоқишни табиий маҳлиеликка йўрар, аҳамият бермай келар, тубида нашъали, тотли нияти борлигини пайқаса-да, ёшларда бўладиган бир дақиқали ҳаяжон дер, ғараз қидирмас, ғаш келмас, қайтага кимнингдир дилига чўғ ташлаб жунбушга келтира олганидан маълум даражада мароқланар эди.

Барно ҳар гал шаҳардаги уйига бирон нарса — биллур вазами, кумуш қошиқми, чиройли сочиқми — харид қилиб келарди, бу гал эса ҳарир дарпарда олиб келганди, эшикни очиб кириши билан уйда Жасур борлигини пайқади, коридордан туриб Жасур билан саломлашди, йигитнинг ишига ҳалал бермаслик учун одмироқ кийиниб, ўз юмушига киришиб кетди, қўшнидан нарвон олиб чиқиб, дераза тепасидаги Ёдгор ўрнатган гардишга парда ила бошлади.

Интиқиб кутаверган Жасур, чидай олмай, қўлида альбом билан бу хонага ўзи чиқди, нарвондаги Барнонинг суратини тез-тез қоғозга тушира кетди. Кейин альбомини диванга ташлаб, келиб нарвонни ушлади. Нарвон сезилар-сезилмай қалтирай бошлади. «Қўллари титрапти», деб ўйлади Барно ва тепадан Жасурга қаради. Йигитнинг кўзлари бежо, юзи қизарган эди. Барно тасалли бергандек, жилмайиб қўйди. Буни Жасур рағбатлантириш аломати, деб тушунди чоғи, Барнонинг яланг бўлдирилари маҳкам қучиб, шиддат билан ўпа кетди. Қўллари банд бўлган қиз, пала-партиш ҳаракатлар натижасида лопиллаган нарвондан йиқилиб тушишдан қўрқиб, неча бор «Вой, вой!» дея хитоб қилди. Жасур Барнонинг оёқларини жазавада ялаб-юлқаб, силаб-эзғилаб, нарвон зиналаридан тепага кўтарилди. «Яхши кўраман! Севаман! Тоқатим тоқ бўлди, чидай олмайман! Раҳм қилинг! Адо бўлдим!» Барнонинг ҳам дили алғов-далғов бўлиб кетди, аммо тинчитиш мақсадида парда аралаш қўли билан йигит бошини итарди, бироқ бу итариш у қадар кескин бўлмай, қаршилиқда кўра кўпроқ

мойилликни билдирар эди. Жасур борган сайин авжга чиқар, қизни кўтармоқчи бўлар, тортар, Барно эса қулашдан ҳайиқиб, бир-икки пой пастга тушар, буни йигит розилик аломати, деб баттар тортқилар эди. Ниҳоят мувозанатни йўқотиб, қапишган ҳолда пардага ўралашиб, иккови гиламга қулади.

Барча хусуматни ҳар қанча вазиятга тўнкамасин, Жасур яратган гирдобга ғарқ бўлишга, тўфонида чирпирашга ва лаззат олиш онларини синашга Барно мажбур бўлди, шижоатли тўлқинга ўзини қўйиб берди, пўртана ҳужумида қийқирди, ҳайқириққа жўр бўлди, мароқланди. Аслида бир неча дақиқали уввос авжида парвоз қилди, ингради, жазовага кирди, дунё кўзига кўринмади. Табиатни алдаб бўлмайди, ўз зуғумини ўтказди, унга чап бериш маҳол...

— Энди акангизга нима деймиз? — сўради Барно, баданини бекитмай, ғалати мўлтираб.

— Ҳеч нарса демаймиз.

— Сезиб қолса-чи?

— Никоҳимга ўтасан. Унга хотин бўлишинг хато. Мен сени унга бермайман.

— Ёдгор акангиз-ку.

— Рақибим. Мен сени ундан қизганиман. Сенга тегинишини ўйласам, ғажиб ташлагим келади. Сен бўлмасанг — бошқаси. Унга барибир.

— Сизга-чи?

— Менга барибир эмас. Сенсиз яшаш мен учун хиёнат.

— Акангизга нисбатан хиёнат эмасми?

— Севиш хиёнат эмас.

Барно ҳеч қачон ҳеч кимдан, ҳатто Ёдгордан ҳам бунақа шафқатсиз, аммо юксак сўзларни эшитмаган. Шу сўзлар билан Жасур маъшуқасини жуда ҳам баланд аснога кўтарди. Шундай иқтидорли, салоҳиятли инсоннинг санамига айланиш, тилак маъбудаси бўлиш, фироқ ва ситам чироғи сифатида порлаш, бу қишлоқ қизи учун мурувват бўлиб кўринди. Шубҳасиз, бу таъби нозик, инжиқ, диди латиф йигитни бебош, шаталоқ эри билан таққослаб бўлмасди ҳам. Бироқ Ёдгор — қонуний эри-ку. Шармандалиқдан сақлади, совчи қўйди, уйланди, ардоқлади. Дили пок, ғарази йўқ. Яна қанақа одам бўлиши керак? Барнонинг боши гангимаяптмикан? Бу андишасиз қилмишдан Ёдгор хабар топса, сезиб қолса — ушлаб олса — қанақа фожиа рўй бериши мумкин! Энди Жасур ҳойнаҳой тийилмайди, биринчи ғалабасидан кейин дадилроқ, қатъийроқ ишга киришади, Барнонинг тили қисиклигидан фойдаланиб, ҳар мақомга эргаштиради, ўзиникини талаб қилади. Барно юз ўгирса, ёки қаршилиқ кўрсатса, фитнага ўтишдан ҳам тоймайди. Демак, энди Барно — бир кўли эрида, бир кўли укасида — хомталаш бўлиши, кечаси акасини, кундузи укасини хурсанд қилиши керакми? Бунақа «рўшнолик» қачонгача давом этади?

Барно уйидан чиқиб кетаётганида Жасур уни қучиб:

— Шу топдан бошлаб кўзим йўлингга бўлади, — деди. — Интизор қилма. Эртага кутаман.

— Эртага яқшанба, акангиз уйда бўлади, қандай чиқиб кета оламан? — деди Барно, Жасурнинг илтимосини рад қилишга тили бормай.

— Бирон ваз топ. Парда иламан де.

— Акангиз бирга тушса-чи?

— Шамғалат қил, Сижжакка чиқаман де, баҳона ахтар. Ўзинг бу ёққа кел. Ёдгор қаттан билади?

— Менсиз уйда ўтира олмайди, — деди Барно, бир амаллаб чап беришга уриниб. — Бу ёққа тушса, устимиздан чиқади. Керакми шу жанжал?

— Керак, — деди Жасур қатъий.

— Сизга керак бўлса, менга керак эмас, — деди Барно ижирғаниб. — Укасига ўйнаш бўлиб, чавоқланиб кетиш менга тўғри келмайди. Йўлдан урганингиздан кейин, асранг-да мени.

— Келмасанг, орқангдан бораман. Ҳамма нарса фош бўлади.

— Пўписа билан ниятингизга эришмоқчимисиз? — ёзгирди Барно.

— Пўписа эмас. Бошқа чора миямга келмаяпти. Севаман сени, қандоқ қилай.

— Севган киши авайлайди. Сиз ҳалитдан пичоқ қайраяпсиз.

— Севмайсанми? — деди Жасур Барнонинг таънасига жавоб топа олмай.

— Кимни?

— Мени.

Барно ҳадиксираб қолди: севмайман деса, Жасур кўнмайди, нега алоқа қилишга рози бўлдинг, дейди, барибир жанжал кўтаради; севаман деса, тилидан тутади. Қанақа жавоб бериш керак?

— Қўйинг шунақа гапни, — деди Барно ҳушёрлик билан. — Бир марта тойдик, етарли. Иродам етмади. Энди буни унутиш керак.

— Тойдик? — фиғони қайнаб деди Жасур.

— Ҳа. Хато бўлди. Бекор бошимни айлантирдингиз. Мени тинч қўймасангиз, уйдан бошимни олиб чиқиб кетаман.

— Агар қайтмасанг, ўзимни осаман.

Барно Жасурнинг кўзларига разм солди — ростдан ҳам шунақа қилишга қодирми ёки чўчитмоқчими?

Жасурнинг кўзи ёшланди. Барнонинг дили орзиқиб кетди. «Астафирилло! Наҳот сўзлари самимий? Наҳот шунчалик севади? Бунақа ишқ учун жонни фидо қилса арзийди-ку!» Барно иккала кўли билан Жасурни бўйнидан кучоқлаб, бағрига босди, ўпкаси тўлиб кетди.

— Раҳмат, — деди Барно, энтикиш аралаш пичирлаб. — Фақат мен севги нималигини билмайман-да. Мен муҳаббатингизга арзимайман. Ҳиссиётим ожиз. Соддаман.

— Қанақалигингни ўзинг билмайсан, — деди Жасур қизнинг юмшоқ кучоғида аранг ҳаяжонини босиб. — Сен парисан. Малаксан. Сени севмаслик увол. Гуноҳ.

— Жасурнинг овози қалтирар эди.

Барно яланг елкасига томчилаган ёшни сезди.

— Нега биринчи бўлиб сени мен учратмадим? Тўйдан ақалли бир ҳафта бурун кўрсам, чиппа ёпишиб олардим. Едгордан айнитардим.

Иши битди, энди тонмаса ҳам, шунчаки овунчоқ, эрмак йўлига мени илгаб юради, деб ўйловди Барно боя. Бироқ масала анча жиддийга ўхшайди. Энди бу чигални қандай ечиш мумкин? Едгорнинг кўзига қандай қарайди? У шўрликда има айб? Рост, у Жасурчалик сезгир эмас, жайдари. «Иши» битиши билан тескари ўгирилиб олади, у ёқ-бу ёқдан сўраб-суриштирамайди, кам гаплашади, нуқул қаёққадир шошилади. Ахир аёл суҳбатлашгиси, эрқалангиси, нозлангиси келади — ётади бечора алла маҳалгача эрининг хуррагини эшитиб. Жасур нафси тўйгандан кейин ҳам совимади, муҳаббатини нақадар гўзал сўзлар билан изҳор қилди, ҳатто йиғлади. Шундай йигитни қандай кўкрагидан итариб бўлади? Ғайрати қанақа жўшқин? Оловдек. Барнони оёғи учидан пешонасигача ўпиб чиқди. Ендирди.

Барно эри билан Жасурни таққослаганидан ўзи уялиб кетди. Жасурнинг ҳулқини оқлашнинг ўзида қанақадир иллат, бузуклик бордек, ўзини мунофиқ, жирканч ҳис қилди. Шубҳасиз, Жасур туйғу довули билан Барнонинг дилига наърадек кириб келди, бу тўфондан омон чиқиш мушкул, Барно бу синовга тайёр эмас эди...

Қош қорая бошлаган пайтда Барно онасиникига кириб борди. Ҳали чироқлар ёқилмаган, ҳовлида ҳеч ким кўринмас эди, Барнонинг юраги орқасига тортиб кетди. Туриб қолди. Шу пайт оғилхонадан челақ кўтарган укаси чиқди ва Барнони кўргач, челақни қўйиб, опаси томон югурди.

— Сигир соғдингми? — деди Барно, Саидни кучоқлаб ўпгач.

— Ҳм.

— Ойим-чи? — сўради Барно хавотирланиб.

— Касал, — деди укаси бепарво. — Қусаяпти. Дўхтир келди.

Барнонинг дили шувиллаб кетди. Боя қайнонасига «ойим бетобмиш, сижжаклик дугонам айтди, кўриб келаман», деб баҳона қилувди, шайтон омин деган экан — худди шундай бўлиб чиқди. Барно ичкарига ошиқди, «нопок ишимнинг касри онамга урибди», деб ўйлади. Сочлари тўзғиган онаси чалқанча ётар,

Ўқтин-ўқтин ўқчир, ёнидаги тоғорага эгилар эди, қизини кўргач, мажолсиз кўзлари таҳликали тикилди — нега Барно кечки пайт, тўсатдан келди экан? Чарларга келиб-кетганига бир ой ўтгани йўқ, нима бўлди экан?

Барно онасини кучоқлаб, ёнига ўтирди.

— Тинчликми, қизим? — мадорсиз оҳангда сўради онаси, гумонсираб. — Нега келдинг?

— Тинчлик-тинчлик, — деди Барно дадил овоз билан. — Кўнглим сезди, келдим. Ўзингизга нима бўлди?

— Худойидан сомса чиқувди, — деди онаси толиққан овозда, — даданг ҳам, уканг ҳам еди, уларга ҳеч нарса бўлмади, битта сомса мени шу куйга солди. Ичим узилиб кетди. Дўхтир қатиқ буюрди. Ичганим қайтапти. Ёдгоржон қани? Уям келдимми?

— Ишда. Ўзим келдим. Ҳозир ёвғон хўрда қилиб бераман.

Барно туриб чироқни ёқди.

— Ёқма, кўзимга тушаяпти, — деди онаси, бошини четга буриб. Барно чироқни ўчирди ва плашчини ечиб, ташқарига чиқар экан:

— Дадам қачон келаркин? — дея, соатига қаради — бешдан энди ошган эди. Укаси сутни сепаратордан ўтказиш учун қўшниликка чиқиб кетган бўлса керак, шу ғира-шира пайтда ҳовлиси ютиб юборгудек ёт, хунук кўринди; бу хўмрайган манзарага лаққа чўғдек товланиб турган узоқдаги тоғнинг қорли чўққиси ҳам файз бермас, қайтага ёвуз тус қўшар, пана жойларда алланималар яшириниб ётгандек, Барнони кузатаётгандек туюларди. Ҳаво совуқ бўлгани учун ҳам ин-инларига кириб кетган узоқ-яқиндаги итларнинг ҳуриши, қарғаларнинг қағиллаши эшитилар эди. Айни шу дамда шаҳар чароғон, кўчалар гавжум, магазинлар, театрлар, хийбонлар электр нурида жўш ураб, тотли дамлар бошланган пайт эди. Барно ўт етти ёшига қадар Чорвоқдан бўлак жойни кўрмаган, отаси билан биринчи гал Тошкентга тушишганда, шаҳар улканлиги, трамвай-троллейбусларию, минглаб машиналар ва кўпқаватли бинолари билан Барнони эсанкиратиб қўйган, айниқса, метрога тушишганида, пешонабоғ ўраган, лозим кийган қиз шавқдан энтикиб кетган эди. Ҳозир узун ўрилган сочини демаса, Барнонинг шаҳарликлардан фарқи қолмаган — кийиниши ҳам, ўзини тутиши ҳам шаҳарбоп, ҳатто биринчи марта қишлоқдан келган меров одамларни кўрса, ўзини бир карра кибор фараз қилади.

Агар Барно шунга ўхшаган бегона қишлоққа тушиб қолса, бир дақиқа ҳам турмаган, дуч келган машинада жўнаб қолган бўлар эди. Бироқ ҳозир ҳовлиси қанақа кўринмасин, шаҳар қанча ўзига тортмасин, қолишга мажбур — онаси бетоб, дадаси ҳали хизматдан қайтмаган, кимдир бош-қош бўлиши керак. Ҳовли чироғини ёқади, ўчоққа ўт қалайди, жаз-жуз қилади, бир зумда ҳовлисига файз киради-қолади. Эртага автобус бекатига чиқиб, шаҳарга кетаётган биронта танишига Жасурнинг телефонини беради, онаси касаллигини, шаҳарга туша олмаслиги ҳақида хабар бериб қўйишини илтимос қилади. Акс ҳолда эртага бормаса, Жасур албатта қидириб Дўрмонга келади, гап очилиб кетади; ҳойнаҳой Барнони тилга олишса, Жасур Барнони қочиб кетди, деб ўйлайди, алам устида дейдиганини дейди, жанжал кўтарилади, ҳамма нарса барбод бўлади, Жасур ҳатто бу ёққа ҳам келиши мумкин. Ярим кечаси кириб келса-я? Ана шармандалик! Барно нима деб ота-онасига уқтиради, қанақа важ келтира олади? Ҳаёсизга чиқади, ўзини бир нарса қилиб қўйишдан тоймайди — яна ғусса, яна ғурбат, яна ғам. Нега иродасизлик қилди Барно? Ахир Жасурни итариб ташлашга, чангалидан қутулишга бир амаллаб бас келиши мумкин эди-ку. Нега андиша қилмади? Нега оқибатини ўйламади? Нега? Шунчалар нафси бузуқми? Олчоқми? Бошида эри бор, ўзини тийиши, бир лаҳзали гаштга, мароққа берилмаслиги, хушёр бўлиши, ақалли кўрқиши лозим эди-ку.

Барнонинг дили яна гўлғулага тушди; онасининг дарди ҳам хиралашди; ҳали-замон дадаси ишидан қайтса, нега келдинг, деб саволга тутади. Ҳаммаси майли, бирон баҳонани важ қилади, ота-онасини кўргани келиш ҳам гуноҳми? Соғинади-ку. Жасур келиб қолмаса бас. Пастда улар тинчмикин? Олатўполон бошланмаганмикин? «Бошланган бўлса, бошимдан нари — ўзаро жиққамуш

бўлаверишин, мен қочиб ўтирибман. Ўртада талаш бўлганим камми? Ўзғирсам, мен ёзғиришим керак».

Ўзига тасалли бериш учун ахтарган баҳоналари Барнонинг юрагига далда бермади, далиллари тутуриқсиз, шувут туюлди, баттар хуноб бўлди. Айни шу чоғда нима чора кўриши мумкин? Нима чора ҳам кўрар эди? Балки ҳеч нарса рўй бермагандир, Барно подадан олдин чанг кўтарса, сир очилиб кетади, ўзи бевурд бўлиб қолади. Индамай кутгани маъқулдир?..

Алоқа бўлими кеча-кундуз ишлайди, бировга тайинлаганидан кўра, ўзи телефон қоқса, ҳамма нарса аён бўлади. Сижжақда эканини, онаси бетоблигини эшитиб, бу ёққа учганини, эртага шаҳарга туша олмаслигини айтади, Жасурни термултирмайди. Борди-ю, телефон жавоб бермаса, демак, Жасур Дўрмонга кетган бўлади. Қайнонасининг гапи қондирса — ҳай-ҳай, қондирмаса — келади судралиб. Унда нима бўлади? Нима бўларди? Онаси баттар оғирлашади, отаси бошини муштлайди, қўшмозор бўлларинг деб ҳайдайди, оқ қилади, лаънатлайди... Барибир телефон қилиш керак. Бугун бўлмаса, эртага Жасур изғишга тушади, ҳали олдини олиш мумкин.

Ичкаридан онасининг ўғжиши эшитилди. Барно ёвғонни косага сузиб, уйга ошиқди. Онасининг тўзғиган сочларини тузатиб, косани тутди. Кейин, укаси келгач, алоқа бўлимига югурди.

* * *

Биринчи хавфли, қалтис таваккали муваффақият билан якунланган Жасур Барнонинг телефон орқали айтган гапидан тасалли топмади. Маъшуқасини бугун келмаслигини яхши билар, бироқ дастлабки ғалабадан кейин йигит қизни ўзининг измида фараз қилиб, ҳар қанча хоҳиш-инжиқларимни кўтаради, энди тили қисик, юганини қаёққа бурсам ўша томонга бурилаверади, деб ўйлар, кундузги талабига кўра, эртага албатта келишини кутар, келишга Барно қатъий сўз бермаган бўлса-да, ваъдага ўхшаш майли борлигини сезган, шунинг учун ваъдани бажармасликка юраги дов бермаса керак, деб тахмин қилган ва эртанги учрашув дилини қамраб олган, бўлак хаёл миясига кирмас, кирса-да қарор топмас, ўйи, нишабга оққан сувдек, онгига хуруж қилар, Жасурни бир лаҳза ҳам тотли панжасидан бўшатмас, хаёлотини жозибали рангларда қутиртирар, тутқунликда сақлар эди. Барнонинг гапидан кейин ҳамма ниятлари барбод бўлди. «Эртага келмас экан, онаси бетоб бўлса, индинга келиши ҳам гумон, бунча муддатни қандай ўтказаман? Нима қиламан? Ўзимни қаерга ураман? Икки-уч кун — асрку. Бу муаллақ маъхум ҳолатга қанча чидаш мумкин?» Бўёқ-қаламларини олиб Сижжаққа ўзи борса-чи? Рассом бўлганидан кейин манзара ахтариши табиий ҳол. «Олдинги сафар келганимда шу ерлардан таъсирланувдим, мана, келдим, қаёққа қараманг — манзара, бири биридан гўзал, бунақа жойларни тасвирга туширмаслик гуноҳ», дейди. Суриштириб ўтиришармиди, қайтага мамнун бўлишади. Эртага — якшанба. Саттор ака уйда бўлиши керак, унинг ҳам расмини чизади, боши осмонга етади. Онасидан ҳол сўрайди. Ишқилиб, Барно оғзидан гуллаб кўймаган бўлсин. Гулламаган, албатта, ботина олмайди. Хазон тутатиб, расмини чизади. Балки энг яхши асари бўлар...

Жасур Сижжаққа ётиб борганида вақт тушга яқинлашиб қолган, қуёш чарақлашига қарамай, ҳаво салқин, кирза этик ва қулоқчин кийган Саттор ака кўшни девор томонидаги узум новдаларини қирқиб ерга ётқизар эди, аввалига танимагандек Жасурга тикилиб қолди, кейин таниб, кўлини қоқди ва меҳмон томон юрди.

— Ие! Ие! Жасурбек! — дея, Саттор ака, кафтини эски чопонига артиб, кўлини меҳмонга чўзди. — Нечук? Келинг, оғайни! Омонмисиз? — Саттор ака Жасурнинг кўзларига сивовчан тикилди. — Тинчликми?

— Тинчлик, Саттор ака, тинчлик, — деди Жасур, Саттор аканинг қиёфасида ҳадик сезиб. — Итни оёғи боқади, дегандек, мана, — дея, Жасур Саттор

акани тинчлантириш учун бўёқ, қоғоз солинган этюдни кўрсатди, — санқиб кепқолдим.

— Жуда соз-да, Жасурбек, кўнгилдаги иш бўпти, — деди Саттор ака ва уй томонга қараб чақирди: — Саид! Барно! — Саттор ака меҳмонни чорпоя қўйилган очиқ даҳлиз томон бошлади.

Камзул кийган Барно кираверишдаги уй зинасида серрайиб қолди ва Жасур билан дадасининг назари тушиши билан ясама жилмайиб:

— Ассалом, — деди, бошқа бирон нарса айтишга қурби етмади. Дарҳол ранги гезарди, юраги ура бошлади, оёқ-қўли бўшашди, ўзини чалғитиш учун «Саид!» деб укасини чақирди, садо келмади.

— Нега қаққайиб қолдинг, чой-пой қил, дастурхон ёз, шу ерда ўтирамин, — деди Саттор ака тетик оҳангда. — Офтоб ғанимат.

— Хўп, ҳозир, — дея Барно ичкарига кириб кетди.

— Саттор ака, сизни ишдан қўйдим, узр, — деди Жасур, мулзам бўлиб.

— Ие, Жасурбек, иш тугармиди, унақа деманг, — деди Саттор ака чорпоядаги кўрпачаларни тўғрилаб.

Жасур этюднинг тасмасини елкасидан олиб, устун тагига қўйди, чорпоя четига ўтирди. Омин қилишди.

— Ойимиз бетобмишлар, ҳозир қалай?

— Бугун тузук, сал кўзи очилиб қолди, — деди Саттор ака парво қилмагандек. — Сомсадан бўпти. Доир-пори беришди.

Кийимини ўзгартирган Барно патнисда асал, хандон писта, анор, ёнғоқ, қаймоқ олиб чиқиб, дастурхонга қўйди, кейин чой келтирди, нон ушатди. Отаси-да шубҳа қўзғамаслик учун Жасур кўзини Барнонинг юзидан олиб, четга қарар, ўзини ҳатто нотанишдек тутишга, ҳаяжонини яширишга уринар эди.

— Мана, — деди Жасур, ўзини чалғитиб ва сумкасидан пакет чиқариб, Барнога тутди. — Лимон.

— Лимон? — сохта шодланиб деди Барно, олтита лимон солинган қоғоз пакетни олиб. — Хаёлимдан ўтувди. Раҳмат. Ҳозир ойимга бераман, кўнгил очади, меъдани тозалайди.

Барно пакетни олиб, ичкарига кириб кетди. Жасур бекорга келмагани, бирон ишқал чиқариши мумкинлигини Барно тахмин қилди, дили ғулғуладан бўшамай қолди. Нима қиларкин? Нима деркин? Кечаги гапларни айтса, иш расво бўлади. Бироқ ҳозир ўтиришидан унақа нияти борга ўхшамайди, ҳатто тик қарамади, гапга ҳам солмади. Балки пайт пойлаётгандир? Қандай олдини олса бўларкин? Аммо нима дейди Барно? Қандай айтади? Четга имлаб бўлмаса. Қачон кетаркин? Тезроқ кета қолса эди!

Чойдан кейин чала қолган ишни охирига етказиш учун Саттор ака яна ток кўмишга киришди, Жасур этюднинг уч оёғини ўрнатиб, Саттор аканинг ҳар алфоздаги тасвирини чиза бошлади. Барно баллонда келтирилган газни ёқиб овқат тайёрлашга уннаб кетди, шу орада Саиджон кириб келди, Жасур билан кўришиб, расм чизишини томоша қилди. Оппоқ қоғозда дадасининг тасвири бир зумда пайдо бўлишидан ҳайратланди. Жасур Саиджоннинг ҳам расминини чизди. Барно бирров келиб, расмларга ҳавас билан тикилар, бояги саросимаси аригандек бўлаб, дили ҳапқирар, яна қозон бошига чопқиллар эди.

Саттор ака эртасига уйкудан турганида, ҳали кун ёришмаган, қоп-қоронғи эди. Саҳар туриш Саттор акага одат бўлиб қолган, тайин бир юмуши бўлмаса-да, барвақт уйғонар, баъзида нонушта қилиб-қилмай, отини эгарлар, аввалдан чамалаб қўйган жойларига жўнар, қуролсиз юрмас, кўриқнинг бир қаноти Наманган ерлари билан, иккинчиси Қирғизистонинг жануби билан туташган, у участкаларга бир кунда бориб келишга улгурмас, кўпинча тунаб қолар, отда кетиб, машинада ёки машинада кетиб отда қайтар эди.

Уйқуни уриб ётган Жасурни уйғотиб юбормаслик учун Саттор ака оёқ учиди қўшни хонага чиқди, кийимини ўша ерда кийди, ювиниб қайтганида, Барно нонушта тайёрлаб, онаси ётган хонада кутиб ўтирар эди. Саттор ака хотинидан ҳол-аҳвол сўраб, тик турганича бир пиёла чой ичди.

— Меҳмон бемалол ухласин, мен эртароқ қайтишга ҳаракат қиламан. Ҳозир соат беш. Еттида Саидни уйғотинглар, мактабига кеч қолмасин, — дея, Саттор ака хонадан чиқиб кетди.

Ҳали вақт анча эрта, Барно яна ётишини ҳам, ўзини бирон юмуш билан банд қилишни ҳам билмас, ётса ухлаб қолиб, Саидни ўз вақтида уйғота олмас, юмуш қилса, тарақ-туруқдан ухлаётганлар уйғониб кетиши мумкин эди. Онасининг кўзи эндигина илинди, эмлаш, дори бериш пайтига яна уч соат вақт бор, машғулот бажарай деса, дафтарлари анави хонада, кирса, Жасур уйғониб, тегажқлик қилиши мумкин, чап бериб бўлмайди. Унинг муддаоси ҳам шу, шунинг учун келган, бари бир яайт пойлайди, Саид мактаб кетгач, албатта, хонасига судрайди, ниятига етмагунча тиним бермайди. Ундан кўра, онаси уйқудалиги пайтда, ўзи кирсинмикан? Нафси қониқса, балки кетар, гумдон бўлар? Йўқ, кетмайди. Кеча, расмингни чизаман, деган, режасини бажармагунча, қорасини ўчирмайди.

Барно дадасининг чопонини елкасига ташлаб, ташқарига чиқди. Совуқ шамол кўзга кўринмас дарахтлар шохида ғувиллар, новдаларини чайқалтирар, хазонни шитирлатар эди. Барно кўча эшикни тамбалаб қайтди, жунжикиб уйга ошиқди, Жасур ётган хона эшиги олдида бир дам иккиланиб тургач, тутқични ушлади. Юраги қинидан чиққудек типирчилар, бирон қарорга кела олмас, эти ловуллар эди. Ниҳоят, эшикни шарпасиз очиб, ичкарига кирди...

9

Бир ой аввал ёққан ёмғирнинг захри ҳали ҳам билинар, қуёш терак учидан бир қулоч кўтарилар, намни қурита олмас, кўланкалар узун, молхонадан буғ чиқар, ҳалқоб муз тортган, кўкатдаги шудринг эриб улгурмаган эди.

Сотиб олинганидан буён бир марта ҳам хабар олмаган Жасур келганида янги ҳовли қуюқ туманга беланиб ётар, қуёш қайси томондалиги билинмас, буғланаётган каналнинг нариги қирғоғи кўринмас, қинғир толнинг жилғасимон пўсти нам, қорамтир эди.

Жасур об-ҳавонинг шунақа ўзгаришларини яхши кўради. Дўрмондалигида ҳам ўт юлгани чиқиб, неча марта адашган, қаёққа кетаётганини билмайсан киши. Соқолини силкитаётган эчки тўсатдан чиқиб қолади, «ғарт-ғурт» этган товуш эшитилади, бир зум ўтмай пешонаси қашқа от пайдо бўлади, одамларнинг ҳайқиришлари тегирмондан келаётгандек бўғиқ таралади.

Ушанда, хонага Барно кириб келганида, ҳали қоронғу, осмонда юлдузлар кўринар эди, кейин Жасур яна уйқуга кетди, уйғонганида ҳамма ёққа туман тушган, новдалар хира, доқа орқали кўрингандек туюларди.

— Қачон тарқайди?

— Шамол бўлса, бир соатга бормади, — деди мактабига кетишга тараддуд кўраётган Саид.

Ушанда шамол йўқ эди, бу дегани, туман ҳали-бери тарқаб кетмайди — улгуриш керак.

— Барно, тез бўлинг, ярим соатда тугатаман, — деди Жасур ҳовриқиб. — Асосий контурларини тушириб олсам бўлгани.

Барно бошқа юмушларини ташлаб, Жасур кўрсатган жойга турди, энди Жасурнинг барча дегани амалга оширилиши шарт, Барнонинг ўзи хонасига суйқалиб кирди, тили қисик. Унинг устига расми тезроқ битса, тезроқ гумдон бўлади.

Жасур апил-тапил бўёқ тахтасини, чўтка-мўйқаламларини ҳозирлаб, сепояга ўхшаган уч оёқли дастгоҳдаги ромга тортилган қопсимон тўрт бурчакли оқиш матога биринчи чизиқларни тушира бошлади.

Шамолнинг ҳуружидан туман бир сийраклашди, бир қуюқлашди; икки соатда расм битди. Оддий иш, керакли бўёқларни ўз жойига суриб чиқилса — тасвир тайёр, ўйлади Жасур.

Аслида Барнонинг тасвирини ишлаш Жасурнинг мўлжалидаги ният эди, Сижжака чиқиб келишининг асосий омили бўлиб, келганидаёқ мақсадини айтган эди. Туман режасига ўзгариш киритди. Бу ўзгариш муваффақият хос-сасини таъминлади: бу рутубатли чангда аллақандай ўкинч, соғинч, изтироб каби туйғулар яширина олмагандек, аянчлироқ жилваланиб, чизиқлар пахмоқ, кўз аранг илғайдиган билинар-билинмас доғ, елпиниш, майин шаббоданинг журъатсиз ҳуружидек бир лаҳзали, омонат, унумсиз, мўрт, беҳудадек намоён бўлди. Барнонинг рухсори эса, яққол кўринмасди, умуман, асар ҳақиқатда

яхши, энг муҳими, анъана қоидаларига унсиз исён сифатида яратилган бўлиб, ёнидан бепарво ўтиб кетиб бўлмас, одам, албатта, тикилгиси келар эди. Бироқ портрет Барнонинг ўзига ёқмади. Тўғрироғи, нимасидир ёқди, лекин унинг тасаввураридаги қиёфага мос келмагани учун, қиз асарни дарров ҳазм қила олмади, қониқмади. Асар битиши билан Барно расмга қараб, ҳасаласи пир бўлди. «Бу қанақа расм? Нимаси расм? Бўёқлари суркалиб кетган, шуни энди асар деб бировга кўрсатасизми?» — деди самимий куйиниб.

— Бирон жойинг жиз этмадимми? — меровланиб сўради Жасур.

— Жиз этти, лекин...

— Ана шу — таассурот-да! Муҳими шу! — Жасур жон-жаҳди билан тушунтиришга уринар, бироқ Барно, қайсарлик қилгандек, асарни тан олгиси келмас эди. Барнонинг қайсарлиги Жасурга нозу карашма, таманнодик бўлиб туюлди. У асарига гумон билан қарай бошлади, қайси бир дафъа йиртиб ташлагиси ҳам келди.

— Гапимга эътибор берманг, мен қишлоқиман, асар сирларини тушуниш бизга чикор? — деди Барно, аммо бу чекиниш аввалги гапи қолдирган доғни ювмади.

Жасур ранжиди, тил учида хайрлашиб, кўчага чиқиб кетди, ҳали автобус келмаган бўлса-да, чойхонада кута бошлади. Бир зум ўтгач чангдан чиққандек, рўпарасида Барно пайдо бўлди. Кўзлари йилтирар, киприклари нам, йиғлаган эди.

— Туман тарқалмагунча, автобус келмайди, — деди Барно, ўзини тетик тутишга уриниб. Пешонаси аралаш тивит рўмол танғиб олгани учун Барно сutchи қизга ўшар, ачиниш уйғотар, қора калиш торлик қилган яланг оёғининг юзи оппоқ, лўппи эди. Чиройлик нарса, нима кийса ярашади, ўйлади Жасур, аразидан қайтгандек бўлиб. — Юринг уйга, холвайтар қилиб кўйдим, — деди Барно жиддий тикилиб.

— Сиқилипман, — деди Жасур, елкасидаги тасмани тўғрилаб. — Кетмасам, жанжал чиқиши мумкин.

— Нега жанжал? Ҳамма нарса кўнглингиздагидек бўлди-ку? — деди Барно ёзғириб. «Кўнглингиздагидек» деган луқмасида писанда бордек туюлди, яъни «ўзим олдингизга кирдим, сиз яна фиరోғ қиласизми?» дегандек эди. — Расмингиз бўлса, айтдим-ку: мен қишлоқиман, ёқмаса...

— Мен ҳам қишлоқиман, — зарда қилмасликка уринди Жасур. — Дарров асарни чипакка чиқариш яхшимас-да. Қанақа эҳтирос билан чиздим. Яна бунақа...

Жасурнинг гапи оғзида қолди. Туман ичидан аввал тожикча сўзлашган аёлнинг овози, сўнг кемада сузиб чиққандек икки жувоннинг гавдаси кўринди. Иккала жувон Барно билан кўришишди, аммо уларнинг тилини Жасур тушунмади. Барно ўз тилида қандоқ гапирса, тожик тилида ҳам шундоқ гапирар эди. Барнодан керакли хабар олган иккала жувон қандай пайдо бўлган бўлса, шундай ғойиб бўлишди.

— Юринг, — дея Барно ҳам туманда эриб кетди. Жасур унга эргашди.

Айни шу пайтда туман Жасурнинг жонига теккан, диққинафас бўлар, ёмон тушдан қутула олмагандек, ўзини ночор сезар, милтиқ отиб, туманни ҳайдагиси келар эди.

— Ичкарига киримиз, — деди Барно, даҳлиздаги курсидан бир нечта коса олиб, — туман борлиги сезилмайди.

Ичкарида Барнонинг онаси каравотдан оёғини тушириб ўтирар эди, Жасур кириши билан этагини тўғрилади.

— Келинг, Жасурбек, — деди Барнонинг онаси тетик гапиришга уриниб, — сиз келганингизда бу аҳволга тушиб ўтиришимдан уяляпман. Айбга буюрмайсиз, иним.

— Дабдурустан кириб келдим, сиз мени кечиринг, — деди Жасур ийманиб. Кечирим сўрагани Барнога ёқди. Жасур кечадан бери бу хонага иккинчи марта кириши эди, хаста одамни писанд қилмаслик саналади бу ерда ўзини бегона тутса.

Барно мамнун бўлгандек ҳолвайтар сузгани ўчоқ бошига кетди. Ҳолвайтардан кейин, сигарет чекаман, деб Жасур ҳовлига чиқди. Туман бир оз сийраклашган бўлса-да, икки қулоч наридаги нарса ҳамон кўринмас, вақтнинг қай пайтлигини аниқлаш ҳам қийин эди.

— Кулоқ солиб турибман, — Барнонинг овози эшитилди ўчоқ томондан, — автобус ҳалиям келгани йўқ.

Ўзи иқрор бўлиши учун Жасур кўча эшик томон бориб, чойхонага қаради, бироқ ҳеч нарса кўринмади, фақат ғойиб одамларнинг овози ўрадан келгандек эшитилар, ўзлари кўринишмагани учун шарпага, сирли руҳга ўхшар эдилар.

Жасур қайтиб келиб дахлиздаги чорпоя четига ўтирди. Наридан Барнонинг идиш ювгани эшитилар эди. Жасур яна чекди. Пиёда йўлга тушгиси келди — асфальт ўзи олиб тушади. Фақат қош қорая бошламаса бўлгани. Қош қорайса, йўл четидаги бирорта хонадонга кириб тунайти, янги таниш-билиш орттиради. Шошилиб ҳам нима қилади? Боради-да, бугун бўлмаса эртага ўша шаҳарига. Шаҳарни ҳам туман босганмикин?

Барно ювилган косаларни келтириб, дахлиздаги Жасур ўтирган чорпояга қўйди ва битталаб арта бошлади. Унга қолса, Жасур тезроқ кета қолса маъқул эди, аммо бу туманда қаёққа боради?

Жасур Барнонинг чопони остида кўлини ўтказиб, белини кучди.

— Вой, жиннимисиз? — ўзини тортди Барно ва атрофга аланглади.

— Ким кўради? — деди Жасур тегажқлик килишга ботина олмай. — Ҳозир бировнинг ҳовлисига кириб қизини ўпиб кетсанг ҳам, кеч ким пайқамайди. Туманни қара, қанақа қуюқ.

— Шамол турса, бирпасда ёришади.

— Саид қачон мактабидан келади?

— Соат иккида, — деди Барно Жасурнинг саволидан ичида хавотирланиб.

— Ярим соат қолиппти.

— Баъзан эртароқ ҳам келади, ўқитувчи касал бўлса.

Жасур индамади, яна чекди.

— Тожикчани қаттан биласан?

— Ҳамма билади, — деди Барно бепарволик билан. — Олдин ўзбекча мактаб ҳам, тожикча мактаб ҳам бир бинода эди. Биринчи синфдан бошлаб эшитаверсангиз, ўрганмай иложингиз қанча? Энди мактаб ажради. Ҳозирги болалар билишмайди.

— Бояги аёллар билан нимани гаплашдинг?

— Автобус бормикан, деб келишган экан, — деди Барно, — улар томонда ҳам қатнов йўқмиш. Қайтиб кетишди.

— Ярим соат ичида туман тарқамаса, пиёда жўнайман, — деди Жасур, ўз хаёлига берилиб.

— Чорвоққача бир соатлик йўл, — деди Барно Жасурнинг шаштини қайтармай. — Неча марталаб пиёда қатнаганмиз. Унда йўл ўнқир-чўнқир, автобус юрмас эди.

— Юр кетамиз, — деди Жасур қизиқиб.

— Ойимни ташлаб-а?

— Саид келади-ку, — деди Жасур баҳона излаб.

— Йўқ, — деди Барно қатъий, — дадам тоғда тунаб қолса, она-бола ваҳимага тушишади.

Ярим соат ҳам ўтди, туман сийраклашмади.

Жасур хайрлашиб, йўлга тушди. Чорвоққача беш чақирим экан. Шу ҳам масофами? Бояги тожик аёллар пиёда жўнашганида, ҳозир етиб олган бўлишар эди. Жасур болалигида бунга икки-уч баробар келадиган масофага ўртоқлари билан сафар қилар эди, Оқтошга бир неча марта пиёда бориб қайтишган, йигирма чақиримдан кам эмас, саёҳатга бир кун кетар эди. Аммо қандай мароқли, гаштли бўлар эди. Ҳориб-чарчаб, тинкалари қуриб қайтишар, оёқлари зирқирар, овқатни охиригача еб улгурмай, уйқуга кетишар, қотиб

ухлашар, эртасига тушга яқни уйғонишар, товонлари безиллар, нақадар бахтли онлар эди.

Жасур дили абгор, аҳволи танг, қўлидан иши тушиб кетадиган ночор чоғларида ўша беғубор дамларни эслайди; оғир ўйлар чекинади, дили ёришади, вақт ўтади. Шунақа хотиралар ҳам борки, уларни Жасур эсламагани маъқул; тўққиз-ўн яшар бир оқсоқ қизча мактабдан қайта туриб, баъзан Жасур яшайдиган кўчадан ўтар эди. Бу кўча олисроқ бўлса-да, қизча шум болаларга дуч келмаслик учун шу кўчадан ўтар, наздида уларга чап берган бўлар, аммо болалар кўриб қолишса, бу кўчада ҳам қизчага зуғум ўтказишар эди. Бир куни иккинчи сменада бошланадиган дарсларига бориш учун кўчага чиқиб, Жасур ўша қизчани учратиб қолди, йўлини тўсди: оқсоқланмай юриб ўт, — деди ўн икки ёшли Жасур мўлтираб турган қизчага, — бўлмаса ураман!

Қизча оёқ учини ерга тираб, «оқсоқланмай» ўтиб кетди, Жасур анчагача мароқ билан орқасидан қараб қолди.

Жасур ҳозир ўша ҳодисани эсласа, эти жунжикиб кетади, юзи ловуллай бошлади, хотирасини ҳайдашга уринади. Бечора қизча. Ўзи-ку табиатдан нуқсон орттирган, бу илллати камдек, болалар оқсоқлигини рўқач қилишса, қайнашса, шўрлик шунча таҳқирга чидаса — ютса... Айби нима? Оқсоқ бўлиб туғилганими? Ахир унақаларга шафқат қилиш керак-ку. Бечора қизчага кўчага чиқиш, мактабга қатнаш қандай укубатли экан? Кечалари кўрпага ураниб юм-юм йиғласа керак... Кимга дардини айтсин? Айтганда ҳам, ким ора киради?... Ҳозир ўша қизча катта бўлиб қолгандир? Чиройлиқкинадир? Ўшанда ҳам жияқдек ихчам, суқсур эди. Балки турмушга чиққандир, туққандир.

Жасур канал устига ташланган якка оёқ кўприқдан ўтиб борар экан, оқсоқ қизча билан боғлиқ ўша машъум хотирани аллақандай изтироб билан эслар, негачир ўша ҳодисани ҳайдагиси келмас, ўқтин-ўқтин ёдлаб турса, виждони азоб исканжасидан бир қадар синовдан ўтгандек, гуноҳи юмшагандек бўлар эди. Туйғу қай кўчаларга судрамайди? Бу ўзи нима? Туйғуми, худбинликми? Нега акасининг қонуний хотинини, икки ойлик келинни нарвон аралаш кучоқлаб, бағрига босди? Йўлдан оздирди? Бу қилмиши нима? Тажовузми?

Туман қуюқлигидан каналнинг нариги қирғоғи кўринмас, Жасурнинг кўз ўнгида сув юзи буғланар, буғ эшилиб-буралиб эрир, туманга айланар эди.

Жасур ҳовлига кирганида, занжирнинг шарақ-шуруғи эшитилди, ит ҳам туманда безовталанар эди. Фишт йўлка Жасурни ойнабанд даҳлизга олиб борди. Оренбург рўмолини бошига ташлаган кампир чойнакка ғилоф тикар эди, Жасур ойнани чертганидан кейин, бу ёқ томон ўгирилди ва Жасурни дарров таний олмай, бир зум талмовсирагандек тикилиб қолди.

— Мен Жасурман, аний, — деди Жасур ташқаридан. — Харидорингизман.

Кампир таниди чоғи, кулимсираб ишора қилди.

Қуёш тафти бир соатдан кейин туманни тарқатди. Экинзордаги кўкат, дарахтлар танаси, тошлар, узилмай қолган япроқлар, хазон орасидаги ошқовоқ палласи, итнинг уясидан тўкилиб турган занжир, ер тишлаган чинни парчаси — ҳамма нарса йилтирай бошлади, кун хасталиқдан фориг бўлгандек, қолган-қутган фазилатларини кўз-кўз қилишга тушгандек эди. Жасур шу жой олинганлиги маъқул эканига энди иқроп бўлгиси келди. Кампирнинг қизидан телеграмма келибди, янги йилгача кампирни Украинага олиб кетар эмиш. Аввалги гал адий-бадий кетмайман, чолимдан ким хабар олади, ўлсам, ёнига бораман, девди, бу гал йиғлади холос, қизининг гапини икки қила олмайди чоғи. Афсус. Кампир шу ерда бўлса, ҳовли қаровсиз қолмас эди, жой ўзиники-ку. Куни-насибаси битса, барча маросимларини бажаришар, чолининг ёнига кўмишар эди.

— Аний, агар сиқилсангиз, қайтиб келинг, бажони дил кутиб оламиз, ўз уйингизга келасиз. Жой бемалол. Қарамимда бўласиз. Қизингизни соғинсангиз, бориб келасиз ёки чақиртирамиз — ўзи келади.

— Тош заказ қилган эдим, — деди кампир ўкиниб. — Гранитдан. Бир ҳафтадан сўнг тайёр бўлади. Қизим келса, улгурармикинман, янги йилга икки ҳафта қолди.

— Шуни баҳона қилиб, яна келасиз, — деди Жасур жонланиб. — Мен тошни уйга келтириб қўяман. Агар ишонсангиз, эрингиз қабрига ўзим ўрнатаман.

— Ўзим бўлишим керак, — деди кампир, — мушкулкушод ўқитаман.

— Мушкулкушодни ўликка ўқитишмайди-ку, — деди Жасур гумонсираб.

— Ўликми, тирикми — барибир савоб, — деди кампир.

— Майли, — деди Жасур куниккандек, — қизингиз ҳам ёзғирмасин, боринг, лекин баҳорда келинг, тошни биргалашиб ўрнатамиз.

— Келаман албатта, — деди кампир. — Кўзим йўлда бўлади. Шу ерда ўламан, майлими?

— Майли бўлганда қандоқ! Конечно, майли! — кулимсиради Жасур, аммо кампирнинг ўлимига шодланаётгандек бўлганидан мулзамланди: — Умрингиз узоқ бўлсин, албатта, аммо бу дунёда ҳамма омонат, масалан, эртага нима бўлишимни ўзим билмайман. Айтмоқчиманки, агар... нима десам экан... хуллас, фарзандингиздек...

— Агар, майли десанг, ижара ҳақи тўлаб тураман...

— Ие! Ие! Аний! Қандай шу гапга тилингиз борди, а?

Орада гап қолмасин дедим-да.

— Яхшимас, аний. Дилим оғриди. Мен кўнглимни очсам, сиз мунақа дейсиз. Настроениям бузилди.

— Афу эт.

— Эҳ, аний, аний!

Янги йилга бир ҳатф қолганда кампирнинг қизи Украинадан учиб келиб, эртасига онасини олиб кетди: «Болаларимни қўшнига топшириб келдим, тез қайтишимиз керак», деди қизи. Гранит тош ҳам ўрнатилмади. Демак, яна келиши муқаррар. Бир парча қоғоз билан калитни қўшнига омонат топшириб, ўзлари учиб кетишибди. Жасур бу хабарни янги йилга уч кун қолганида билди. «Сизни кутишга фурсат бўлмади, — деб русча ёзилган эди қоғозда. — Шу конвертдаги пул гранит тошга ажратилган. Марҳамат, малол келмаса, тошни олиб қўйинг, баҳорда ўрнатамиз.

Зайтуна».

Зайтуна ким, анийнинг қизимикан ёки ўзими? Жасур кампирнинг исмини билмас эди. Майли, бир жиҳатдан улар кетгани қайтага яхши бўлди; Жасур янги йил бошиданоқ уйни буздиришга киришади. Кампир бу ерда бўлганида уйни буздиришга ботина олмас эди, энди — агар қиш илиқроқ кирса — кампир келгунга қадар анча-мунча ишни битказиб қўяди.

Қайси бир кун Жасур заргарлик дўконига кирди — Барнога атаб арзигулик бир нарса олишни мўлжаллаб қўйган эди, учта асари сотилгач, қўлига пул тушди, қиммат зебга қурби етади, янги йил баҳонаси билан расмий тарзда Барнога топширади, ҳеч кимда шубҳа туғилмайди, Ёдгорнинг кўнгли тоғдек кўтарилади, умрида бунақа нарсани ҳатто ушлаб кўрмаган Барно кафтида чўғ тутгандек совгадан энтикиб қолади.

— Ҳамма нарса бор, — деди қора ласдан халат кийган чиройли жувон Жасурнинг гапига у қадар эътибор бермай — ёш йигитларда қиммат матоҳ олиш учун пул қаёқда, шунчаки сўрашади-қўйишади. — Мана турипти, яшириб сотмаймиз. Ўққанини айтинг, кўрсатаман. Кимга олмоқчисиз?

— Ўзингиз тушунасиз, — деди Жасур ийманиб.

— Ҳм, шунақами? — Чиройли жувоннинг чехраси дарҳол ўзгарди. — Зиракми, узукми, бўйнига осиш учунми, балдоқми?

— Ўзингиз нимани маслаҳат берасиз?

— Ҳойнаҳой ёш бўлса керак, — деди жувон ўсмоқчилаб, — узукни барибир олиб берасиз. Зирак маъқул.

— Майли, — деди Жасур дарров рози бўлиб.

— Неча пуллик бўлсин? Юз сўмликми, юз эллик сўмликми? Имкониятингизга боғлиқ.

— Беш юз сўмдан кам бўлмасин, — қатъий деди Жасур ва чиройли жувоннинг чиройли кўзларига тикилди.

— Лаббай? — тушунса-да, жувон қайтадан сўради. Жасур жилмайиб қўйди. — Шунақами? — эсанкирагандекми, гумонсирагандекми гапирди жувон. — Мана, гавҳар кўзлиси бор. Бироқ, биласизми, ёш нарса тилла тиш куйдирса, мунақа зирак тақса, нима десам экан?.. Қанақадир ножўя, бачкана намойишга ўхшаган бир қилиқни эслатади. Ўш нарса қанча камтар безанса, шунча жозибали кўринади. Аммо таъбингиз кўтарса — марҳамат, бизга қолса, қайтага яхши, кассага пул тушади. Сиз учун мулк бўлиб қолади. Келин аҳён-аҳёнда тақса, қадри ошади. Бор-йўқ матохини бир-бирига мосламай тақиб олиш — ёмон дид. Вақт, борадиган жой, кийилган либос — ҳаммаси мос бўлиши керак. Зийнат билан алоқа қилиш ҳам маданиятга киради.

Жасур анграйиб қолди. Биринчи кўринганда бу чиройли жувон бирорта база мудирининг хотини бўлса керак, ўтиришларга ҳамма ялтироқ нарсаларини тақиб борадиган мешчан аёл, деб билувди, ҳозир гапларини эшитиб, жувонни ҳатто яхши кўриб кетгандек бўлди. Оғзида тилла тиши ҳам йўқ!

— Раҳмат, опа, ҳеч ким менга мунақа танбеҳ бермаган.

— Танбеҳ эмас, укам, — деди жувон, хижолат чекиб. — Танбеҳ беришга нима ҳаққим бор? Шунчаки айтдим-да. Бир йил ишласа ҳам одам битта тақинчоққа қурби етмаслиги мумкин, фаросат бўлиш керак дейман-да. Биласизми, укам, бунақа номуносиблик кўпинча қашшоқликдан чиққан уддабурон одамларда учрайди. Машинада юриш, уй-жой қуриш, тақинчоқларини кўз-кўз қилиш, тўймаъракаларда исроф нималигини билмаслик — мен ҳам одам бўлдим, унча-бунча нарса менга чўт эмас, деб ҳар кимга ўз мавқеини ўрнатиш йўллари. Ҳақиқий бадавлат одам сочиб ташламайди, камтар бўлади, кеккаймайди.

Жасур энди бирон нарса танлашга боши қотиб қолди. Чиройли жувоннинг диди баланд экан, нима деса шунга рози бўлади. Жувоннинг панди ўзига қаратилгандек туюлди. Тўғри-да, у ҳам қишлоқи, қашшоқликдан чиққан, ўша синф, ўша тоифа вакили. Қўлига мўмайроқ пул тушса, тарақлаб кетади, юрар-урарини билмай қолади, албатта, фойдасиз нарсага сарф қилади — таниган-танимаган одамани ресторанга чақиради, официантнинг чўнтагига ҳовучлаб пул суқади, эртасига сигаретга ҳам чақа топа олмай, шумшайиб ўтиради, ўзини кемиради, койийди, пушаймон бўлади. Ер бетида қолган чувалчангдек яна намлик қидиради, яна лой ютади, захматга тушади.

Сотувчи жувон олти томчили тиллога чўктирилган ёқут, дур ва анор донасидек Бадахшон лаъли яширинган тўғноғични кўрсатди. Биринчи қарашда тақинчоқ ярқ этиб кўзга ташланмас, ўзи ҳам ўргимчакдан катта бўлмай, фақат тикилиб қараганда сеҳри очилар, бунақа ноёб нарсаларни фақат қадрига етадиган одам харид қилиши мумкин эди. Матоҳ кичкиналигидан Барно қадрига етармикан, деган гумонга борди Жасур, унақаларга асл нарсадан бундайроқ бўлса-да, ҳажми каттароқ, бир боқишда кўз қамаштирадигани маъқул эканлиги аён. Жасур ўшанақа нарса талаб қилишга ботина олмади. Ўзим расом бўлсам, совға қилган нарсам ялт этса-да, ўзи жўн тановар чиқса, нима деган одамман? Шунинг билан бирга ҳақиқий, асл нарсани Барно писанд қилмаса — бу ҳам ғалати вазият.

— Бир қизни олиб келаман, бояги сўзларингизни у ҳам эшитсин, — дея, нарса олишни кечиктирди Жасур. — Сабоғингиз учун раҳмат. Албатта, келамиз.

Чиқаверишда Жасур Зафар Малик билан дуч келиб қолди ва салом бериб, четга чекинди.

— Э, Жасурбек, саломатмисиз? — дея, Зафар Малик кўришиш учун Жасурга қўл чўзди.

— Раҳмат, ўзингиз яхшимисиз? — Шундай обрўли одам Жасурнинг номини айтиб кўришганидан кўнгли кўтарилди. Зафар Малик санъатшунослар орасида энг зуккоси ҳисобланар, унинг танқидига учраган рассом анчагача ўзига кела олмас, мақталгани эса дарров тилга тушар, кеча ҳеч ким танимайдиган рассом бугун машҳурлар қаторидан ўрин эгаллар, Зафар Малик мақтаса ҳам, танқидий фикр билдирса ҳам ўз мулоҳазаларини исбот қилувчи далиллар асосида қуради, унинг деганини ҳеч ким инкор қила олмас, у муносабат билдирган асарнинг муаллифи устоз шарҳчининг мушоҳадасини ҳам шараф деб билар, ҳам танқидига дучор бўлишдан чўчир эди.

— Заргархонада нима қилиб юрибсиз? — деди Зафар Малик ва, таниш бўлса керак, сотувчи жувон билан саломлашди. — Йигитча заргархонага кирдимиз, демак тўйдан нишона. Шунақами, Жасурбек?

Жасур ийманиб жилмайди.

— Майли, бахтли бўлинг, бизни тўйга айтиш эсдан чиқмасин, — дея, кулиб, Зафар Малик Жасурнинг қўлини қўйиб юборди. — Мен олишга қурбим етмасида, баъзан... нима дейди?.. Фусункор нарсаларни томоша қилиш учун кираман. Орзу-да. Эзгуликка айб йўқ, — «фусункор нарсалар» дейиши билан Зафар Малик нимани назарда тутди — тақинчоқларними, сотувчи жувонними, Жасур англамади.

— Демак, фарқига борар экансиз-да, — журъат қилиб сўради Жасур.

— Борганда қандоқ! — деди сотувчи жувон, бу иккала одам бир-бири билан таниш эканини фаҳмлаб. Жасур ҳам, Зафар Малик ҳам чиройли жувонга қарашди. — Иккиланаётган эдингиз, ана, акангиз бундай нарсаларнинг пири.

— Муболаға! Муболаға! — сохта эътироз билдирди Зафар Малик. — Лекин унча-мунча ақлимиз етади. Нима олмоқчи эдингиз?

— Мана буни кўрсатувдим, — дея, сотувчи жувон бояги олти томчили тақинчоқнинг қутичасини очмай ойнага қўйди. Зафар Малик қутича ичида нима борлигини билар эди.

— Қурбингиз етса шуни олганингиз маъқул, — деди Зафар Малик ва қутичани очиб, нарсага тикилиб қолди. — Ҳеч қачон қиймати тушмайди.

— Укангиз кичкина деб ийманяптилар, — деди сотувчи жувон Жасурга назар ташлаб.

— Гап ҳажмда эмас, — деди Зафар Малик ва қутичани жойига қўйди. — Нарса қиммат-да, шундан ийманаётгандир Жасурбек? — Зафар Малик йигитга қаради. — Етмаётган бўлса, мен бериб тураман. — Энди оқ оралай бошлаган қуюқ сочини бармоқлари билан таради.

— Йўқ, раҳмат. Пул бор, — деди Жасур мижғовланиб ва шу ондаёқ қўлини чўнтагига суқиб, пул чиқарди. — Беринг. Оламан.

Ярим соатдан кейин Зафар Малик Жасур билан хайрлашар экан, деди:

— Эртага театр ва рассомчилик институтига асарингизни олиб келинг, бир кўрайлик-чи.

* * *

Янги асар яратган ҳар бир ижодкор теракнинг баргидек титраб кун ўтказида. Ижодкор ўзини ҳар қанча тетик-бепарво кўрсатмасин, токи асари ҳақида бир фикр баён қилинмагунча, дили тутдек тўкилиб тураверади.

Жасур туманда Барно тасвирини туширган асарига «Ўкинч» деб ном берди, аммо нима учун «Ўкинч»? — бу саволга ўзи ҳам жавоб бера олмас, асарга «Туман», «Соғинч!», «Кўнгил» ва яна шунга ўхшаш юзлаб номнинг бирини қўйса-да, моҳияти ўзгармаслиги аниқ эди. Бу жиҳатдан энг яхши ном — «Туман». Ном тайин бўлишига қарамай, асарнинг ўзида туман мавжуд, шундоққина нозанин малика — «Мадонна»ни қамраб турипти. Бундан ташқари «Туман» деганда, томошабиннинг дили бўлса — яна анча-мунча рамзий нарсаларни, бўёқ билан ифода қилинмаган, аммо муқаррар — мавҳум туйғулар сингдирилган оламни пайқашни мумкин. Жасур

асарини Зафар Маликка беришидан аввал мато орқасига қалам билан ёзилган «Ўкинч» сўзини ўчириб ташлади ва назарида тўғри қилди. Зафар Малик асарни кўриши биланоқ ғалати бўлиб кетди — томоғида нимадир тўсилгандек, бир неча дақиқа гунг бўлиб қолди, ниҳоят: «Тузук, — деди, сир бой бермай. — Бунақа асардан уялмаса бўлади». Жасур учун Зафар Маликнинг бу гапи камлик қилар, асари ҳақида кўпроқ, иложи бўлса, мақтовлардан иборат эътирофни кутар эди, аммо Зафар Малик тайин бир нарса демай, дарсига кириб кетди. Икки кундан кейин билим юртига келиб, Жасурни топди.

— Асар қани? — талмовсирагандек сўради Зафар Малик.

— Уйда, — деди Жасур устознинг асабийлигини тушунмай.

— Хайрият, — деди Зафар Малик ва скамейкага ўтириб, сигарет тутатди.

Жасур унинг олдида нима қилишини билмай, қаққайиб турар, билим юрти талабалари, ҳатто муаллимлари Зафар Малик каби атоқли одамга яқинлашишдан ҳайқишар, нари-беридан кузатишар, Зафар Малик — энди оқ оралай бошлаган тўлқинсимон бир тўп сочи пешонаси оша юзини тўсган — босиб-босиб сигарет тортар, Жасурга нима дейишни билмас, гап ахтарар эди.

— Нега хайрият? Тушунмадим.

— Мен асарни яна кўришим керак, — деди Зафар Малик ўрнидан туриб. — Рецензия ёзаяпман. Юринг.

— Қаёққа?

— Уйингизга, асарни яна бир бор кўрамыз.

Улар кўчага чиқишди, йўлнинг нариги томонида Зафар Маликнинг «Жигули» машинаси турар эди.

— Расмдаги тасвир кимдан олинган? — деди Зафар Малик кета туриб, кўзини йўлдан олмай.

— Опам, — деди Жасур, андак ўзини йўқотаёзиб. — Тўғрироғи — кеннойим.

Зафар Малик ялт этиб Жасурга қаради. Унинг нигоҳида — ғавқми, ҳасадми, ёзғиришми — нима борлигини Жасур пайқай олмади, балки ҳаммаси бир ва-ракайига бор эди.

— Кеннойим? — ишонмагандек деди Зафар Малик. — Жуда ёш-ку.

— Йигирма бирда, — деди негадир Жасур ҳам ҳаяжонланиб. — Мен билан тенг. Акамнинг хотини.

Зафар Малик ҳафсаласи пир бўлгандек, бош чайқади, буни Жасур пайқади ва энди асаримга беписанд қарайди, деб ўйлади.

— Крамскойнинг асарини эслатади, — деди Зафар Малик, чорраҳа олдида машинасини тўхтатиб. Жасур машҳур Крамскойнинг «Нотаниш аёл»и назарда тутилганини дарров билди. — Жозибаси шунақа демоқчиман. Сиз, албатта, ўз услубингиз билан ифода қилгансиз, маҳоратингиз ҳам ўзингизга яраша, аммо таъсир кучи яшинга ўхшайди. Биринчи кўрган одам гангиб қолади, сеҳридан бўшай олмайди. Асарда қанақадир махфий, аммо покиза нарса бор. Ғализ тушунманг, матода нозаниннинг кўкси билан бош қисми бўлса-да, секс шундоқ уфуриб турипти. Агар хато қилсам, кечирасиз, эҳтиросингизни яшира олмасиз. Шунақами?

Жасур дарров жавоб бермади, сукути йигитнинг ички туғёнини беркита олмас, сукут унинг иқрори, унсиз жавоби эди, Зафар Малик тахмини тўғри чиққанидан ҳатто шодланиб кетди.

— Колие ҳам ўшанга аталган бўлса керак, а?

— Колие? — тушунмай сўради Жасур.

— Ҳа, тақинчоқ, — деди Зафар Малик.

Жасур яна жавоб бермади.

— Дилингизда ғусса бор, — деди Зафар Малик. — Бу яхши. Ғуссасиз асар пуч ёнғоққа ўхшайди. Ҳамма гап талқинда.

Бир ҳафтадан кейин Зафар Маликнинг мақоласи газетада босилиб чиқди ва шов-шувга сабаб бўлди, мақолани ўқиганлар ҳам, мақоладаги мулоҳазаларни

эшитганлар ҳам Жасурнинг асарини ўз кўзи билан кўргиси келди, аммо асар қаердалигини ҳеч ким билмас, асар эса сотиб олинган уйнинг бир ним қоронғу хонасида пайтини пойлаб ётар эди. Асарни дарров кўрсатманг, деган Зафар Малик, шов-шув бўлсин, кейин қўясиз. Шошманг.

Тасвирнинг расми туширилган мақолани Жасур Барнога кўрсатди, Барно дарҳол ўз қиёфасини таниди, мақола матнига эътибор бермади ҳам.

— Мақтапими? — деди Барно Жасурга қайтариб.

— Янги ҳовли олдик, — деди Жасур Барнонинг гапини эшитмагандек.

— Эшитдим, — деди Барно, таннозлик қилиб. Бир ой бурун сотиб олинган ҳовлини ҳамон унга кўрсатишмаган эди. — Буздингизми?

— Ҳали бузганим йўқ, — деди Жасур, гўдак билан гаплашгандек тоқат сақлаб.

— Юр, кўриб келамиз. Туман бўлади.

— Туман жонимга теккан, — деди Барно Сижжақдаги ҳовлисини эслаб.

— Балки бугун туман йўқдир.

Улар кўз касалликлари клиникасидан кўчага чиқиб, ўткинчи машина тўхтатишди ва йигирма минутда каналнинг бу томонида машинадан тушишди. Каналнинг тепаси бугдан димиқиб турар, аммо атроф мусаффо эди.

Биринчи кўришда ҳовли Барнога ёқмади, турқи совуқ кўринди.

— Ичкари иссиқ, эрталаб ёқиб кетганман, ҳеч ким йўқ, — деди Жасур итни тўсиб.

— Кампир-чи?

— Қизи олиб кетди.

— Ҳеч ким йўқми?

— Йўқ.

— Кирмайман бировнинг уйига.

— Нега бировники? Энди ўзимизники. Сотиб олдик-ку.

— Барибир, ҳиди келади.

Жасур кўча эшикни ичкаридан қулфлади ва индамай уй томон кетди. Барно ҳам итдан чўчибми, ўша тарафга юрди. Даҳлизда Жасур кофе қайнатар эди, холодильникнинг нури юзига тушди. Жасур шишани оғзига ағдарди, нимадир ғажиб тамшанди, дарҳол сигарет тутатди, Барнони ундамади. Узи келишига шубҳа қилмасди. Чиндан Барно даҳлиз зинасида бирпас тургач, совуқ қотди шекилли, ичкарига кирди...

(Давоми бор)

Матназар
Абдулҳаким

Соғиниш

Туркумдан

* * *

Кўзларингда зангор тиниқлик,
Қийнар қушдек безовта жонни.
Лоқайдгина ерга бир қараб
Сен яширдинг икки осмонни.

Бир маҳаллар порлоқ бу осмон
Сачратганди юлдуз-юлдуз чўғ.
Учмоқ истар кўксимдаги қуш,
Жовдирайди... осмонлари йўқ.

* * *

Туйғуларим висол пайтида
Жуфт юракка туғён солдилар.
Айрилиққа дуч келиб энди
Бирдан ювош тортиб қолдилар.

Куч берганди уларга меҳринг,
Лоқайдлигинг, балки ўлдирар.
Оху бўлиб қолган арслонлар
Юрагимдан сенга мўлтирар.

* * *

Наҳот шунча мукамал бўлса
Фариштамас, оддий бир одам?
Сўзинг ёниқ булбулларники,
Ўзинг бошдан-оёқ тиллодан.

Бу дийдорга тўйиб бўлмайди
Шеърлар ёзиб, торларни чертиб.

Юрагимга жо қилай энди
Кўзларимда сени эритиб.

* * *

Кел, яхшиси, севгимдан ҳайиқ,
Бир умр бўл мендан эҳтиёт.
Яширмайман, мен бахтга лойиқ,
Лекин... лекин сен бахтдан зиёд.

Такрорланмас энг авж пардасан
Қилар бўлсам ўртаниб наво.
Сен шу қадар юксаклардасан,
Ўзимга ҳам кўрмайман раво.

* * *

Ёмғир маҳзун-маҳзун ёғади,
Ҳар бир томчи дилга ташлар нур.
Нимқоронғу ҳазин айёмда
Нурафшон бир суҳбат бошланур.

Теграмдами ё хотирамда
Уйғонади шивир-шивирлар.
Ёғаётган ёмғир эмас йўқ,
Ёғаётган саноксиз сирлар.

Дийдорингга ташна юрагим
Бу сирларни бир-бир теради.
Унутилар борлиқ...
Сен ёққа
Кетиб қолгим келаверади.

* * *

Сени соғинганимдек, балки,
Соғинади бармоқлар торни.
Соғинади қушчани осмон,
Соғинади дарахт баҳорни.

Меҳрибоним шафқат қил ўзинг,
Шунда тагин титрай бошлар тор.
Учиб чиқар қушча осмонга,
Гуллатади дарахтни баҳор.

* * *

Билмадим, айланди неча бир фасл,
Неча бир асрлар шамолдек елди?
Мен юракма-юрак, наслма-насл
Сени излаб, ўтмиш қаъридан келдим.

Ва бир жуфт ғазалга илтижо айлаб,
Топиб олдим азал ва абад ичра.
Биласан, ким сени кетганин жойлаб,
Қорачиқларимдан қилмайсан ҳижрат.

Мана, чақнаяпсан тун бағрин ўйиб,
Ўз нурингдан ўзинг сўнгсиз ҳайратда.
Бу бахт булбулларни лол қилиб қўйиб,
Кўкда юлдузларни чақ-чақ сайратди.

Қани, энди, сени майин мақтасам,
Бўлмаса кўксимда ҳар бир сўз тошдан.
Ахир, мени кутиб яшамоқдасан
Неча асрларки ўн саккиз ёшда.

Бир кун бу тош сўзлар бошларов кўчки,
Ҳаётимга солиб тинмас зилзила.
Лекин менга таскин беролмас ҳеч ким
Бошимни бир умр муттасил силаб.

Ошиғинг мангулик сени қиймайди,
Бўлғуси йўқ сенга хазон харидор.
Гўзаллиги билан мени қийнайди
Ўтиб бораётган кутлуғ бу дийдор.

Дийдоринг бўлмаса, ҳаётим барбод,
Дийдоринг бўлмаса, мен забун кимса.
Ўзимни тилайман сенга умрбод,
Илдизи юракда ўсимлигимсан.

Мен рашқда қоврилган мағрур ноламан,
Менда муҳаббат бор, йўқ менда шафқат.
Сени мангуликдан тортиб оламан,
Қанча севсанг, шунча яшайсан фақат.

* * *

Тоҳир бўлдим, дарёлар келмай қўйди,
Мажнун бўлдим, саҳролар келмай қўйди,
Қараб қўйинг қиёлар келмай қўйди,
Зулматларга зиёлар келмай қўйди.

Ишқдан бўлдим гоҳ гадолар, гоҳ шоҳлар,
Бир сўз айтинг, бўлдим минг дил сиёҳлар,
Кўзёшимдан унган меҳригиёҳлар
Яшнар десам, жавзолар келмай қўйди.

Борлиқ тўлди шамолгамас, оҳларга,
Ишқ дарди юк бир менмас, кўп тоғларга,
Ташрифингдан маҳрум бўлган боғларга
Шўх булбулигўёлар келмай қўйди.

Юрагимда очди минг-минг яро кўз,
Кўзларингдек йўқдир кўзлар аро кўз,
Остонамдан оёқ уздинг, қарокўз,
Денгизларга дарёлар келмай қўйди.

Менмасмидим энг муҳтож, энг керагинг,
Кимга айтиб, кимдан сўрай дарагинг,
Келмай қўйди юрагимга юрагинг,
Дунёларга дунёлар келмай қўйди.

* * *

Кўнглинг осмон... таваллуд кунинг,
Ёнимизга бир лаҳза тушгил.
Осмон юлдузи бўлиш осон,
Ер юлдузи бўлиш кўп мушкул.

Мушкул саодатинг муборак,
Масъуд бўлсин юрагинг – кумринг.
Юлдузлардек чақнаб кўзларинг,
Юлдузларга ўхшасин умринг.

Ёритгали ғамгин дилларни
Нур соч, Зухро каби каминда.
Фахрлансин барча юлдузлар
Адашимиз бор деб заминда.

* * *

Қарамайсан. Мен ҳам лоқайддек,
Гўё нигоҳ заҳмат, ишқ зарар.
Лекин мана, титрар қўлларим,
Лекин ана, юзинг қизарар.

Чиндан бир-бировни билмасак,
Тинчгина кун кўрсак қанийди.
... Типирчилаб шўрлик юраклар
Бир-бирини дарров танийди.

ТАФАККУР ГУЛШАНИ

Мутолиа тафаккурни чуқурлаштиради, ақлни изланиш ва ҳодисаларни таҳлил қилишга ундайди.

— —

Яхши китобни ўқиш билан одам ўзини янада кучли, билимли, номусли сезади.

— —

Серқирра билимнинг гоят зўр қуроли ўқиш эканини унутма.

— —

Ўз вақтида ўқилган китоб ноёб ютуқ. Ҳаётингда энг яқин дўстинг ва устозингдан ҳам кўрмаган яхшиликни ундан кўришинг мумкин.

Кунинг шу зайилда
ўтаверади,
Тонг отар, кун ботар —
икки оралиқ.
Кўнгилнинг бир ёғи
гулга ўхшайди,
Кўнгилнинг бир ёғи
эса яралик...

* * *

Бахт, ахир, даврага қўшилган чоғда
Одамлар ўрнидан туриб жой берса.
Бахт, ахир, меҳмондан қайтганингдан сўнг
Ортингдан одамлар соғиниб юрса.

Бахт, ахир, қалдирғоч уясин солиб
Шифтингда болангдек қанотин керса.
Бахт, ахир, бир яхши, бир ёмон қолиб,
Сенинг йўлларингдан тошини терса...

Бахт, ахир, шукрона кунларинг ўтса:
Бир кун узангида, бир кун эгарда.
Бахт, ахир, сўнги чоғ иймонинг бутлаб
Ўлим ҳам вақтида келса агарда.

Бахт, ахир, ортингдан йиғлаб қолувчи
Фарзандлар ёдида чироқ ёқилса.
Бахт, ахир, эл сени ҳар замон эслаб
Дастурхон дуоси сен деб қоқилса.

Бахт, ахир, шукронанг Аллоҳга етса,
Бир кам бу дунёда бутун бўлгайсан.
Бахт, ахир, эй Ҳамид, юрт деб яшасанг,
Эл бахтга тўлган кун сен ҳам тўлгайсан.

* * *

Дарахтларнинг учларига куш – баҳор келиб қўнди,
Сокин тунлар, юлдузлар ҳам далаларга ёйилар.
Қирлардаги эски сўқмоқ майсаларга ўранди,
Тарновдаги сумалакнинг кўз ёшлари тийилар.

Далаларда тупроқ ҳиди қуёш билан қоришган,
Илғай олмас нигоҳларинг дарров битта қарашда.
Ҳар бир кунлар гўё она – кўзи энди ёришган,
Ҳамма гап шу, баҳорни кўз қорачиқдай асрашда.

Қирқи чиққан чақалоқдай куртакларни кулдирар,
Новдаларга сувдай сингиб бораётган ҳарорат.
Гоҳ шамолга, гоҳ қуёшга юзларини кўрсатиб,
То кузгача япроқларда бўлмас энди ҳаловат.

* * *

«Ассалом!» деб келдик дунёга,
«Хайр!» сўзин айтганга қадар,
Шу ўртада бирон гап бўлса,
Кечиримли бўлгин, биродар.

Тилидаги сўзга тегди ўқ,
Бундан унинг қўнгли ярадор.
Шу беш кунлик дунёда бир кун
Қўнгил сўрар бўлгин, биродар.

Хато қилса инсон боласи,
Ғамлар унга дарров азадор.
Бўйнигача чўкиб турганда
Эшик очиб келгин, биродар.

Ўтди дунё, ўтди умри ҳам,
Энди унга не қизиғи бор.
Ёқтирдингми, ёқтирмадингми,
«Яхши эди!» дегин, биродар.

* * *

Остонамни юракка босиб,
Қувонч излаб чиқаман йўлга.
Кимдир ўтар йўлимни кесиб,
Қарамасман на ўнг, на сўлга.

Сўнгра эса қоғоз... қўнғироқ...
Ва бир куннинг варағи тўлар.
Қувонч билан қайтсам-да, бироқ,
Ғамларим ҳам эргашиб келар.

Куним ўтар, кунимни бошлаб,
Остонамга узрим айтаман.
Чунки, бир кун ғамларим ташлаб,
Фақат қувонч билан қайтаман.

Тўйтепа

Орзиқул Эргаш

СОҒИНГАНИМ¹

Ҳикоя

Кўксой бўйида тушлик қиляпмиз.

Бўй қизлар алоҳида давра олган, хотин-халаж алоҳида.

Топган-тутганимизни ўртага ташлаб, аллақачон еб-ичиб битирганимиз, лекин тургимиз йўқ. Худди қозонда бир нарса пишяптию, биз шунинг илинжи-дамиз...

Ҳар тугул Анзират опа хушёрлик қилди.

– Ҳой, ўтиришимизни қаранглар!..

Ялт этиб унга қарадик.

– Яна ками борми?! Еяримизни еб, ичаримизни ичиб бўлдик. Қимирлайлик энди. Қани, ҳар ким турсин, гуноҳи тўкилсин! Омин, облоҳу акбар!

Бу гап айниқса биз ёш-ялангларга малол келди. Бунча ишсираб қолган бу опай! Мудом шу: турайлик, ишлайлик, ғайрат қилайлик... Лекин ҳаддимиз сиғиб бир нарса деёлмаймиз. Ўз тенгилар гапирса бошқа гап.

Анзират опанинг «облоҳу акбар»ига кўшилиб, беихтиёр омин қилдиг-у, барибир кўзгала қолмадик. Жонимизга Меҳри опамиз ора кирди.

— Анзират, нима бўлди? — Меҳри опа ўрнидан туриб, кўлини қоши устида соябон қилганча тўрт томонга аланглаб олди. — Ҳеч ким йўқ-ку, на биргад, на ҳосилот?!

Ҳаммамиз кулдик. Қачонки, Анзират опанинг ғайрати тутиб, бизни ишга кўзгай бошладим, ёки ўз-ўзидан ишимизни тафтиш қилиб, қаттиқ-қаттиқ гапиравердим, биламизки, уватда бирор каттанинг қораси кўринган бўлади. Дугоналари унинг қилиқларига бирда қулишса, бирда жеркиб беришади: «Э, кўтарма бўлмай ўл. Ярим коса гўжа кўпроқ ичмоқчимисан?» Опа тилини бермайди:

— Ҳалол ишлайлик дейман-да, дугон. Биз яхши ишласак, эрларимизга нафи тегади. Урушдан тезроқ қайтишади.

Ҳозир ҳам Азират опа ўзини оқлаган бўлди. «Ишласак ўзимиз учун ишлаймиз-да, дугон. Биргад ё ҳосилот учун эмас-ку!..» — деди, лекин гап оҳангидан анча бўшашгани сезилиб турарди.

¹«Онамнинг эртақлари» туркумидан

Бу ҳол тушунарли эди. Рост-да, осмон кўм-кўк бўлса, ҳаво илиқ ва майнингина бўлса, баланд-баландларда қалдирғочлар вижирлаб учиб юрган бўлса, манови тип-тиник Кўксой суви буралиб-буралиб оқиб ётган бўлса... Биз эса ҳаммасини кўйиб, шудгорнинг қок ўртасида турволиб, сандалдай-сандалдай кесакларни майдалаб, чангга беланиб юрсак!

Пайтдан фойдаланиб қолиш керак!..

– Меҳри янга, жон янгажон! – дедим мен ялинчоқ кўйда.

– Жони янга, – деди у бизнинг даврамизга бўйлаб қараб.

– Битта Хидир сарсон бўлиб беринг. Кейин турамиз. Анзират опа, майлими?..

Сўнги гапим нишонга тегди.

– Анзират опа майлими эмиш! — деб қолди Роҳат опа деганимиз жаҳлланиб. – Анзират ким бўпти?! Ҳосилотми, биргатми!.. Меҳри ойти Хидир сарсонам бўлиб беради, бошқаям!.. Гап тамом! Анзират бир нарса деб кўрсин-чи, нима қиламан!

– Нима қиласиз, опа, – деб қолди кимдир пик этиб қуларкан.

– Ўзи билади нима қилишимни!

Тушунганлар қулди, биз тушунмасак-да, қийқариб Роҳат опани қувватладик.

– Э, яшанг ойтижон, яхшиям сиз борсиз!..

– Меҳри ойти, сингилчаларди сазаси ўлмасин, битта Хидир сарсон бўлиб беринг, – деди Роҳат опа деярли буйруқ йўсинида. – Бир яйрашсин...

Ниҳолдай ҳушсуврат Меҳри опа тупна-тузук Хидир сарсон подачига ўхшади-кўйди. Лаб-лунжи осилиб, сочлари мажнунваш тўзғиб, бир оёғини судраб босиб, давра айлана бошлади...

«Подачи» дудуқланиб «ош ҳалол» сўрайди. Зоғора нон берганлардан ёғли патир сўраса, мошхўрда-мастава берганларни «нега қозонингдаги ош-паловни яширасан, обчқмайсан», дея изза қилади. Яна шунақа бир антиқа егуликлар, ширинликлар отини тутадикки, унақа нарсаларни аллақачон унутганмиз, таъмин-тусини ҳам эслол-маймиз. Қишлоқнинг эрка подачиси сархил-сархил неъматларни ёдимизга тушириб, огизларимизни сув очтириб, коринларимизни қулдиратиб-қулдиратиб, охирида яна Меҳри опамизга айланиб, жойига келиб ўтирди. Уни яна қистадиқ.

– Меҳри ойти, энди битта Зарбуви бўлиб беринг, жон ойтижон, йўқ деманг!..

Бадани хийла қизиб олган Меҳри опамиз энди кўпам ялинтирмади.

– Зарбуви бўлайми. Ҳозир. Зарбуви, ўзинг ҳам қараб тур, ўхшайманми, йўқми...

Зарбуви опамиз беозор илжайиб кўйди.

Меҳри опа ўрнидан туриб, буталар орқасига ўтиб кетди-да, у ёқдан Зарбуви бўлиб чиқиб келди: рўмоли қийшайган, лозимининг бир почаси шимарилган, кўйлагининг бир енги ҳимарилиб, биттаси ҳалпиллаган, кўлтигига нимадир қистирувлди...

– Вой, Жаббор акам-ку! – дейди ваҳимага тушиб. – Энди нима қиламан?.. Мени сўяди-ку! Йўқ, сўймайди, бечора чумчуқниям сўёлмайди. Лекин ўлдиради-да барибир!..

Биз унинг ҳар бир гапига гур-гур қуламиз.

«Зарбуви» ўзини тартибга солмоқчи бўлади. Почасига кўзи тушади. «Вой, ўлай!» деб энгашади-да, ҳимарилган почасини тушириб, иккинчисини ҳимаради. Яна қулгу. Рўмолини тузатган бўлиб, иккинчи томонга қийшайтириб юборади. Кейин даврамизга яқин келади. Ўзи ҳали туриб кетган бўш ўрин тепасида туриб олади.

– Ассалом, Жаббор ака, яхшимсиз, эсонмисиз?..

«Жаббор амаки» жаҳл билан алик олмайди шекилли, қайтадан саломлаша бошлайди.

– Ассалом, Жаббор ака, ассалом!.. Ҳа, яхшимсиз, эсонмисиз?.. А?.. Қай гўрда журибсан дейсизми, журибман-да эски гўр, янги гўр қилиб, айланиб... Вой, ўлай, йўқ, нан япдим, кир жувдим, сийир совдим, бузов ийдирдим, чўмилдим!.. Э, ман ўлай, болаларни чўмилтирдим, кейин ўзим... Кечаси нима қилдинг дейсизми? Кечаси қилдим-да шу ишларни! Ҳа, айтмоқчи, эсим курсин, сизга нан апкелдим. Маъна. Сал бўлмаса кўлтигимда қап кетайкан!..

«Зарбуви» кўлтигидаги буклоғлик қора нимчасини тўп этқизиб дастурхонга тапшлайди.

– Олинг, Жаббор ака, сизга апкелдим. Энди камроқ урушинг. Олинг, иссиқкина, қизларга берманг, ўзингиз мазза қип жеволнинг... Вай, нима? Куйиб кетибди дейсизми? Ҳе йўқ, сал қизариб нишган, синггагина. Ўзимгинага ўхшаб қизариб пишган. Нима? Қоп-қора-ку дейсизми? Қани-қани, кўрай-чи... – эгилиб нимчасини олиб қарайди. – Вой, ман ўлай, рапиди-ку!.. Мен тентақкинани кечиринг, жон биргад ака, бир сафар кечиринг! Ҳа, бу галгисини еб туринг, кейинги сафар, албатта куймагаиндан апкеламан!

Бошида қимғинибгина илжайиб ўтирган Зарбуви опанинг ўзи ҳам гур-гур кулгина қўшила бошлади. Сўлгин юзлари ёришиб, яшарибгина борарди. Шўрлик опамиз ҳар эрта икки гўдагининг устидан қулфлаб келади-да, чошгоҳда ўғринча бориб, овқатлантириб қайтади. Пешнида имкон топса яна бориб келади. Шундай қилиб иш орасида ҳаллослаб, ҳалиқиб икки-уч қишлоққа бориб қайтади. Яна соғин сиғирини бузоғи билан етаклаб юради. Уларга ҳар куни ўт ўриб бориши керак. Шунинг учун ҳам ёлғиз боши билан баъзан довдираб, ноқулай аҳволларга ҳам тушиб туради. Нон ўрнида нон ёнғувчи рапидани кўтариб келадими-ей...

Ажаб, ҳамма пиқир-пиқир кулиб ётибди-ю, Меҳри опанинг ўзи ҳатто лаб ёрмайди. Ҳаяжонланган, ҳовлиққан, хижолат чеккан Зарбуви опанинг суратида ўтираверади. Рўмоли бир томонга қийшайиб, ўзи ҳам бутун гавдаси билан шу томонга оғиб кетаверади. Унга кўзингиз тушган заҳотиёқ кулгидан тийиллолмайсиз.

Роҳат она чидаёлмайди:

– Э, бўлди-е, ҳозир ичагим узилиб кетади. Ростдан ўлдирдингиз, ойтижон!..

Шундагина Меҳри опа ўзини қўйиб юбориб илжаёди.

Озгина фурсат ўтиб яна қистаймиз.

— Бунисига раҳмат, энди битта Шакар чеча бўп берасиз, кейин бас!..

Шакар чечамиз ҳам даврамизда ўтирган бўлади. Бизнинг қистовимиздан аввалига аланг-жалаңг бўлиб, ўзини қўярга жой тополмай қолади. Кейин нуқул илжайиб, Меҳри опага қарай бошлайди. Меҳри она унга қараб бош иргайди.

– Чечам, нима деяпти буларингиз, – дейди кейин бизга ўғирлиб, – чеча бўлишим учун бир-икки коса туршақоб ичиб олишим керак эди-ку.

Ҳаммамиз кулиб юборамиз. Шакар чечамиз уялганидан қичқина қўлчалари билан юзларини беркитади.

Меҳри опамиз даврм этадилар.

– Яхшиси, ўзлари айтиб берсинлар, тўғрими?

– Тўғри, тўғри! – деб чуғурлаймиз бараварига.

– Э, ўлсин, нимасини айтади, айтгулиги йўқ, – дейди Шакар чеча қўл силтаб. Аммо сезиб турибмиз, чечанинг ҳам кулфи-дили очилиб боришти. Меҳри она эса билинтирмай уни гапга солиб юбориш пайида.

– Чеча, шунчам кўп ичганмидингиз туршақоб?..

– Нафсибад койиш жон-да, Меҳрихон. Оғзимга ёқиб қоп ичаверибман, ичаверибман...

– Ҳа-ҳа, кейин нима бўлди?

– Кейин ўша билганингиз-да.

– Битта менмас, ҳаммамиз биламиз, билиб бўлганмиз. Фақат ўзингиз айтиб берганингиз тузук-да.

– Ўлмаг сиз... Майли, айтаман-ку, фақат ҳар жойда гапириб юрманглар-да.

– Гапирмаймиз, – деймиз бир овоздан.

– Қургур, нафси бадлик қилиб, туршақобдан тўйиб ичиб опман. Аввалига биллимади. Кейин сиғирни етаклаб, йўлга тушишим билан қорин дамлайверди десангиз. Бийдай дала, зог кўринмайди. Ҳеч ким йўқ-ку, деб ўзимни хиёл бўш қўйибман десангиз... – Бу ёғини айтмай сукут қилади. Ҳар ер-ҳар ердан пиқ-пиқ кула бошлаймиз. Чеча илжайиб, қизариниб давом этади. – Шуйтиб ўлгур чечаларингиз йўлда кетиб боришти, дунёнинг ҳисоб-китобига етмай. Бир тарафда болаларди отасидан хат келмай қўйган. Эс-хушим ўзимда эмас, нима бўлди, нима қўйди деб... Етиб келдим-да, сиғирни боғлаб қўйиб деб ҳов анави терак тагига бордим. Бундай қарасам, етовимдаги сиғир йўқ-да, қуруқ арқонни судраб кепман. Сал нарида от минган Жаббор ака. «Ассалом, Жаббор ака, сиғирим қани?» дебман. Сиғирми, ҳе аллақачонлар счилиб қолган эди. Билмадим,

ўттиз тўққизми, қирк бирида эдими, десалар бўладими!.. «Вой, шарманда!» деб ўтириб қолибман. Қарасам, Жаббор ака кула-кула ўтиб кетяптилар. Орқаларидан чопиб бориб, узангисига ёпишдим. «Жон акажон, биров билмасин, эмасам ўзимни Оқдарёга ташлайман!» деб туриб олдим. Биргадирни-ку, дарёга ташлайман деб кўрkitиб, сўзини олдим. Лекин оғзимнинг жилови йўқ ман ўлгир, тўғри келиб Меҳри ойтилариңгизга ёрилибман. Шунақа айб қип қўйдим, биров билмасин, сийнижон дебман. Кейин қарасам, биттаси, Шакар чеча, туршақобдан яна борми дейди, биттаси, сигирингизни топдингизми дейди. Яна биттаси пиқир-пиқир кулади. Ҳа, ўлдим энди дедим. Мана шундан бу ёғига отим – туршақоб. Билмадим қачон қутиламам?..

– Энди қутилиб бўпсиз, – дейди шаддоод Роҳатой опамиз. – Эшитмаганмисиз, битта йигит чойхонада гаштакхўрликда ўтириб, сиздақа айб иш қип қўйибди-да, номусига чидолмай қишлоқдан чиқиб кетибди. Шу кетганча қирк йилдан кейин қайтибди. Секин ўша чойхонага бориб мўралабди. Қараса, уч-тўртта бобой ошхўрлик қип ўтиришган экан. Биттаси айтармишки, фалончи ошнамит битта айб қип қўйиб бадар кетди-я дермиш. «Оббо, – дебди ҳалиги одам пешонасига бир уриб, – қирк йилдан кейин ҳам ўшанинг гапи экан-да!» Бечора яна билинтирмай қишлоқдан қочворган экан. Ана шунақа, Шакар чеча!..

... Меҳри опа ўрнидан туриб, Роҳат дугонасининг бошига келди.

– Ҳой, Роҳатмусан, қизим? – деди талаффузини ўзгартириб.

– Ҳа, Роҳатман, поччо, – деди хушёр Роҳат опа дарров тушуниб. – Яхшимисиз?..

– Саломинг қани, еб қўйдингми?

– Поччо жон, ассалом, кечиринг.

– Хай, безарал, безарал. Хай, эринг яхшими?

– Яхши бўлсалар керак, поччо. Хат кеп турибди.

– Э, ҳа, кетганди-я, хай, боши тошдан бўсун. Бачаларинг яхшими? Отлари нима эди, ҳа, Қозим, Нозим, Нажмиддин, Камолиддин... Ҳаммаси яхшими?

– Яхши, шукур, шукур...

– Катта бўлобтилар?

– Катта бўлишяпти, шукур.

– Хай, манга қара, ҳам-ма яхшими?..

– Ҳа, ҳам-ма яхши, ҳам-ма!..

Гур кулгу кўтарилади. Гап шундаки, поччо деганнимиз шаҳарда туради. У кишининг икки хотини бўлиб, бирови Роҳат опанинг аммаси экан.

Гап чиқибдики, кимда ким икки, уч хотинли бўлса, биттадан ортигига талоқ бермаса, қамалармиш. Шунда ҳалиги поччамиз катта хотинининг жавобини беролмайди-да, суюкли кичик хотини – Роҳат опанинг аммасига бир оғиз шаъма қилади. Аммаси ҳам Роҳат опанинг ўзи сингари чўрткесар экан, орияти кўзиб, шартга чиқиб кетибди-да, Роҳат опаларининг уйига келиб ўтирибди...

Шундай қилиб, ҳангома давом этади. Меҳри опамиз почча суратида турганча сўрашиш билан машғул: ўзинг, эринг, бачаларинг яхшими деб, номма-ном айтиб, кейин қозон-товоғу эчки-улоққача суриштиргач, чуқур нафас олади: хай, ҳамма яхшими ишқилиб, дейди. Ҳар гал «ҳамма яхшими»да гур кулгу кўтарилади. Охири қизлардан бирининг «почча»га раҳми келади.

– Роҳат ўлгур, бечора поччамизни эзиб юбординг-ку! Аммажоним ҳам яхши юрибдилар. Сизга салом айттилар демайсанми!..

«Почча» бу гапларга эътиборсиз яна бошидан тушиб сўрашишда давом этади. У яхшими, бу яхшими, ҳамма яхшими?..

Шу тахлит ҳангома, ўйин-кулгу билан бўлиб вақт ўтганини сезмаймиз. Лекин миямизнинг бир чеккасида барибир бир фикр ғимирлаб туради: бу завкли дақиқалар ҳадемай тугайди. Яна шудгор, чанг-тупроқ, сандалдай-сандалдай кесаклар... Меҳнатдан-ку чўчимаймиз, лекин хавотирли ўй-хаёллар ўровида қолишдан кўрқамиз...

Анзират онага разм соламан, ич-этини еб бораётгани афтидан кўриниб турибди. Айни шу топда биргадирми, бошқасими кеп қолса унга таъна қиладигандек, унга ишончи йўқоладигандек. Нима қилсин, феъли шунақа экан-да! Ҳар қанча ичини ит

таталамасин, чидашга мажбур. Энди фақат ё Мехри, ё Роҳат опагина нуқта қўйиши мумкин бу ҳангомаларга...

Ниҳоят «поччамиз» зерикди шекилли, гапни бурди.

– Ҳой, Роҳат қизим, бу кип-қизил шудгорда нима кип юрибсан?

– Иш, поччо, иш!

– Қаноқа иш?..

– Кесак майдалаймиз. Ана қаранг, хув ўша кесакларни бир бошдан майдалаб, ундай қиламиз.

– Иби, нимага керак майдалаб, нима қиласизлар?

– Чигит экамиз, арпа-буғдой экамиз, шоли экамиз!..

– Э, шундоқами, ман ўйлабман иш йўқлигидан кесак парчинлаб юрибсизларми деб. Иби, қизим, қаннок парчинлайсизлар, жудо катга-ку, сандолдай-сандолдай бўп ётибди-ку?!.. Хай, майли... (атрофга аланглаб) ишқилиб ҳамма чиққанми далага?

– Ҳамма чиққан, поччо.

– Тагин алдаёпсан-а!.. Амманга ўхшаб санам мани қон қилдинг, қизим. Ҳамма яхшими дейман, яхши дейсан. Биламан, ўзимам ўша амманнинг яхшилигини! Лекин яхшилигидан манга нима наф, опчиқмайсанми хумпарни кесак майдалашга, саломалик қилиб кетардук!..

– Ҳо, ёкмай қолсин!.. Ҳа, майли айтиб кўрарман... Энди гап муннай поччоюн: Сизга битта кетмон берамиз, биз билан кесак парчинлайсиз!

– Майли, қизим, майли...ку-я, ўлгур бел чидамайди-да!..

– Чидайти. Бир гап бўп қолса аммажонимиз бор!

– Ҳой, бошидан шундоқ демайсанми, дустаржон! Тилинга шакар!..

«Поччо» бошини сараклатиб, танглайини тақиллатиб, даврани шодмон айланаркан, гур-гур кулгу кўтарардик. Тинчиганимиздан сўнг, Роҳатой опамиз «почча»сини ёнига ўтказди.

– Энди, поччоюн, дастурхонга дуо қилсангиз!..

– Хай, майли, қизим, – поччо фотиҳага қўл очди. – Омин, қасд қилганлар паст бўлсун. Урушга юрган бачаларни ҳаммаси чопиб-чопқиллаб қайтиб келсун. Ҳаммангни бағригинанг тўлиб қолсун, анави бўй қизгиналар ҳаммаси эгаллик бўлсун, хўжалик бўлсун...

– Аммажонимиз... – луқма қўшди қақажонлардан бири.

– Аммажонларингам қайда бўлса, омон бўлсун... Хай, омин облоху акбар!..

Ҳаммазиз беихтиёр, сира огринмай омин қилдик-да, гурра кўзгалдик.

Бошқаларни билмадим-у, мен кушдай енгил эдим.

Дала бўйлаб тарқалдик, ҳар ким ўзига ажратилган бўлақларга қараб кетди. Бировлар ёлғиз ўзи, бировлар уч-тўртгадан бўлиб олишган.

Атрофда баҳор. Осмон кўм-кўк, дала четларидаги тол-терақлар хивчинларида куш тилидаккина бўлиб япроқчалар кўрина бошлаган. Кўксой суви тип-тиник, илон изи бўлиб, жимгина оқиб ётибди. Баланд-баландларда янгигина учиб келган қалдирғочлар чарх уради. Ҳаво бирам ёқимлики...

Биз, эндигина бўйга етиб, оқи оққа, қизили қизилга ажралиб келаётган қизлар ҳам, турмуш кўрган, бола-чақа орттирган, лекин ҳали бокиралик даврларидан унчалик олинслаб улгурмаган сулув-сулув опаларимиз ҳам атроф-жонига безътибормиз. Қулочкашлаб кетмон урамиз. Кесак майдалаймиз. Чангга беланиб, юз-бошларимиз бўғриқиб, нозик белларимиз майишиб, қўлларимиз қавариб ер текислаймиз. Лекин ох-воҳ қилмаймиз, чарчадик, толдик демаймиз. Гўёки бу ишлар азал-азалдан манглайимизга битиб қўйилгандай...

Мана, неча замонлар берида туриб баъзан ўйлаб қоламан. Қийратма уруш борарди ўшанда. Ваҳима, кўркув, хавотир. Ҳатто уруш бошларида кечалари уйимизда чироқ ёқишга ҳам қўйишмас, деразаларга қора парда тутишни буюришарди. Хуллас, шунақа серҳадик, нотинч замонларда ҳам биз бийдай дала-даштларда ҳалигидақа ўйин-кулгулар, ҳангомалар қилардик. Тавба дейман, ёшлик экан-да. Ёшликда одам маст бўларкан-да, дард алам ҳам, ҳасрату ташвиш ҳам ёшликни буқолмас экан-да... Яна ким билсин, бу ҳам Оллоҳнинг иродасидир. Тоғдай ғам берса, тоғдай бардош ҳам берса керак-да. Балки,

гамзада кўнгилларимиз ўзига таскин-тасалли излаган ва уни ўйин-кулгудан, самимий давралардан олгандир-да...

Гулдай пайтларимизни потинч замонлар елга учирди, деб баъзан ўқиб қўяман ва гоҳо ўша даврларни кўмсайман, ўша дилкаш давраларимизни соғинаман. Бот-бот ўша сонияларга қайтгим келиб қолади...

ОҒАЙНИЛАР²

Тўртовлон Кўксоё бўйидаги шийнонда, улкан чорпояда давра қурганмиз.

Тағимизда чўгдай кўрпачалар, биқинимизда пар ёстиқлар. Шийнон атрофи сув сепилган, ёғ тушса ялағудай топ-тоза, саришта. Гул-райхонлар хиди ҳов этакдаги шамшодлар остидан кўтарилиб ҳавога сингиётган кабобнинг хуш бўйига аралашиб димоққа урилади. Ўша шамшодлар тагида бир қария ва ёш йигит унналиб юришади. Олис-олисларда олоқ чўққили тоғлар, ундан бериқоқда Чўнонота адирлари, янаям бериқоқда эса бир чеккаси манови сойгача келиб етадиган пахта пайкали ва унда ёйилиб гўза чопиқ қилиб юрган қиз-жувонлар кўзга чалинади. Бу ёқда — Шотутли ўртасида ёлғизликка маҳкум этилган шотут маънос ўй суриб туради. Фақат у бир пайтлардаги маҳобатли, садақайрағочдек хушсурат эмас. Шотут ҳозир... Яхшиси, бу ҳақда кейинроқ...

Бунақа тўрт кўз тугал йиғилмаганимизга кўп замонлар бўлиб кетган. Тўгри, Эрийгит, Сайим, мен учовимиз ҳар тугул кўршиб, йиғилишиб турадим. Бурҳон эса кўшишмайди ва биз ҳам унчалик иштиёқ сезмаймиз бунга.

Мен таътилда эдим. Эрийгит хизмат сафари баҳонасида йўл-йўлакай қишлоққа кирган экан. У вилоят газетасида хизмат қилади.

– Бурҳон ҳақ бермоқчи. Қаттиқ илтимос қилипти, – деб қолди Сайим. У мактабда ҳарбий таълимдан дарс беради.

– Бурҳонни кўй, – деди Эрийгит, – ўзимиз ўтираверамиз.

У азал бошдан Бурҳонни хушламасди, Кўксоё толларни воқеасидан кейин эса кўрарга кўзи йўқ. Толлар ҳақида ҳам кейинроқ айтиб ўтаман...

Сайимнинг миясига бир нарса урдими, амалга оширмай қўймайди. Эрийгитнинг жон жойидан ушлади.

– Менга қара, сассиқ деб бурнингни кесиб ташламайсан-ку. Бурҳон ҳам бегона эмас, бирга ўсганимиз, – деди қулиб, – сен ёқтирмасанг ўзингга, менга жуда маъқул бола. Бунақа қўли очигини ҳеч ерда кўрмаганман. Қолаверса, у аввалги Бурҳонмас, ҳали кўрсанг мени айтди дейсан...

Хуллас, у деди, бу деди, кўндирди.

Кейин билсак, Бурҳонга ҳам шунақа ишлов берган экан: бир кеп қолишибди. Ўзимизни жўралар, бири олим, кимсан техника фанлари доктори, бири катта шоир, – депти. – Улар билан ўтиришни ҳавас қилиб юрганлар қанча. Ундан ташқари сенинг доврўғингни эшитиб, суҳбатингни олоқчи бўлиб юришибди ўзлариям... (Бурҳон Фармон биргадан кейин бир муддат бригадирлик қилди. Колхоз тугатилгач, ерларни хусусийлаштириб олиб, боз-бояғидай ишини давом эттираётган экан.)

Эрийгит аввалига қовоқ очмай ўтирди. Бурҳон бунни ўзича тушуниб, айниқса унга хушомадни оширди. Ҳали сиҳда жиниллаб турган кабоб узагар, ҳали газак тутар, ҳали қадаҳни икки-уч қайта уриштириб, ичишга ундарди.

Илтифотлар таъсир қилдими, ичимликми, хайтовур Эрийгит юмшади, даврага жиниллаша бошлади. Сайим Эрийгитга бир нарсани қаттиқ тайинлаганди: Бурҳонга таънадашном бўлмасин, Кўксоёни хароб қилибсан, бошқа-қашқа деган гаплар қилмагин. Ароғини ичиб ўтириб бунақа қилиш ногўри. Бошқа пайт, бошқа жойда ихтиёринг.

– Ичкилик деганда иблис билан ҳам оғиз-бурун ўпишишга тайёрсан-а, – деб ҳазиллашдим.

– Албатта-да, – деди у парво қилмай. – Бу сабил шайтоннинг суви-да ўзи.

² «Дала ўртасидаги дарахт» туркумидан.

Ичкиликка ружу қўйганиданми Сайимнинг юзлари қаримсик тортиб, қон уриб қолганидан жигарранг бўлиб кетган. Эрийгитнинг ўша-ўша камгаплиги. Буннинг устига ўта раҳмдил. Болалигида бировни қўлида чумчукми, бошқа жониворми кўриб қолса, қўйворгин, азоб бермагин деб ёлвориб юрган кунни эди. Шундай экан, бутун бошли гурқираб ўсиб ётган толларни қийратган Бурҳонни осонгина кечириб юборармиди.

Ҳозир ҳам бу ерда бизнинг юзиимиздан ўтолмай аранг чидаб ўтирибди.

Аввал мен қадах сўзи гапирдим. Жўраларининг ҳаммасига, жумладан, дастурхон соҳибига ҳам соғлиқ, омад тиладим. Фермер Бурҳоннинг аъзоларини, план масалаларини ҳам унутмадим. Сайим бўлса қитмирлигини қўймай, Бурҳонни нуқул кўқларга кўтариб мақтади.

– Фармон биргад йиғирма йилда қилмаган, қилолмаган ишни Бурҳон жўрамиз бир йилдаёқ қилиб ташлади, – деди бизнинг қитиқ шатимизга тегиб. – Мана шундай ажойиб шийпон кўтарди. Ҳақиқий раҳбар шунақа бўлади-да. Қолхозчиларини ўйлаб қилди-да бунни. Одамларим ҳордиқ олишсин, деди, чанг-тупрокка қоришиб, пешинларда сой бўйларига думалаб ётишмасин, деди-да. Ўшаларди дуоси шарофаги билан мана энди фермерликни ҳам дўндирапти... Малик жўрамнинг тилагига қўшиламан, жўрамиз омон бўлсин, топгани тўйларга, улфатчиликларга буюраверсин...

Эрийгит бир неча марта ўзига берилган қадах сўзини индамай ўтказди. Бироқ Сайимдан кутилиб бўлармиди.

– Мана, печа йилда бир кўришиб турибмиз, жўра, – деди гапни узоқдан келтириб. – Агар менга, Маликка, Бурҳонга айтар гапинг, тилақларинг бўлмаса, майли индамасдан ичаверамиз, лекин буям тўғри бўлмайди-да, жўра. Фақат ичин учун тўпланмаганмизку, мақсад...

– Бўлди, бўлди, – дея хижолатли қуллимсираб Эрийгит пиёласини қўлига олди. – Барибир қўймайсан, биламан... Хўп, Сайимжон, раҳмат Бурҳон икковингга. Бошимизни қовуштирганларнинг учун... Қизик-да, қайси биримиз ўйлагандикки, орадан ўн беш йиғирма йиллар ўтиб, мана шу ерда, мана шу тарзда атлас кўрпачаларга ястаниб зиёфат еймиз деб... Масалан, менинг хаёлимнинг кўчасигаям кирмаган... Тўғри, келажак ҳақида ўйлаганман. Лекин мен ўйлаган келажак буткул бошқа эди. Сизларни билмадимму, аммо мен... – у бир пас олисларга кўз тикиб жим қолди. Кейин билинар-билимас хўрсиниб қўйиб давом этди. – Мен борар манзилимни анча-мунча адаштираган эканман.

Эрийгит яна жим қолди. Қўлидаги пиёласини дастурхонга қайтиб қўйди.

– Э, жа, пессимист бўи кетибсанми, шоир, – деди Сайим шовқинли овозда. – Бунақа эмасдинг-ку, сен аввал бошдан мўлжални тўғри олган эдинг. Мана, Маликбой айтсин, муштдай бола эдик ҳаммамиз, сен шоир бўламан дердинг. Тўғримми? Мана шоир бўлдинг, китобларнинг чиқди. Катта бир газетанинг вилоят мухбирисан. Кўпам пошукур бўлавермайлик, қолаверса мустақилликка эришганимиз, бу – ҳаммамизнинг бахтимиз эмасми! Манзилга тўғри етганимиз эмасми!.. Жа, бунақа одамни юрагини эзмагин-да, аданганман, янгилишганман деб! Сендай шоир одам шунақа деб турса, биз бечоралар буткул улоқиб кетган эканмиз-да бўлмаса!..

Сайимнинг жўшиб кетаётганини қуллимсираб кузатиб турган Эрийгит, бўпти, бўпти, дегандай бош ирғади.

– Сайимжон, узр, – дея Эрийгит сўзини давом эттирди. – Лекин сен яхши гап айтдинг, мустақилликка эришганимиз, бу ҳаммамизнинг умумий бахтимиз, Аммо... – у яна хўрсиниб қўйди, – шахсий бахт бошқа нарса... Бўпти, бу гапга нуқта қўяман. – Қўлинг пиёласини олди. – Агар мана шу сабилни ичин керак бўлса, мен таклиф қилардимки, мана шу далаларда ўтган энг покиза ва бахтиёр болалик учун ичайлик. Болаликнинг ўзи бахт экан. Майли, у қуёшда қоп-қорайиб кетмон чопган бўлсин, қўллари тарам-тарам ёрилиб ўг юлган, нахта терган бўлсин, Сайим айтгандек, манавинақа шийпонда эмас, толлар тагида думалаб дам олган бўлсин, болаликнинг ўзи бир бахт экан... Мен яна таклиф қилардимки, ўша бахтиёр болалик йилларимиздан қолган яккаю ёлғиз ёдгорлик – анови Бобо Шотут учун ичайлик...

– Э, шотут қоптимми!? – деб юборди Бурҳон бефаросатлигига бориб.

Эрийгит бир зум сукут сақлади-да, яна аввалги сокин қатъиятда сўзини давом эттирди.

– Бобо Шотутнинг ғанимат қолган умри боқий бўлиши учун ичайлик!..

– Зўр гап бўлди, зўр! – деди Сайим шовқинлаб, – А, нима дедиларинг, шоир шоир-да барибир. Қани бўлмаса урдик.

Пиёлаларни олдинма-кейин бўшатиб, газак қилгани тутинарканмиз, Бурхон оғзида овқат билан гапга тушиб кетди.

– Янги йил кечаси эди. Телевизор олдида эриб, ёнбошлаб ётган эдим, хотин бақир-чақир кип қолса бўладими. Ҳей, бақа чиқинг, уни қаранг дейди. Ҳовлига чиқсам, манашияк кундай ёришиб боряпти. Кайфим учиб кетди. Оббо, дедиму отни яйдоқ миниб, боғ ўртасидан солдим. Ҳов ўрта йўлда бир ғарам ғўзапоя бор эди. Шунга ўт кетдиёв, деб ўйлагандим. Етиб келиб қарасам, гулхан дала ўртасида. Баггар кўрқиб кетдим. Ажина базм бўляптими, нима бало дедим. Тўғриси-да, шотут кимди эсида бор... Тикилиброқ қарасам, оловди олдида уч-тўртта одам чошиб юрибди. Юрагимни босиб олиб, отимни йўрттириб бордим. Э, шотут дегани аломат ёнаркан, худди бензинга бўкгириб олингандай гур-гур қилади. Қиш ўртаси бўлсаям, ёгин бўлмаганидан қуруқшаб ётганди-да.

– Қисқаси, роса томоша бўлган экан-да, – кесатди Эрийгит.

– Нимасини айтасан, – кесатиққа кесатиқ билан жавоб берди Бурхон. – Лекин бир-иккита зангар томошани белига тепди. Ҳов, Мўсоариқ билан шотут ораси қанча бор, уч юз-тўрт юз қадам келади-я, ана ўша ердан сув ташиб келишяпти. Одамни кулгиси кистайди...

Эрийгит ўрнидан туриб кетди-да, ҳовли этагига бориб, шотут тарафга кўз тикканча чека бошлади.

– Рост-да, одамни кулгиси қистайди, – Бурхон тўхтаб билмай давом этди. – Уйинг ёниптими бунча ҳовлиқиб чопасанлар. Болибек амаки деган бўларди-ку, ўшани Тошқанда ўқийдиган боласи, ҳаммани зир югуртираётган ўша. Эй, қўяверинглар, бу энди одам бўлмайди дегандим, балога қолдим. Ҳалиги зумраша, бу маши отамни кўрган, бобомни кўрган, деб ҳезланиб келса бўладими. Яна бир нарса десам, ёкамдан оладиган. Э, боре, деб жўнаб қолдим. Мен ҳозир...

Бурхон қаравотдан илдам тушди-да, хиёл гандираклаб ошпоқ тутун буруқсиб турган шамшодлар томон кетди. Сайим Эрийгитни судрагудай бўлиб етаклаб келиб, жойига ўтказди. Сихда жизиллаб турган кабобларни дасталаб кўтариб келган Бурхон ўрнига ўтирар-ўтирмас, гурунгини тўхтаган еридан давом эттирди.

– Мана, барибир айтганим бўлди, кўкармади...

– Кўкарибди-ку, – деди Эрийгит унга тик қараб.

– Э, қайқда! – Бурхон қўлидаги сихларни дастурхон ўртасидаги товоққа кўяркан, қўл силтади. – Тўртга шохи қолган эди. Биттаси шамолда кулаб тушди. Қолган учтадан биттаси аранг барг чиқарибди. Ана қаранглар, шотутмас, қуриган саксовул бўп ётибди.

– Пастки танасидан янги новдалар чиқазибди-ку, – деди Эрийгит ёш боладай ўжарлик билан.

– Барибир бўлмайди, бачки новдалар қишда қуриб қолади.

– Бўлади, сен шотутни билмабсан!

– Фойдасиз, ўзакларигача куйиб кетган.

Сайим орага тушди. У Бурхонга кўз қисиб қўйиб, танбех берган бўлди.

– Унақа дема, Бурхон, шотутимиз кўкарсин. Биз яна мазза қилиб ейлик. Тўғрими, Абдумалик?..

– Қизиқ гапирасан-а, Сайим, – деди Бурхон илтифотсиз бир сих кабобни олиб ейнишга тушаркан, ғўлдираб давом этди. – Кўкараверсин. Менга оғирлиги тушяптими. Кўкараверсин...

Сайим бизларга кабобдан олиб узатди.

– Қани, совумасин. Олинглар.

– Мен ўз кўзларим билан кўрдим, – ёстикқа тирсаклаб, оёғини узатаркан, Бурхон яна мавзуга қайтишдан ўзини тиёлмади. – Коваклари ичидан олов худди мўридан чиққандек чиқиб бораётган эди. Шунини учун айтаяпманда ўзакларигача куйиб кетди деб...

– Э, бўлди-да энди, шотут ҳақида гап тамом, – деди Сайим тоқатсизланиб, – Ичамиз. Ол пиёлангни бу ёққа. Э, ўргилдим сендақа фермердан!..

У янги шиша қопқоғини очишга тутинаркан, нияти ўзгарди.

– Йўқ, эндиги қадаҳни ўша Шотут бобонинг олдига бориб ичамиз. Туринглар!..

– Сайим, жипилик қилма, – деди Бурҳон ёнбошлаган кўйи кавшаниб. – Шу даққи офтобда шотутти тагида бало борми!

– Сен жим ўтир. Мен меҳмонлардан сўрайман. Нима дейсизлар, борамизми, Манликжон, Эрийгит?.. – Сайим Эрийгитни бағрига босиб, юзидан ўпди. – Менинг шоир дўстим, мен сен йкковинг билан фахрланаман. Доим ўкувчиларимга айтиб, мактаниб юраман. Сенлар туфайли улар менга хавас қилишади. Қани, туринглар, илтимос...

Эрийгит бошини кўтармади. Сайим энди менга тиргалди.

– Абдумалик, хўп дегин, жўражон.

– Шундоғам яхши ўтирибмиз, Сайимжон...

– Йўқми, йўқ дегин. Сен алкашсан, жим ўтир де, ўтиравераман.

Кайфи ошиб колган Сайим ҳай-ҳай демасам йиғлашга тушади. Эрийгит бош солиб ўтирибди. Бурҳонга қарасам, елка қисади.

– Мен бечора бир алкаш...

– Э, бечора алкаш, – дедим кулиб, – бўпти борамиз!..

Тўртовлон гандираклар йўлга тушдик...

* * *

...У бир пайтлар ғоятда маҳобатли, улкан, шу билан бирга, ғоятда хушсурат дарахт бўлиб, бир қарашда садақайрағочга ўхшаб кетар ва олис-олислардан ҳам кўзга ташланиб турарди.

Уни бир ерга ким ўтказган, қачон ўтказган, нега айнан даланинг қоқ ўртасига ўтказган... Ҳеч биримиз билмасдик. Ҳатто кексаларимиз ҳам: «Биз муштдай бола эдик, шотутнинг шу туриши эди. Мана, қариб-қаргайиб борянимиз, у ҳалиям ўша-ўша», дейишарди...

Шотутнинг бужур танасига иккитамизнинг қулочимиз аранг етарди, ён агрофга бош солиб турган новдалари бирдай чайир ва залворли, анчайин шамол-тўполонлар уларни тебратолмасди. Ўша йиллар ҳам бу далада пахта экиларди. Дала ўртасида қўр тўкиб тургувчи бу виқорли дарахт эса бизнинг ғарибгина болалик дунёмизнинг ажралмас бир мовий бўлагига айланиб колган эди. Дала юмушидан бир зумгина озод бўлдикми, унга ёпирилдик: унинг ости-устини бозор қилиб юборардик.

Йиллар ўтиб у билан хайрлашув фурсати ҳам етди. Аммо биз хотиржам эдик: у қаримайди. Яна ўн йил, йигирма йил, ўттиз йил ўтиб келсак ҳам у бизни худди шу туришида қарши олади, деган ишончда эдик...

* * *

Туш пайтлари сойда чўмилиб, салқинлаб олганимиздан кейин толлар тагида чўзилишиб, ҳозиргина ўзимиз чиқиб келган далага тикилардик. Дала живир-живир ҳовур ичида хансираб турганга ўхшар, катта-кичик қуюнчалар беҳол гўзалар баргини юлқилаб, бир-бири билан қувлашмачок ўйнаб ётар, дала ўртасида бечора Шотутимиз гунгу лол бўлиб турар, унинг қоқ тепасида эса саратон офтоби мисоли олов шар бўлиб оташ пуркагани пуркаган эди. Хаёл қилардикки, ҳозир унинг япроқлари қовжирайди, кейин новдалари чатнаб-чирсиллаб туради-да, бирдан лов этиб аланга ичида қолади... Охир-оҳибатда шундай бўлди ҳам. Лекин саратон офтоби эмас, уч-тўртта бстийнқ болақайнинг эрмаги хароб қилди уни.

Шотут бизни афтода бир алфозда қарши олди. Бурҳон топиб айтган экан, у саксовулга, қуриган улкан саксовулга ўхшаб қолибди...

Биз етиб келгунимизча, Шотутнинг бўйрадеккина соясида кўрпачалар солиниб, дастурхон тузаб қўйилибди. Сайим дарҳол чордона курди.

– Хўп, қани келинлар, – деди у хушҳол, – олим ўнг тарафимда, шоир чап қўлимда ўтирсин. Сен Бурҳон тўғримда ўтиргин-да, ароқдан қуй. Яхшиси, ўзим қуяман.

Бурҳон иккаламиз ўтирдик. Эрийгит шотут атрофида айланишиб, пайсаллаб турди. Сайим пиёлаларни тўлгазди.

– Эрийгит, кел буёкка, жўрам. Томоқлар такиллаб кетди. Келакол, бўйингдан сени. Ўтир. Ҳалиги гапингни такрорлайсан...

Эрийгит гапирмади. Бош солиб ўтираверди.

– Бўпти, шоирди ўша гапи учун, Қани, урдик.

Меъёрига етди шекилли, кўп ўтмай Сайимнинг биров билан иши бўлмади. Эрийгитга ўхшаб бош солиб ўтираверди. Анчагина кайфи ошиб қолган Бурҳоннинг эса аксинча тили-жағи очила бошлади. Фалокати қисиб Эрийгитга тиргаллишга ўтди.

– Мана сен шоирсан, – деди у гўшт чайнашдан оғзи бўшамай, – катта газетга ишлайсан. Ҳамма сендан кўрқади, маладес... Лекин, мен кўрқмайман, бир грамм ҳам... – У атрофга қараб олди-да, пихиллаб кулди. – Чунки, сен жўрамсан...

Эрийгит жаҳли чиқса гапини йўқотиб қўяди. Ранги оқариб, қизараверади. Дудуқланиб қолишдан кўра, гапини ичига ютишни маъқул кўради. Жуда ўтиб кетса, қўли ишга тушади. Бунақа пайтда уни тўхтатиш маҳол. Ўзи озгин, нимдошгина кўринса-да, девдай одамдан ҳам тап тортмай ташланаверади. Бурҳон шу тобда ё унинг аҳволини тушунмаётганди. Ёки бўлмаса ўзининг ҳам жанжаллашгиси келаётганди.

Бурҳонга «бас қил» дегандай кўз қисдим, тушунмадим, энди менга юзланиб олди.

– Жўрамиз раисга хат ёзибдилар. Унда колхоз ширкатга айланган эди. Ширкат ҳам омонат иморатдай қимирлаб турарди... Шундай, шундай, толларни йиқитибсизлар, толсиз сой сой бўладими... гўзаллик, табиат, яна бир нарсалар дебди-да ишқилиб. Раис нима қилди дегин, ановни шийпонга одамларди йиғди-да, хатини ўқиб берди. Майли, ўзимиздан чиққан кадр, илтимос қилган экан, эктирамиз қайтадан. Шоирди гапи ерда қолмасин, деди...

Сайим ўтирган ерида тушуниб-тушунмай «тўғри, тўғри» деганча бош ирғаб қўярди. Мен бўлсам, кайфим тарқаб, хушёр тортиб бораялман. Эрийгит бетоқатланиб, сувли идиш қолқоғини очди-да, идишни билан кўтариб ичди. Бармоқлари титрай бошлади.

Бурҳон бўлди қилай демасди.

– Кейин кетди-борди, қайтиб эснгаям келмади. Биламан, шоир мендан хафа. Толларни мен йиқитганман, бўйнимга оламан, чунки, пахтани ўйладим. Эски толларни йиқитсам, ҳашорага камаяди, деб ўйладим... Энди, гапди ўғил боласини айтсам, шоирди ишқи ўша толларга бекорга тушмаган. Табиат, гўзаллик дегани бир баҳона. Ўша сойди бўйида битгаси билан свидания қиларди. Кўрганман икковини, толди тагига биқиниб олиб, бир-бирига термилиб, ишър ўқиб ўтгиришарди. Лекин... – у пихиллаб кулди. – Лекин ҳеч иш қилишмасди.

«Тамом, энди муқаррар!» дедим. Ва ўрнимдан туриб, уларнинг ўртасига бориб чўкмоқчи бўлдим.

– Ўша жонон ҳозир бир амалдорнинг тўшагида...

Бурҳон гапини тугатишга улгурмади, мен бориб унга қалқон бўлишга...

Эрийгит ўтирган ерида чап қўли қирраси билан Бурҳоннинг манглайига яшин тезлигида зарб берди. Чорнахил Бурҳон ўтирган ерида гўлачадай учиб тушди. Унга ёрдамга шошиланганим, Эрийгит елкаси билан мени туртиб юборди-да, Бурҳоннинг ёқасидан чангаллаб кўтарди. Оёғига турар-турмас юзига мушт тушириб қулатди. Яна кўтарди. Айирмоқчи бўлиб ҳарчанд уринмай, қўлимдан келмасди.

Бир пайт Сайимнинг даҳшатли ҳайқириги эшитилди.

– Тўхта! Тўхта дейман!

Унга қараб кўрқиб кетдим. Кўзлари киндан чиқиб кетган, қўлида ярми синдириб ташланган ароқ шишаси. Этим музга айланди.

«Ана энди ҳақиқий фожиа юз беради!»

– Сайим, ўзингни бос, жиннилик қилма, – деб унга рўпара бўлдим.

– Йўлимдан қоч, – деб қўлидагини серпади. – Ҳозир ўлдираман, қонини ичман уни!..

Эрийгит Сайимнинг бақиригидан ўзига келиб, оёғи остидаги Бурҳоннинг ёқасини бўшатди. Қаддини ростлаб, совуқ бир хотиржамлик билан Сайимга қараб юрди.

– Қани, кимни ўлдирмоқчисан?!

Сайим ич-ичидан Эрийгитни хурматлаб, олди-оркасида фохрланиб гапириб юарди. Хозирги холатида ҳам шу нарса иш берди. Дархол понуги пасайиб, кўлидаги шишани ташлади. Кейин кутилмаганда тиззасига чўкиб, йиғи аралаш гапира кетди.

– Мана мени урмайсанми уни урганча У бир бечора-ку, Худо уриб кўйган бечора-ку!

Эрийгит шартга орқасига қайрилиб, шотутнинг нарёғига ўтиб кетди. Бурхон бир чеккада юзини тескари ўгирганча ўтирарди. Сайим арокнинг қолган-кутганини куйиб ичди-да, энди мен томонга тиззалаб келди.

– Малик, унга айтиб кўй, аҳмоқлик қилди. У бегуноҳ, бечора бир банда-ку! Билсанг, унинг олдида мен нопокман. Менинг қўлларим қон, қон!..

У ер муштлаб йиғлашга тушди. Анграйиб қолдим.

– Нима деяпсан, эсингни йиғ, – деёлдим зўрға.

Эрийгит ҳайратланиб, бизга яқин келди.

– Эсим жойида мени, Маликжон. Биламан, сен икковинг аллақачон мени пошуд алкашга чиқариб кўйгансизлар. Лекин, нима учун шунака бўп қолганимни билмайсизлар. Ўз завқ-шавқларинг билан бўп кетгансизлар. Бурхон билади, дардимни тушунади.

Сайим гандираклаб бориб, Эрийгитга рўпара бўлди.

– Ҳов, бирда, эсингдами, афғонда бўп келдинг, газетага чиқарай дединг. Мен кўнмадим. Нега?! Негаки, мен айтган нарсаларни ҳеч ерда чиқара олмасдинг. Шунинг учун керак эмас дедим. Нима деб ўйлаган бўлсанг, ўйлагандирсан. Лекин мен сен ўйлаган одам эмасман. – Сайим кўкрагига гурсиллатиб урди. – Бор жуда кўн орден-медаллар. Чунки, мен ўнг-терсимга қарамай ташланар эдим. Балодан ҳам қайтмасдим...

Сайим Эрийгитга тикилиб негадир жим қолди. Эрийгит тут тагида ётган гўлага чўкди. Дастурхон юзида турган очик шишалардан бирини олиб сув ичди. Сайим энди ўзини босиб олиб, охишта гап бошлади.

– Мен ўшанда сездим, сен шоир бўлсанг ҳам гўдак эдинг; ҳеч балони билмасдинг. Институтда нима ўқитишган бўлса, ўшани гап деб юардинг.

Сайим Бурхоннинг олдига бориб тиззалади. Елкасига кўлини кўйди. Ва яна биз томонга ўгирилди.

– Лекин айтиб кўй, мана шу бола мендан покрок, мендан тозарок, нега дейсанми?..

У бирдан гап оҳангини ўзгартирди.

– Айтмоқчи, сизларга ватан хоини керакми? Дизертир, қочоқ... Айниқса, сен шоирга керак, мана, марҳамат!.. – Бурхоннинг елкасига қокди. – У афғондан қочди. Сарик бўлган битта болани пешобини ичиб, ўзига касал юктирди. Қалай, зўрми?.. Бурхон жўрамиз ана шу ишди қилди. Буям ҳолва, армияга бормаслик учун, қорнини ёрдириб, бошқатдан тиктирганлар бор. Ҳалиям тирик ўшалар!..

Сайим ерга қапишиб бораётган Бурхоннинг елкасидан силтаб тортиб, ўзига қаратмоқчи бўлди. Бурхон қимир этмади.

– Қалай, жўра, охири соғдим-а! Шунча олиб берган арокларингнинг хурматини қилмадим-а! Э, алкашдан ҳеч замонда тузук одам чиққанми!.. Йў-ўқ, жўра, барибир сен хоин эмассан! Ҳеч кимни сотмагансан. Фақат қўрқоксан, холос. Нима бўлгандаям мендан багтар эмассан... Мени бўлса, қўлларим қон, қон!.. – Сайим яна жазавага туша бошлади. – Менга мана шу душман, от деса, отганим отган эди. Суриштириб ўтирмас эдим. Энди бўлса фақат қон кўраман. Кўзимни юмдимми, бўлди, ҳаммаёқ кип-қизил қонга дўнади. Уйимиз олдидаги ариқдан қон оқиб ётган бўлади. Коса-коса олиб ичаман, тўймайман. Юрагим ёниб кетаверади. Бир кун сен Малик, менга арок куйиб бердинг, қарасам, пиёла тўла қон. Нима бу, десам, тиржайдинг, тишларинг орасидан қон сизиб чиқди. Ўғилчамнинг сут шишаси ичи тўла қон, қикир-қикир кулиб, ичиб ётган бўлади. Билмадим, мен нима қилай, бу балодан қандай кутилай?! Фақат... бўкиб ичсам, тош қотиб ухласам, озроқ кутиламан... Агар Бурхон оғайним кунимга яраб турмаганида қачонлар ўлиб кетган бўлардим... Телевизорда кўргансизлар-а... – Сайим ўрnidан туриб, бизга яқин келди. – телевизорда чўлоқ болалар футбол ўйнаганини кўргансизлар-а? Тўпга рўпара бўлишса, мўлтоқ оёқлари сакраб кетади. Мўлтоқ қўллари сапчиб тушади.

Шуларди кўриб туриб дод деб юбормайсизларми, дод деб!.. Одамзот учун бундан ортик азоб борми? Ана ўшалар ҳам менинг биттам – кечалари қон ичиб чиқишади...

Сайимнинг авжи пасайди. Беҳафсала қўл силтаб, орқасига қайтди.

– Сенлар ҳам юрибсизлар-да, шоирман, олимман деб. Э!...

Бурҳоннинг қўлтиғидан олди.

– Узимди фермер жўрам тузук. Кетдик, жўра, яна битта ароқ обермасанг бўлмайди.

Шоир кайфимни учуриб юборди. Қани, тур...

Ниҳоят Бурҳон бошини кўтарди. Сайимнинг юзига тикилиб туриб, ўзидан нари итарди.

– Йўк, тўхта... Мениям меҳмонларга айтадиган гапим бор. Сенгаям...

Тилга кирган Бурҳонга ажабланиб қарадим. Эрийгит ҳам бошини кўтарди. Сайим тушунмай кўзларини йириб-йириб очиб, унга тикилди-да, беихтиёр унинг қаршисида тиззалади.

– Сайим, ўз оғзинг билан айтдинг-а, Бурҳон қарашиб турмаганида ўлиб кетардим деб. Айтдингми?..

– Айтдим, жўра, тўгрисиям шу-да.

– Манави оғайниларингни биттасини академик, деб оғзингдан мой томади. Биттасини шоир деб пойпатак бўласан. Қани, мард бўлсанг уларди юзига айт: бирор марта аҳволингни сўрашдими? Афғондан конгужин бўп келсан, дўхтирга кўрсатайлик, санаторияга ётқизайлик дейишдими? Нима, қўлларидан келмасмиди?! Тагин, ўша мен лақма, кўрқок Бурҳон кунингга ярадим. Миннат эмас бу! Манавиларга ўхшаб қўлим узун бўлганида ўзим билардим нима қилишни, қўлимдан келгани шу бўлдики, сенга ароқ обериб турдим. Обермасам бўлмасди, атир ичишга ўтиб кетаётган эдинг. Тўгрими? Тагин айтаман, миннат қилмаяпман. Бугун бўлса, мана шу ишим учун мени кўрқокка чиқариб ўтирибсан.

Сайим бош кўтармай гўлдиради:

– Унақа демадим-ку!..

– Айтдинг... Майли, сен билмасанг, бечора хотининг, онанг бўлади. Худойим кўриб турибди... Умуман сен учаланг мени ҳеч қачон одам ўрнида кўрмагансанлар.

Ана бўлмаса!

– Сизлар аълочи, сизлар абжир, сизлар ботирсизлар. Мен ёмон ўқийдиган, ношуд, кўрқок эдим.

– Кўйсанг-чи, Бурҳон, – дедим мен ўрнимдан туриб. – Тўртовимиз битта кўчани боласи эдик. Аҳил эдик...

– Ҳа, битта кўчани боласи эдик. Лекин мени ҳамма вақт ажратиб ташлардиларинг. Ёлғонми? Бир кун ҳатто юзимга айтгандиларинг, Бурҳонбой, бизларни мазоримиз ҳам бошқа-бошқа деб.

Эрийгит ҳайратланиб қаради. Мен хижолатли бошимни эгдим.

– Сизларники қанақа мазор десам, мана бу Сайимбойларинг, биз учовимизга Чигатойдан жой заказ қилинган, деганди. Мен содданинг ақлим етмабди. Кейин билсам, Чигатой деганларинг, Тошкентдаги улуғ одамлар кўмиладиган кабристон экан. Ана кўрдиларингми, мушдай бошларинг билан ҳатто мазорларингниям бошқа қилиб олгандиларинг. Битта мен эмас, ота-боболаринг билан ҳам анови Кўмакрасон бобода ётгиларинг келмаганди.

Бошимиз эгилиб қолди. Ер ёрилсаю, ерга кириб кетсак.

– Яна тагин икки гапти бирида Хондара дейсизлар. Кўксой дейсизлар. Шотут бобо дейсизлар... Мактабни биттирар йилимиз, мана шу ерда шотут олдида суратга тушган эдиларинг. Тўрт оғайни бир суратга тушайлик дегандинг, сен Малик. Юрагим қалқиб тушганди, мениям айтапти деб. Кейин билсам, шотутти кўшиб тўрт оғайни деган экансан... Оғайни эмиш! Мана шу шотутнинг тили бўлса, айтсин: раисни, райкомни зуғумларини, бу қари дарахтни олдириб ташланг, деб буюрганларини... Лекин, мен – ёмон Бурҳон қулоғимни қаттиқликка олиб юрганман. Ўшаларди айтганини қилмаганман... Шийпон ёнидаги шотутни кўрдингми, Эрийгит? Мана, шу шотут новдасидан олиб бориб, Баҳром бобога пайванд қилдирганман. Қишлоқ ичидаям элликта шотут кўкартирганман. Мен – лақма Бурҳон қилдирганман шу ишларни. Агар бу куйиб

кул бўлиб кетгандаям насли давом этади. Битта эмас, эллик битта бўлиб!.. Сенлар нима қилдиларинг шотутти оғайнилари?..

Сайим Бурхоннинг елкасидан тутиб:

– Бурхон бўлди энди, яхши эмас, меҳмонлар, – деган эди, баттар авжланди.

– Ким меҳмон, шуларми? Шу қишлоқди туғди-битдиси-ку булар, қанақа меҳмон?! Хондаранинг болалари-ку! Меҳмон-меҳмон деб, оёғини ердан узиб қўямиз-ку буларни!.. Манави шотутти қара, куйиб кетган бўлсаям кўкариб турибди, янги новдалар чиқаряпти. Нима учун?.. Томири ерда, сувда. Буларди оёғи ердан узилиб қолади-ку, бу туришда! Тушунасанми?! Одамларим кун бўйи Жарарикда даққи офтобда чопиқ қилди. На униси, на буниси бир оғиз сўрадим, одамларинг қаерда, ахволи қанақа деб! Йўқ, эсигаям келмади!..

Сайим Бурхоннинг ёқасидан тутиб, зорлана бошлади:

– Бўлди дедим, Бурхон, бўлди қил, илтимос!..

Эрйигит уларга яқинлашиб, Сайимни четга сурди. Бурхоннинг юзига унсиз тикилди.

– Гапир, дўстим, гапир, – деди овози титраб.

Шунда кутилмаган ҳодиса юз берди. Бурхон Эрйигитнинг кўзларида жикқа ёш кўриб, тилдан қолди. Эрйигит унинг манглайига манглайини кўйди. Бурхон чидаб туролмади, уни бағрига босиб, баралла хўнграб юборди.

ТАФАККУР ГУЛШАНИ

Яхши фикр тиниқ услубни талаб қилади. Услуб – бу либос: фикр либос тағидаги баданга ўхшайди

— —

Сўз фикрни ифода этади: фикр равишан бўлмаса – сўз ҳам мужмал.

— —

Жимжимадор гапириндан сақлан. Тил оддий ва гўзал бўлсин.

— —

Тилнинг гўзаллиги фақат унинг аниқлиги ва мазмундорлигидадир.

— —

Сўз қанчалик оддий бўлгани сари шунчалик аниқ бўлади, қанчалик ўрнида ишлатилган сари жумлани шў қадар кучли ва ишончли қилади

Амирқул Карим

Йўлларингда толди умидим

* * *

Чеҳрангда мен учун қатра ёғду йўқ,
Маёқсиз саргардон дилим кемаси.
Кўнглим деворига суяниб йиғлар
Муҳаббат – бевафо бахтнинг беваси.

Оташин изтироб пўртанасида
Жизғанақ бўлади бечора жисмим.
Туйғулар қалбимни тутар сўроққа:
Айт, нечун номсизман, нимадир исмим?

Чеҳрангда мен учун йўқ қатра ёғду,
Гарчи табассуминг буюқ иноят.
Менга аталмаган туйғуни сўраш
Ғурурим феълига ғанимдир ғоят.

Мен маъюс бўламан сени кўрганда,
Юзингда хайрихоҳ ифода кутиб.
Сен томон талпинган туйғуларимга
Илоҳдан бетўзим ирода кутиб.

* * *

Тентирайди тун оғушида
Муродини йўқотган одам.
Уни ташвиш қилмас безовта,
На кўнглига киролмаган ғам.

Кўнгли на оч чўнг туйғуларга,
На пайдар-пай бахтдан ризо-тўқ.
У на ёғий қувлаган нишон,
На мақсадсиз отилган бир ўқ.

Елкасига қўлини қўйган
Кайфиятга берган ўзини.
Бу дам унинг қиёфаси йўқ,
Ўз жисмига сотган юзини.

Соғдек дема тўртта мучасин,
Вужуд зарар кўрмаган дема.
Тўкис бўла оларми, айтгин,
Уммон ичра дарғасиз кема?

Парво қилмас атрофга, сўзга,
Билмас ҳеч ким – не асар қилган?!
Ҳеч нарсадан беҳабардир ё
Ҳеч ким билмас нарсани билган.

Бу дам унга гавжум кўчалар,
Кимсасиз бир Саҳрои Кабир.
Ҳозир унга на ақл керак,
На бир шодлик ва на сабр.

У ёт элга эҳтиёт элтган
Сўзлигини унутиб қўйган.
Эътиқоди, гардсиз орзуси,
Ўзлигини йўқотиб қўйган.

Шайдоликда кувнаб хокисор
Кўнглин севиб этса пояндоз.
Бир нокас ё раҳмсиз дилбар
Кир пойини артгани ё рост.

У энг азиз, ўзига яқин
Бир одамдан узилиб қолган.
Ўн саккиз минг оламдан бошқа
Бир оламдан узилиб қолган.

Билмас, уни элтади қайга
Бу дам руҳга ошно кайфият.
Қум ичида яхлит ёмбидек
Учрар балки ногаҳон ният.

Балки, жисмин ерда қолдириб,
Кўкда мангу учар руҳ бўлар.
Кўнгли чўккан аҳли одамга
Кўмак берар, бир шукуҳ бўлар.

Балки, дунё қиссасин тугал
Ҳиссаси шу - яқуний масал.
Балки, бордан йўқлик дегани,
Шудир, асли, тақдири азал.

Балки, Қодир этмишдир рақам
Бу яқунни Лавҳул маҳфузда:
Балки, кўклам – ибтидолар бор,
Ранжиш нечун интиҳо - куздан.

Қошидаги қатра заррани
Толеъ билан сийласа сарвар.
Берса агар ақлига зиё
Бахт йўллари бўлгуси анвар.

Ё Холиқнинг синовидир бу —
Кимдир доно дунё йўқотиб,
Ким ғам чекиб англар не маъни,
Ким донишманд ишқ захрин тотиб?!

* * *

Сендан меҳр сўраб бормасман,
Йўлларингда толди умидим.
Сен кўкдаги қўл етмас осмон,
Замин узра қолди умидим.

Кўнгилдаги тошқин туйғуга
Чирпиракдир бардош – нотавон.
Оҳанрабомиди висолинг
Дил талпинар ҳамон сен томон?

Тузоқмиди содда жонимга
Гул ёноғинг ёнида зулфинг?
Очолмадим – минг бир зор билан
Калитсизми ва ё дил қулфинг?

Хўрсинаман юлдузга боқиб,
Гоҳ кеча, гоҳ кундузга боқиб.
Дилимни ғам туради ёқиб,
Мен шу ғамда кетурман оқиб.

Сендан меҳр сўраб бормасман,
Йўлларингда толди умидим.
Сен кўкдаги қўл етмас осмон,
Замин узра қолди умидим.

ТАФАККУР ГУЛШАНИ

Китоб одамни – билагон, суҳбат – тонқир қилади, ёзиб олиши одати эса уни аниқликка ўргатади.

— 2 —

Агар биз билим орттириши ниятида китоб ўқир эканмиз, шошимай ўқинишимиз, китобларда учрайдиган жасми бизга нотаниши, ўрганишини истаган нарсаларимизни ёзиб боришимиз даркор.

— 3 —

Ўқини – бу ҳали ҳеч нимани англабмайди, ўқини ва шу ўқилганини ўқини – асосий гап мана шунда.

— 4 —

Уч хил ўқини бор: биринчиси, ўқиб тушунамаслик, иккинчиси, ўқиб тушуниши, учинчиси, ўқиб ва ҳатто ёзилмаган нарсани ҳам англаб етиши.

Моҳигул
Ўктам қизи

Сўзлар юрагимдан туғди гулдаста

* * *

Қорми ёғаяпти ҳислар устига,
Не деб шивирлайди оппоқ парчалар?
Ғамларни босганча яна кўксига
Кўнгил кўзларимдан аста мўралар.

Олислаб боряпмиз, изимизда қор,
Кўмади барини, барини сокин.
Нетайким, ҳислару ичимизда қор,
Армонли лаҳзалар, қайғулар ўкин.

Кетаман, тунларнинг бағри сендан кенг,
Оппоқ қор изимни беркитиб кўяр.
Бугун пушаймонга бўлибмизми тенг,
Бугун аста-аста дардимиз суяр.

Ўтиб кетди бари ҳислар қировдек,
Эриб кетди бари шодлигу севги.
Ёнимда турибсан худди бировдек,
Кўнглимга яқин деб суйолмам сени.

Хайр энди, қордек эриган севгим.

* * *

Билмам, нима кутар олдинда,
Чорлар мени қандай манзиллар?
Қувонч кутар, балки, ойдинда,
Балки, қайғу... Юрак шувиллар.

Қалбда эса бир ёруғлик бор,
Вужуд титрар ҳаяжонлардан.
Эҳтимолким, бўлиб бахтиёр,
Қутуларман бу армонлардан.

Ғамлар ташлаб кетар, эҳтимол,
Телба бўлиб қолган кўнгилни.
Не бўлса-да, дилда умид бор,
Ёритади мен чиққан йўлни.

Ҳаётимда энг нурли кунлар
Кутмоқдадир мени, эҳтимол.
Эртақ бўлар аламли тунлар,
Бағрин очар сен бўлиб висол.

Борлигингдан шодман, ниҳоят,
Борлигингдан ҳаётим ёруғ.
Номинг тилда энг гўзал оят,
Айтсам, дилим қайғудан фориг.

* * *

Кўзларинг тубида жоду яширин,
Кўнгилнинг пойига тиз чўқар оҳлар.
Гуноҳ-ла туғилса ҳар қайси сирым,
Кўзларинг тубида яширин чоҳлар.

Фақат тикиламан, кўзларинг қаро,
Ўкинч ғижимлайди юракни такрор.
Яна нигоҳларинг киради аро,
Сени унутмоққа илтижо бекор.

Мен сени ҳеч кимга келмайди бергим,
Кўзларинг кўзимга тикилган маҳал.
Фақат армонларни келади тергим,
Дилимга муҳаббат экилган маҳал.

Алам чайқалади нигоҳларимда,
Чехрангга қарайман, кўзларингда жар.
Сен борсан, савобу гуноҳларимда,
Бир кун кўзларингга қуласам агар.

* * *

Бахтнинг этаклари қўлимда қолди,
Ўзи учиб кетди олис-олисга.
Митти илинжим ҳам қайга йўқолди,
Мени ташлаб яна қадрдон кузга.

Мен бўлсам, рўёдек кезинаман жим,
Қўлимда оқ-оппоқ этаклар ёнар.
Паришон сочларим излайди тўзим,
Дил-чи, сиқилишга тахт турган анор.

Илтижо қиламан бахт ортидан гоҳ,
Бир кун қайтишига бўлиб умидвор.
Мен кутиб чарчадим, гар билсайдинг, оҳ,
Умидлар толиқди бўлавериб хор.

Номингни боғладим бахт этагига,
Кейин-чи, учирдим, ортингдан аста.
Ишониб орзунинг бу эртагига
Сўзлар юрагимдан тугди гулдаста.

* * *

Елкадан тушади қишки кийимдек
Кўнгилни тарк этиб минг йиллик ғамлар.
Сенинг ташрифидан яна суюндик,
Баҳорим, муборак яшил қадамлар.

Сурурми, ғурурми, недандир тўлиб
Тириклик сирига талпинар юрак.
Бизни соғинтирган севинчлар кулиб,
Нурли ҳаяжонлар баридан зўр-а.

Непарнидир ёдга солади хаёл,
Дилга ошно бўлар сирли бир ҳислар.
Мен ўша, баҳорни бой берган аёл,
Армонли умримдан юрибман излаб.

Баҳорим, сен фақат менинг билан қол,
Берган шодликларинг қанчалар лазиз.
Ситаму ғамларни яна ўзинг ол,
Менга ҳады қилгин яшаш номли ҳис.

Ғиждувон

ТАФАККУР ГУЛШАНИ

Кимки кўп фикрласа оз гапирди, чунки у оз сўзга кўп маъно сингдиришига ҳаракат қилади.

— —

Ушбу қондага ҳақиқати амал қил: сўзларга – торлик, фикрларга эса кенглик керак.

— —

Кимки фикр келса, у равшан гапирди, лекин у фикрни сингдириб олса, янада равшанроқ гапирди.

— —

Сўздан ҳалол фойдаланиш керак.

Асрор Низом

ГУЪЗАЛЛИК НИМА?

Хикоя

Рўпарамдан бир опа кела бошлади. Кўзлари ерга тикилган. Қадамларини энгил ташлаб менга тенглашди. Бир учи елкаси оша орқага ташлаб кўйилган рўмоли хаёлчан юзини нимҳол бекитиб турган бўлса-да, истараси иссик кўринди кўзимга. Бейхтиёр салом бердим. Қўлини кўксига кўйганча хиёл назар ташлаб ўтиб кетдилар. Кимиди? Қандайдир таниш чехра. Э ҳа-а, бўлди. Болалигимнинг кадрдон хотираларидан кўнглим ёришиб кетди.

Ўшанда ёз палласи, 4—5 ёшар бола эдим. Аллақачон қалдирғоч, чумчуқлар чуғурлашиб даҳлиздаги тўсин, том бўғотларига қурган уяларидан сап-сарик тумшукчаларини бор бўйича очиб чийиллашаётган полапонларига курт-кумурса ташиётган бир пайт. Ҳамма томони берк, дим ҳовлимизни тарк этиб чайлабошига кўчиб чиқардик. Чайлабоши деганимиз бу яккахона иморатдан иборат. Олдидаги ҳовузчаси атрофига бир тўп тол экилган кенг супалик боғ ҳовли эди. У атрофи узумзор билан ўралган ялангликда жойлашган бўлиб, бир томонидан чоғроқ арикча тўлиб сув оқарди. Кўчишимдан бир-икки кун олдин опаларим-акам, онам бошчилигида ён-атрофни супуриб-сидириб, озода килардик. Мен бу ишларнинг тезроқ саронжом бўлишни сабрсизлик билан кутиб, гоҳ арикчадан челақда сув ташиб кўлоблатиб сув сепаётган опаларимнинг, гоҳ тол новдаларидан тўкилган букри бел, ёғоч гилдиракли замбилгалтакда чираниб супуринди-ларни бир чеккага тўплаётган акамнинг оёқлари остида ўралашаман. Ишлар эртарок тамом бўлса танасига кучок етмас тутнинг шоҳига аркон ташлаб арғимчок қурилади. Кейин энг кизиғи, ҳовлидан рўзгор буюмларини ташиш бошланади. Опаларим кўрпа-ёстикдан тортиб, қозон-товоккача бўлган қақир-кукурларни галма-галдан ташишар, мендан сал дадилроқ акам эса эшагимизда олача, гилам каби оғирроқ юкларни олиб кетарди. Бундай вақтларда отамнинг деворда осиглик турадиган сербезак дуторини олиш учун менга анча кўз ёши тўкишга тўғри келарди. Аслида дуторни бизнинг қўлимизга берилиши падаримиз томонидан қаттиқ таъкиқланганлиги учун лоақал бир ушлаб кўришга жуда ҳавасманд эдим. Мақсадга эришгач, аввал кўрпа-тўшак кўтарган опаларимдан билдирмасдан ортга қола бошлайман. Кейин тупроқ йўлга оёқларимни баралла узатиб отамга тақлид қилганча сознинг торларига панжаларимни уриб кўраман. Аммо ундан мен кутган, яъни отам чаладиган оҳанглар таралмасди. Дутор сеҳри

бутун ҳаёлимни банд этганлигидан опамнинг узокдан чақираётган товушини дарҳол англай олмайман. «Тезроқ келакол, – дерди, опам, кўзингга қараб юр, оёғинга чўкир кирмасин». Бу меҳрибон, аммо сал сержаҳл товушни яхши кўрар ва бироз кўрқар ҳам эдим. Ноилож йўлга тушаман. Чайлабошнга етиб келганимда кўрқув ва ачинишдан опамнинг кўзлари катта-катта бўлиб кетди. Вой ўлай, энди отамга нима деймиз? Қўлимдагини ташлай сола ура қочаман. Дарҳақиқат, дуторни попук боғланган қулоғидан ушлаб корнини ерга судраб келаверган эканман.

Уйнимиздаги бизнинг тегишимиз қатъиян тақиклаб қўйилган иккинчи буюм бу сарик рангли, текис, ялтироқ ёғоч кутилик, олдига жимжимадор маго тугилган радиоприёмник бўлиб, унинг икки четдаги қулоқларини бураб кўриш ниҳоятда марокли бўлса-да отамизнинг қахридан кўрқиб яқин йўламасдим. Аммо уйда ҳхқ ким йўқ паллалари аста қўл теккизиб ёки лампасининг ёруғи тушиб турадиган тешикчасидан ичидаги ашулани опалар кўринармикан, дея мўралаб кўрадим. Унинг ён томонда битта ўша радионинг ярмигача ва иккита катталиги росмана мусулмони хом ғиштдек келадиган жами учта батареяси ток-чамизни банд қилиб турар эди. радио ҳамниша ҳам гапиравермасди. Унинг мурватини отам ёки онам гоҳ-гоҳдагина бурар, бу кўпроқ эрта билан, тушда ва кеч овқат пайтида бўлар эди. Йўқса батареянинг қуввати тугаб қолади, – деб уқтирардилар отам.

Отам таралаётган куйга ҳамоҳанг бош чайқаб ўтирар, биз шовкин қилиб ҳалакит берсак, порозиланиб, оббо, булар наъманинг (куй демокчи) кадрина кайдан билсин дегувчи эди. Баъзан радиода куй-қўшиқ тугагач, отамнинг ўзи ҳам деворда осиглик турган дуторни олиб, уни аввал эринмай чанглариини артиб тозалар, кейин эса митти ҳўкизчанинг шохидек чиройли қайрилган қулоқларини ҳафсала билан тоблаб обдон созлагач, бирон машкни чалиб берардилар. Одатда бундай паллалар оқшом отам ишдан кайтиб, кечки дастурхон йиғиштирилган пайт бўларди.

Ўн-атрофда бири-олиб бири қўйиб қурилаётган қурбақалар, басма-басмасига чирил-лашаётган қора чигирткаларининг товуши ёз оқшомларигагина хос бўлган сокилик билан қоришган дамларни жуда хуш кўрадим. Ҳагто доимо жиддий юрадиган падаримиз ҳам бу пайтлар мулоимлашар, унинг бу дилкашлиги бизга ҳам ўтиб, яна куйдан завкланиб дуторни яқинроқдан кўриш ва яхшироқ эшитиш учун отамнинг ёлкаларига бориб суйкалганимни билмай қолардим. Отам ўшанда сознинг учида осиглик турган шода-шода попук-туморларни кўрсатиб; кел ўғлим, манавини тишлаб иккала қўлинг билан қулоқларингни ушлаб тургин, яхши эшитасан», – дердилар. Яхши эшитганимни эслай олмайману, аммо куй тугагунча оғзим билан қўлим банд бўлганлигидан гапиравериб даврадагиларнинг ғашига тега олмаганим эсимда.

Туш пайтлари отам ишда бўлар, тол соя ташлаб турган супага қўшни аёллар тўпланишиб иссиқдан бўғриккан юзларидаги терни дам-бадам сидиришиб, кенг енглари билан елпина-елпина чой хўплар, бири олиб-бири қўйиб суҳбатлашишардилар. Баъзан эса хой фалончи дейишарди онамга қарата, радиёлингизни (радио демокчи) қўйинг, ашулаларини эшитгайлик. Қишлоғимиздаги ягона радио бизниқида бўлганлиги онамни гоҳатда фахрлантириши учун ҳаракатларидан кўриниб турарди. Шунда онам тантанавор бир-бир босиб токча ёнига борар ва гулга кўниб турган капалакни ушлаётгандек бош ва кўрсаткич бармоқларида оҳиста радио қулоғини бурайди. Ўн теварак ялангликлардаги янтоқзор ва тут бутокларига ўрнашиб олган жизиловуқ кўнгиз ва мусичаларнинг жиз-жизлаши, гувв-гуввлашини босиб майин оҳанг таралади. Бу ашулани тез-тез эшитганим учунми ёки куй сеҳрининг кучими, ашулани опанинг ширин лафзимни мени дарров мафтун этарди.

Дейдиларки шаҳримда бир гўзал бормиш.

Тасаввуримда бутун дунё кирлик пинжиги тикилиб олган кишлоғимиз оғатепадан иборат деб билганимдан, бу ашула таралаётган марказнинг номинигина эмас, унинг шаҳар эканлигини ҳам унча англай олмасдим. Опа дердим хотинлар уй-уйларига тарқаб кетгач онамга барок мушугимизга ўхшаб суйкалиб. Шаҳар дегани нима? Онам бунақа саволларининг қўплигига кўникиб қолган бўлсалар керак, шунинг учун пинагини бузмай бир йиғириб турган урчуғига, бир чап билагига ўралган юнг ўрамига қарай-қарай эшилаётган ип арқоғини тўғрилар экан шаҳар тўғрисида сўйлаб берарди. Онамнинг тиззасига бош қўйиб ётганимча шаҳарнинг баланд-баланд бинолари, серкатнов кўчаларини ҳаёлан кишлоғимизнинг баҳор паллалари кип-қизил лолақизғалдоқлар билан қопланиб, ёз жазирамасида қуриб қақшайдиган лой сувок пастак томлари, иланг-биланг сертупроқ кўчалари билан такқослай олмасдан онамнинг қўй кўзларига тикилиб туриб навбагдаги саволимни берардим. Ундай бўлса гўзал нима? Онам энди бироз ҳайратланганча ишидан нигоҳини узиб менга анқайиб қарайди. Баландга кўтарилган

юнг ўроғлик кўлини пастга туширади. Бир зумдан сўнг лаблари ортидан оппоқ тишларини ним кўрсатиб жилмаяди. Бу гапни қаердан олдинг? Мен бир пас жим қоламан. Кейин «ана радиёлдан айтаяпди-ку», — дейман онамнинг ҳеч нарсани билмаслигига ажабланиб. Онам яна жилмаяди. Ундай бўлса Ҳадияхон опангдан сўра. Мен Ойша хола, Ҳикмат хола, Тилла хола, Соғдат (Саодат) чеча, Микар (Мукаррама) амма, Зебо, Одаш, Бахмал опаларни билар эдим, лекин уларнинг орасида Ҳадияхон опани эслай олмаганим учун, яна онамни саволга тутаман. Ҳадя опани ким ўзи? Онам аллақачон урчугини йиғираётган бўлади. Ана шу ашулани айтган опангда деб кўяди охишта. Энди бола хаёлимни бошқа ўйлар чулғаб оларди. Ҳадияхон опани қаерда экан ҳозир, бизникига кўшни хотинлар каби чой ичгани қачон келаркан, у кишини қачон кўрарман экан?! Аммо буни онамдан сўрагани бироз иккиланиб тургач, юмшоқ жойимга шапалок тушиб қолишидан хавфсираб куюк тол сояси тагида кўчмак (саккизта пиёладек чуқурчага кўй кийини ташлаб ўйнайдиган ўйин А.Н.) ўйнаётган акаларим олдига шошиламан. Аммо ўшанда ҳам Ҳадияхон онамнинг юз-кўзларини тасаввур қилишга ҳаракат қилиб кўраман. Қаердандир Шаҳодат янгамга ўхшаса керак деган хаёл келиб қолади. Қайдаб дейсиз. Балким янгамни жуда яхши кўрганлигимдандир. Балким янгамнинг баъзан уй ишлари билан бўлиб, секин ҳиргойи қилишидандир.

Янгам аммамнинг уйига янги келинчак бўлиб тушган. Баъзан деразасидан аста мўралаганимда чиройли чит кўйлақларини кийиб, гулгун сўзаналар беагаган уйини супураётган ва охишта ашула айтаётган бўлиб чиқади. Дейдиларки, шаҳримда бир гўзал бормиш. балки Ҳадя опани ҳам ашула айтишни Шаҳодат янгамдан ўргангандир дейман ўзимча. Мени кўриб қолса ура қочаман. Баъзан эса ушлаб олади. Кучоқлаб юз-кўзларимдан қайта-қайта ўлади. «Айланайин шу боладан», — дейди. (Янгаларимиз исминизни айтиб чақирмасдилар) Акангиз аскарликдан келсалар сизга қозғоли конфет бераман. Юлдузли шапкасини ҳам берасиз-а, деб кўяман кўлимга кистирилган туршак ёки қуртни лунжимга тикар эканман. Яна Ҳадя онамнинг ҳам қокилларига Шаҳодат янгамникидек попуқ тақилганмикан, ёки бағридан нозбўй ҳиди келиб турармикан, мени кўрса айланайин шу боладан деб ўпармикан-а деб ўйлайман. Кейин уялиб янгамнинг юмшоққина кучоғидан сирғалиб тушганимга том орқасидаги чорбоққа қочиб кетаман.

Ҳали айтганимдек Шаҳодат янгам яқинда отамнинг жияни Музаффар акамга тушган. Тўйларидан уч ой ўтгач Музаффар акамни армияга чақириб, жуда узоқ ва совуқ кишлоқларга аскарликка жўнатиб юборишибди. Мен буларни эслай олмасамда уйимизга радио эшитганини йиғилган аёлларнинг гап-сўзларига қулоқ тутиб билиб олганман. Шаҳодат янгамнинг уйининг тўрида у кишининг аскарликдан илгари ироқи дўппи кийиб тушган қаттақон сураги осиглик турарди.

Шадад (Шаҳодат демоқчи) бежай келинчакда деб қолади ҳар замонда Ойша хола ияги бурнига теккудек бўлиб. Келинлик синини ҳеч бузмайди. Мана уч йил бўлаяпти Мукаррамдан бесўров на марака, на тўйга чиққанини билмаймиз. Иболи бўлса ўзига ёхши-да, гап кўшарди яна биттаси. Қадимги келинчакларнинг шарми хаёси қайда дейсиз, ҳозиргилардан қудой сакласин. Жўк, Шадад айтавур мундай чиқин эмас. Кўёвини соғинади, соғинмай бўпти, лекин ҳеч сиртига чиқармайди, кургур, дейди атрофдагиларга бир-бир қараб.

Кўп ўтмай Музаффар акам армиядан қайтди. Ўзининг илик серкўёш кушлари эди. Мукаррама амма бўлиқ гавдасига ярашмаган чакқонлик билан ҳар иккала кўлига иккитадан жами тўртта сабов (тол ёки тут хипчин) олиб айвонда пахта савар эди. Мен нимагадир болалардан ажралиб қуви пишаётган Шаҳодат янгамнинг олдида қуйганимни қолдим. Шунда у киши бир парча қора бугдой ноннинг юзига сариёғ суртиб кўлимга тугқазди, энди журинг айланайин ҳона бола (ҳай бола демоқчи) ирқит тўрваннинг оғзини ушлаб туринг мен айронни қуйиб олай деб қолди. Дарров бориб ирқит атрофда гужғон ўйнаётган пашшалар қулоқ-бурнимга кўниб ғашимни келтирса ҳам парво қилмай янгам ёғ суртиб берган нон парчасини оғзимда тишлаб бир жуфт хомага иккала томонидан осиб кўйилган тўрваннинг оғзини очиб ушлаб турдим. Янгам анча дуркун эдилар. Қувини даст кўтариб айронни тўрвага ағдара бошлади. Шу пайт кўчадан шовқин-сурон кўтарилиб кимдир дарвозадан отилиб кирди-да телбалардек бақирайверди. Суюнчи, суюнчи дерди у нафаси бўғзига тикилиб, суюнчи беринг Музаффар ака келаяпти. Мукаррама амма аввал аграйиб турдиларда кейин кўлидаги сабогини ҳам ташламасдан вой суюнчи деган тилгинангдан айланай, ховлимда кўлингга не илинса сеники, олақол деганча ғоздек лапанглаб дарвозага интилди. Аввал эътибор қилмабман, қувнидаги айрон ирқит тўрвага эмас оёғимга қуйилаяпти экан. Чеча-чеча дедим шунда, айрон... Қарасам янгамнинг ранги қув оқариб, қалт-қалт титраётганини кўзларининг жовдираб дарвозахонага томон тикилаётганини сезиб қолдим. У нукул, вой, вой ҳона бола, болажон

дерди. Кейин бирдан дарвозахонага томон эмас, бокка олиб чиқадиган дорича тарафга югуриб кетди. Бир паста ҳовли одамга тўлди. Ҳамма солдат билан кўришиб ўзларини босиб, аммам бироз йинги-сиғи қилиб олгач «Бир кулиб, бир ёшини артиб юз ойдин, юз ойдин деган ҳитобларга, ҳаминша ойдин жавоблари бироз сийраклашгач ҳов Шадат қани?», – деб колди. Хуллас янгамни кечкурунгача «йўқотиб» кўйдик. Охири уни кўшни ҳовлидан топиб олишди, нега ундай қилдинг дейишса, «уялдим», – деган экан.

Бу гап жуда тўғри ва бундай бўлган эди. Ҳаммамиз меҳмонхонада эдик.

Музаффар акам баланд бўйлик, кўзлари йирик-йирик, мардона юзлари тошдан таришланган каби таассурот қолдирсада мулойим қулгуччи, ғайир сочлари орқасига таралган хушбичим йигит эдилар. Ҳарбий мундир унга кўп ярашган, ҳатто чеккасига кўндирилган пилоткаси ҳам худди ўзига мослаб тикилгандек, ўнг томонига қийшайиб, юлдузли қарраси нақ қора қошнинг устига келиб кўйганди. Мен унинг зарҳал погонлари, ялтирок мис тугмачали тик ёқа мундири, худди шундай кўйлаги ҳамда энг кизиги хипча белинни сириб турган каттакон мис тўқали камарларига ҳавас билан тикилар эдим ва айни пайтда, агар катта бўлсам, ҳарбийга бориб, худди шундай қийиниб, каттакон кизил жомадон кўтариб келаман, жомадонимда ҳаммага, жумладан онам, Шаҳодат янгамга ҳам совғалар бўлади ва улар нчи ҳам худди сиртиек қипқизил жомадонимни кўрганларида, олиб келган совғаларимнинг кўплigidан оғилари ланг очилиб қолишар ҳойнаҳой дея ўй сурардим.

Кечга томон меҳмонлар сийрак тортиб меҳмонхонада уч-тўртта кўни-кўшнилар ёнбошлиниб чой нчишар, хушчакчак гурунглашардилар. Аммо Музаффар акамнинг нимадандир безовта бўлгандек тез-тез ҳовлига чиқиб, меҳмонхонага кириши, ичкарида ўлтирганда ҳам чой-нон баҳона дераза оша ташқарига назар ташлаб қўяётганлигини гўдак ҳолим билан ҳам илғаб ўтирардим. Чунки мени ташқарида чуввос солиб ўйнаётган тенгдошларим ҳам, акамнинг дам-ба-дам бери кел энди, аскар акаини чарчағиб қўясан дея чорлаши ҳам кизиктирмасди, Музаффар акамнинг юқори томони кенг пастки томони болдирларига ёпишиб турувчи голфе фасон шими сириб турган бақувват тиззаларига суянганимча катталарнинг хангомасига безътибор ўтираман. Музаффар акам ташқарига чиқса қўлларидан ушлаб ташқарига чиқаман. Ва айни пайтда кип-қизил юлдуз қадалган яримта қалпоқ, қовун пўчоғини эслатувчи пилотка, ҳамда сарик тўқали камарни биронтаси олиб кетишидан ҳадиксирайман.

Кўёш ботар арафаси подалар қайтар пайт кишлоқни ажиб бир сурон – сигирларнинг бузоғини соғиниб мўраши, эшакларнинг ханграб, итлар ақиллаши авжига чиқади, бир палла Музаффар акам билан ҳовлига чиқдик. У менга мулойим жилмайди. Кейин тоғача деди. Чечанг қани, нега кўринмайди? Бу пайтда ҳам икки кўзим юлдузли пилоткада эди. Музаффар акам худди ўзининг саволидан хижолат тортгандек ўнг қўли билан пилоткасини ечиб, чап қўли билан панжаларини тарок қилиб сочларини тўғрилади, белини сириб турган камари бўйлаб мундирини орқа томонга тортиб, каттакон, қопқора, нақ пойафзал мой анкиб турган этикларини ерга тап-туп урди. Кейин мени даст кўтариб, нега индамайсан, чечанг қани, деди оҳиста.

Айтиб келайми, дедим.

Оббо сен-эй, қаерда ўзи у?

Билмасам.

Унда қандай қилиб чақириб келасан.

Излаб кўрамизда, дедим катталардек фақат келгунимча қалпоқчангизни ҳеч кимга бериб қўймайсизми?

Музаффар акам, кўзларини катта-катта очиб менга бир зум қараб тургач бирдан қаҳ-қаҳ уриб, хандон отиб, оппоқ тишларини баралла кўрсатиб қулди. Кейин, э йўқ-э, бу фақат сеникида тоғачам дея, фуражқасини бошимга қийгизиб, ана энди кўнглинг тинчидим, дея яна қаҳ-қаҳ уриб қулди. Оббо тоғачам-эй, оббо тоғачам-эй у ҳамон қуларди. Фуражқанинг менга насиб этганидан хурсанд бўлиб, менинг ҳам оғзим қулоғимда. Бор энди, фақат салом де, аммо ҳеч ким билмасин, хўпни дедилар Музаффар акам оҳиста ва хавотир олгандек атрофга бир қур қараб қўйиб, шундай ҳам ҳовли саҳнида иккимиздан бўлак ҳеч ким йўқ, этак тарафдаги учок бошида хотин халажлар қуйманишарди. Аммо Музаффар акамнинг шу аснода дув кизарганини ва мени кўтариб турган мушакдор қўллари хиёл қалтираб кетганлигини сездим. Кейин у кишининг бағридан туша солиб, бир қўлим билан резинқаси бўшлигидан дам-бадам тушиб кетаётган иштонимни, бир қўлим билан бошимда қозондек бўлиб турган фуражқани ушлаганимча боғ ҳовлига олиб чиқувчи дарича томон зингилладим.

Аммо боғча бўм-бўш, кимсасиз эди. Не қиларимни билмай бирпас туриб колдим. Шундагина боғ этағидаги олма ниҳолини подадан айрилиб қолган бир жуфт елиндор эчки худди

одам каби икки оёқда туриб баргларики кемираётганлигига кўзим тушиб колди. Кўлимга илинган хивични олиб эчкилар томон югурдим. Ча, ҳа тишини сингурлар, ча деяпман! Эчкилар зингиллаганларича боғ этагидаги даричадан чиқиб тўғри амакиларимнинг ховлиси томон кетди. Ортидан мен ҳам чопдим. Эчкилар билан қорама-қора пастакгина дарвоза ўрнини ўтовчи эшикдан амакимларнинг ховлисига кирганимда, янгамнинг ҳам ўша ерда эканлигини кўрдим.

Шаҳодат янгам тандир олдида туриб, кўлларида рапида иссиқ нон узаётгандилар. Чеча, чеча дедим ҳаллослаб, у кишим менга ялт этиб ўгирилдилар. Вой айланай ҳона боламиниз. Шапларингиз мунча чиройлик?! Акам бердилар. Сизга салом, дедилар. Янгам тандир тафтиданми, балки яна нимадандир кизарган юзлар янада дувв кизарди. Рўпарамга чўк тушганларича икки кифтимдан ушлаб ўзларига қаратган кўйи, ростданми, ростдан салом айтдилар?! деди. Ҳа дедим, ростдан, юринг тезроқ, бирга борамиз. Нега бормаясиз, ҳамма келиб кўришиб кетаётибди-ку? Янгам жилмайган кўйи одатдагидек мени шарт кўтариб бағриларига босдилар. Ундан гўзапоя тутуни аралаш, иссиқ нон ҳиди келар, ўзи секин титрарди. Салом айтди, денг дедилар яна, салом айтди денг. Айналайин эсли боладан. Мен мактовдан талтайдим. Қийшайиб колган пилоткамни тўғрилай тури, тулинг кетдик, дедим. Янгам мени ерга кўйди, ўзи яна чўк тушиб, юзларимга бокди, йўқ, ҳона бола йўқ, ҳозир бормайман! Нега? Нега энди? Йўқ ҳона бола ҳозир эмас, уят бўлади. Уяламан! Кейин, энди, чопнинг! Мендан ҳам салом денг акангизга.

Шу тарика йил кетидан йиллар ўтиб кишлоғимизда электр чироқлари ёнди. Отам биринчилар катори манглайда «TAURAS» деган ёзуви бор телевизор сотиб олиб келдилар. Ўн йиллар бурун одамлар уйимизга радио эшитгани қандай йиғилишса, энди худди шундай телевизор кўргани келишади. Гоҳо телевизор бир чеккада қолиб кетиб бақириб-чакиришиб баҳслашиб ҳам кетишади. Булар нағманинг фарқига қаердан борсин деб кўяди отам одатдагидек норози кайфиятда. Ана қаранглар Ҳадя Юсупова айтаяпти-э, эшитайлик-э. Дарҳақиқат экранда истараси иссиқ, қулча юзли бир опа бошини хиёл бир ёнга олиб, ўнг қўлининг панжаларини, чап қўлининг кафтига кўйганча кўзлари ярим юмик марок билан куйлар эди.

Дейдиларки шаҳримда бир гўзал бормиш...

Э, Ҳадя опамиз шу киши эканларда, дейман энди 4—5 ёшар бола эмас, 14—15 ёшли ўсмир бўлиб. Ҳайрон қоламан. Мен у кишини 10 йил бурун гўдаклигимдаёқ худди шундай кифада тасаввур қилган эдим. Нима учун Ҳадяхон опани Шаҳодат янгамизга ўхшатган эдим ўзи. Ростдан ҳам бир-бирларининг тўс ўзи-я. Тавба, гўзал кишининг сўзлаган сўзи ҳам гўзал бўлади, дермиди ёки гўзал сўзлаган киши гўзал дермиди, ишқилиб шунга ўхшашроқ бир гапи бор эди муаллимимиз Кўшон тоғанинг.

Мана ҳисларингни эзгуликка етакловчи шу товушни эшитганимга ёки опамни гўзал дегани нима деб саволга тутганимга ҳам қарийиб қирк йил тўлибди. Ўшанда Ҳадяхон опамни қаерда, қачон кўрарман экан деган гўдак хаёлим улгайиб, 40 йилни ортда колдириб кузининг серёмғир дилгир қунарида у киши билан тўқнаш келиб ўтирибман.

Хира кўнглимда чироқ ёнгандек равшан тортиб дарсга қираман. Аудитория тўс-тўполон, биров қулаятти, биров-бировига гап уқтираяпти. Одатим бўйича салом бериб, домла учун ажратилган стол устига китоб-дафтаримни кўйдимда, атайлаб нарироқ кўйилган минбар ёнига бориб турдим. Шовқин аста-секин сўниб, сукунат чўқади. Шундагина олдинги катордаги ўриндикда бир-бирларининг пинжига сукулиб ачом-ачом қилиб ўтирган икки ёшга кўзим тушади. Уларга ажабланиб қарайман. Тавба, дейман, дарсхонада ҳам шунақа тарзда ўтиришадими? Менинг норози нигоҳимни англаган аудиториядан бир-икки товуш эшитилади. Домла, уларни безовта қилманг, ахир янги келин-куёвлар-а! Ана холос.

Хиёл очик деразадан қайдандир таралаётган кўшик оқиб қиради.

Дейдиларки шаҳримда бир гўзал бормиш...

Аммо энди бу ашулани Ҳадяхон опа эмас, ёшлар изро этишаётган эди. Чолғулари ҳам дурор, танбур, най, гижжак ё доира эмас, аллақандай электр асбоблар оҳанглари ҳам сунъий эди. Деразани қайтадан ёпиб кўйдим.

Исматулло
Йўлдошев

... Бор-йўғимиз ўзингсан, Ватан

Ҳақиқат

Бир чакмоқ қанд эмас ҳақиқат,
Мумкинмас эритиб ичмоқлик чойда.
Ё булғаб бўлмайди қорамой тўкиб,
Шарқираб оқмайди сув каби сойда.

Сотмоқ ва еб кўймоқ хавфидан холи,
Дўппослаб бўлмайди дарахтга боғлаб.
У на ёрдир бўса олсангиз холи,
Хилват бурчакларда маҳкам кучоқлаб.

Кўпларнинг яхши ҳам қўли етмайди,
Шул сабаб дуч келган беролмас озор.
Кимгадир мансабу ким учун бойлик,
Ҳақиқат десангиз югурар бозор.

Иймон, эътиқоднинг ҳамсояси у,
Сабрлик зотларга доимо йўлдош.
Азизим, сен унинг ўзагига боқ,
Ўзи Яратганнинг исмига отдош.

Озод юрт

Ёмғирли, қировли кунларда ҳам жим,
Ҳар жойда, ҳамиша сени ўйладим.
Мени чорлаб турди юксак қоялар,
Эсимни танибман, сени куйладим.

Қутлуғ шаҳарларинг, яйдоқ чўлларинг,
Куйлайман ям-яшил ўрмонларингни.
Шамоллар майлига ловуллабсини
Ўчира олмасин гулханларингни.

Чақмоқлар қолдирган олов изладик,
Сўнмас ёлқин каби очилсин кўзлар.
Ҳаётнинг шами ҳам сўнгайдир бешак,
Агар юрт меҳрини туймаса сўзлар.

Озд юрт, бор йўғим, кўрким сен билан,
Сен менинг рўзгорим, энг тотли дамим,
Менинг тириклигим, эрким сен билан,
Сен менинг байрамим, сен менинг ғамим.

Сен менинг борлиғим, айна ўзимсан,
Орзуим - шаънингни гулга кўмолсам.
Жон нисор этсаму сенга бир умр,
Қанийди муносиб ўғлон бўлолсам.

Хиёнатдан сақлагин

Иймону эътиқод фаришта каби,
Бизни ёмонликдан қилар ҳимоят.
Дўстликнинг муқаддас қонунлари бор,
Уларни бузишлик оғир жиноят.

Минг йилки, аслида, жиноят эмас,
Хиёнат кемирар инсон бағрини.
Энг оғир жиноят, ишонч қозониб,
Сўнгра топтасалар инсон қадрини.

Кимнингдир дилига бердингми озор,
Жазойинг тайиндир, энди ҳушёр бўл.
Бир гўдак жилмайиб, талпинса сенга,
Энг оғир жиноят узатмасанг қўл.

Севгилинг умид-ла жавдираб қарар,
Эсингдами ўшал ваъдалар, дея.
Аслида, жиноят дамим кесмоққа
Бир оғиз ширин сўз эрур кифоя.

Жиноят қилмоқ-чун ўткир тиг олиб,
Шарт эмас бировнинг кўксига санчиш.
Минглаб зарбалардан даҳшатлироқдир,
Инсонлар кўнглини ноҳақ ранжитиш.

Қонун китоблари семирар ҳар кун,
Инсонлар кашф этган жиноятлардан.
Соғ-омон сақлагин бизни, эй Танграм,
Қонунга бўйсунмас хиёнатлардан.

Есенин оҳангида

Ўзга юртда нотаниш бир қиз,
Йўл сўради кўзларида сир.
Танҳо эди нигоҳи нарғиз,
Мен ҳам бунда ёлғиз, мусофир.

Йўл сўраган нотаниш дилбар,
Ол юзларинг топмасин тўзим.
Ўзгалардан сўрмагил зинҳор,
Тўғри йўлни билурман ўзим.

Ул майлга айлаб ихтиёр,
Кўзларимга боқди хайрихоҳ.
Гул чехрада барқ урган баҳор,
Юрагимга кўчди баногоҳ.

Ёт шаҳарда билмасдан тиним,
Кездик роса сарсон-саргардон.
Чарчоқ нима, билмасди таним,
Ҳамсафарим эди меҳрибон.

Ўша куни оппоқ тонггача
Ой нур сочган сирли, зиёда.
Дунёдаги гўзал қиз билан,
Мақсадимга етдим пиёда.

Билса билар

Дунё кездим, ишқ дардининг аёни йўқ,
Куйган кўнгил ҳамдардининг баёни йўқ,
Титраб турган дил бандининг поёни йўқ.
Билса билар ишқ дардини ёлғиз Худо.

Ҳайрони кўп, вайрони кўп, зиндони кўп,
Тош бошимда кулган кўзи, хандони кўп,
Ишқ йўлида мендек кўзи гирёни кўп,
Билса билар ишқ дардини ёлғиз Худо.

Йиллар ўтар ташлаб бизга хандасини,
Куйдим, кийдим муҳаббатнинг жандасини,
Бу дард оғир, ўлдиргайдир бандасини,
Билса билар ишқ дардини ёлғиз Худо.

Ғамгин дунё, ғамларингдир ғаним дунё,
Чандиқлари тилка-тилка таним дунё,
Армонлари армонларим маним дунё,
Билса билар ишқ дардини ёлғиз Худо.

Ғамлар ўтар, кўклам кулар, гул ҳам кулар,
Кўзлардаги шабнам кулар, дил ҳам кулар,
Сен дил ярим, мен дил ярим, ул ҳам кулар,
Билса билар ишқ дардини ёлғиз Худо.

Рўё ситам, айро ситам, дунё ситам,
Муҳаббатнинг сийнаси нам, дийдаси нам,
Ўтар-кетар бу ишқ фасли ҳаммадан ҳам,
Билса билар ишқ дардини ёлғиз Худо.

Ватан

Сен билан ҳамнафас яшадик доим,
Фидо бўлсин дея ширин жонимиз.
Бўлса ҳамки қачон қиёмат қойим,
Юзимиз ёруғдир, ҳалол нонимиз.

Сен билан яшадик, сени деб ёндик,
Сен боис ёруғдир хаёлларимиз.
Шукрим, тўйиндик, меҳрга қондик,
Ризодир фарзандлар, аёлларимиз.

Биздан авлод қолур покиза, ҳалол,
Мендан ўтган бўлса барисин унут.
Сенинг ҳадларингга етмайди хаёл,
Мўъжаз тимсолингдир жонажон Ургут.

Сени деб яшадик, шундоқ кетармиз,
Ахир, бор-йўғимиз ўзингсан Ватан!
Бир кун кетажакмиз, биз ҳам ўтармиз,
Сенинг қучоғингда қолгайдир бу тан.

Ҳур диёр гулшанлари

Даъват

Онанг меҳрин вужудинга
Муқаддас қалбу иймон қил,
Кўзинга юрт-Ватан хокин
Сурмайи Сулаймон қил.

Ватанда беватан бўлмай
Яшаш бахти сочар ёғду,
«Анда жони қолғон» шоир
Руҳин ҳам сен чароғон қил.

Жўшиб қонда қадр – туғён,
Яшаб дилда меҳри Турон,
Бобонг Амир Темур янглиғ
Ватан обрўсин осмон қил.

Ватан – қону Ватан – жондир,
Ватан – иймон, Ватан – номус,
Сигин, ҳатто майда гардин
Юрак мулкига маржон қил.

Ватан-дилда очилган гул,
Унингдек ўзга жаннат йўқ,
Бу жаннат боғлари ичра
Ҳумони мангу султон қил.

Табаррук бу замин шонин
Кўтарди не буюк зотлар,
Тирик жонсан, сен ҳам энди
Ўзлигинг бир намоён қил.

Боболар хокини ёғий
Этар бўлса фалокатгоҳ,
Сенга лаънат ўқимай эл
Ватанга ўзни қалқон қил.

Тириклик завқи эл бирла,
Ватансиз умр биёбондир,
Кел, эй дўстим, Ватан ичра
Ватан васфини дoston қил.

Олдида

Зарра хоқдир бандаси
Тангри таоло олдида,
Гоҳ азиз, гоҳида хор
Ёлғончи дунё олдида.
Кўз юмиб сурсанг хаёл,
Ким келдию ким кетмади,
Қув ажал бош эгмади
Сукроту Сино олдида.
Неча золим эл-улус
Қонин оқирди сой этиб,
Неча мард бош эгмади
Чингизу Доро олдида.
Ваҳжи, ишқ оташларида
Ёнса дил девонавор,
Барг каби титрар нечун
Бир кўзи шаҳло олдида?
Сир-синоат ичра одам
Гоҳ ғариб, гоҳи буюк,
Англамак осон эмас
Дунёни дунё олдида.
Эй рафиқ, айб айламанг,
Бахшулла бир бўса дея,
Ёлвориб тиз чўкса гоҳ
Орази зебо олдида.

Насиб бўлғай

Дилинг поклаб ёнолса ишқ,
Юзи гулгун насиб бўлғай,
Кўзи отащ сочи сунбул,
Лаби майгун насиб бўлғай.
Қай бир ошиқ муҳаббатнинг
Қуёши нурига ғарқдир,
Кўзига жаннатий нурдан
Нафис учқун насиб бўлғай.
Кўйингда дарбадар кездим
Кўзимдан сачратиб учқун,
Хаёл кўзгусида доим
Висол мамнун насиб бўлғай.
Жамолинг боғида гуллаб
Атиргул, лолаю райҳон,
Лабинг шарбатлари менга
Қачон, қай кун насиб бўлғай?
Умид осмонида кўнглим
Нетайки, ой каби кемтик,
Азалдан аҳли ошиққа
Умр маҳзун насиб бўлғай.
Нечун Бахшулла кўнглини
Этарсан хастаю вайрон,
Шукур айла, бу жон ичра
Сенга Мажнун насиб бўлғай.

Инсон учун

Соқиё, куйгин шаробдин,
Сипқорай жонон учун,
Барги гул болидин ширин
Эрк, ҳаёт, даврон учун.
Жанг, кураш майдонида
Халқу Ватан иқболи деб,
Кўксини оташга қалқон
Айлаган ўғлон учун.
Хур диёр гулшанларин
Обод кўриб, озод кўриб,
Кўзларида ёғду тошган
Беғараз меҳмон учун.
Жумлайи оламга қалбин
Ой, қуёшдек сарф этиб,
Эл аро довруғ таратган
Чин, буюк инсон учун.
Бас, хаёл дарёсига,
Бахшулла чўкма, бода ич,
Сенга иқбол бахш этолган
Бебаҳо имкон учун.

Бўлсам

Юрак кўксимга тиг санчар
Висолингдан жудо бўлсам,
Қалам қон йиғлагай тун, кун,
Шакар лутфга гадо бўлсам.
Мурувват айла эй дилбар,
Висолингдан айирма ҳеч,
Дудоғинг шарбати ичра
Қуйиб бергин адо бўлсам.
Дудоғинг атридан сармаст
Кезолган онларим олтин,
Бу олтин лаҳзалар завқин
Туйиб мангу наво бўлсам.
Чароғон хонаи хуршид
Кўзингдан шуълалар эмсин,
Хаёлим лочини бирла
Мен ҳам балки само бўлсам.
Кўзимдан сочилур юлдуз
Сенинг пойингга бош эгсам,
Ғамим йўқдур, юрагингда
Ёниқ ишқий нидо бўлсам.
Умидинг боғида ҳар тонг
Сочиб севгим кумуш атрин,
Хаёлинг кўкида ойдек
Мунаввар нур-зиё бўлсам.
Кел, эй кел, Бахшулла бағрин
Муҳаббат ўтига тўлдир,
Юракда қолмагай армон,
Бу ўт ичра фидо бўлсам.

Бухоро

ДАФТАРЛАРДА ҚОЛГАН ЁЗУВЛАР

Бегали Қосимов

ТАРЖИМАИ ҲОЛИМ

Отамнинг темир дафтарларидаги кайдга караганда, мен 1943 йилнинг 23 августида туғилган эканман.

Қарши шаҳридан қиблага томон йўл олсангиз, секин-аста саҳрога чиқиб борганингизни сезмай қоласиз. Қашқадарёнинг бир неча ирмоқлари сиз билан биргаликда бориб, қумлар, саҳролар бағрига сингиб кетади. Бир вақтлар Бухоро – Марв йўли Насаф устидан ўтганига шубҳа йўқ. Назаримда, Қаршидан Машҳадга ўтишда, мана шу, қиблага томон кетган йўл асосий йўллардан бўлган бўлса, эҳтимол. Ҳар ҳолда, бу йўлларда тарихий қишлоқлар, тарихий атамаларни ўзида ташувчи манзиллар кўп. Масалан, Қаршидан кўп юрмай Мирмирон деган қишлоқ келади. Мирмирон – амирлар амири дегани. Ундан кейин Бешкент, Бешкентнинг Ширкент деган қадимий шаҳар бўлганини нақл қиладилар. Яна сал юрсангиз Сақлар, Кожор. Кожор Эронда узок йиллар ҳукмронлик қилган туркий уруғнинг номи.

Шу тарика, йўл саҳрога чиқиб боради. Мен вояга етган қишлоқ – Денов воҳанинг ҳали даштга, саҳрога жуда ҳам қўшилиб кетмаган бир жойида. Ундан сал ўтсангиз, Кўҳна Фазли деган жой келади. Кўҳна Фазли, тарихчиларнинг маълумотларига караганда, IX-X асрларда гуллаган бир шаҳар бўлган. Унда Паздавий таҳаллуси билан ўнлаб олимлар, шоирлар яшаганлар.

Шамол юқорига қараб юрсангиз, яна қадим бир жой – Касби деган тарихий маскан бор. Касби X асрларда гоёт гуллаган бир шаҳар бўлган. Ўнлаб, юзлаб Касбавий таҳаллусида шоирлар, олимлар бўлгани, уларнинг қимматли асарлар ёзиб қолдиргани мўътабар манбаларда зикр этилган. Бу мутахассисларга маълум.

Хуллас, мен, мана шу Касбидан унча узок бўлмаган Аллот деган қишлоқда туғилган эканман. Аллот, чамаси, Орлот уруғининг халқона талаффуздаги шакли. Ҳозир у жойлар ўзлашиб кетган, ўрнида туман маркази жойлашган.

Отам раҳматли ҳам эскичадан, ҳам янгичадан яхшигина хабардор бўлганлар. Отам 30-йилларнинг охири – 40-йилларнинг бошларида мана шу, Касби теварагида ташкил топган МТС деган бир ташкилотга агроном қилиб тайинланганлар. МТС – Машина-трактор станцияси, 40-50-йилларда кенг тарқалган ташкилот эди. Хуллас, отам шу ерда ишлаб юрган кезлари онамга уйланган ва мен шу ерда туғилганман. У даврлардан ёдимда қолган хотиралар шулар.

46-47 йиллар бўлса керак, бир куни ёнимда онам, МТСда отам кичкина-кичкина кесилган икки бўлак қора нонни маҳкам боғлаб қўлимизга тутқаздилар. Отамнинг ишхонасидан то уйгача анча йўл босиш керак. Онам раҳматли йўлда қўлимиздан нонни биров тортиб олмасин деб, уни менинг қўйлагимнинг ичига яширганлари ва, мен, олдинда югуриб-югуриб кетганим эсимда бор.

1948 йилда, мен, чамаси, беш ёшларда бўлсам керак, биз Деновга – отамнинг қишлоғига қайтиб келдик. Денов, чамаси, унча янги қишлоқ эмас. Ким билади, балки 350-400 йиллик қишлоқ бўлса керак.

Қишлоғимиз ва унинг атрофида тепалар кўп эди. Умуман, бу жойларнинг ҳар бир қаричи тарих. Масалан уйимизнинг шундай ёнгинасида Шодитепа жойлашганди. Қарама-қарши томонда эса Қўрғонтепа, Исайрангтепа, Қарчиғайтепа, Газтепа, қўйинги, бундай тепалар ўндан ортиқ эди. Тепаларнинг атрофи ҳаммаси ўралган. Бир замонлар улар қўрғонлар, кальалар бўлган.

Масалан, Кўрғонтепанинг баланд қисмида 50-йилларда ҳам қатта бир тешик бўларди. Ўша ерга чикқанмиз, у тешик ёғочлар билан мустақкамланган қатта бир бинонинг, иморатнинг эшигига ўхшаган бир нарса эди. Отам раҳматли ёмғир қаттиқ ёққандан сўнг, Испайрангтепадан бир сопол идиш – кўзачада тўла бир нарса топиб олганлар. Бир гал: «Кечаси уйга олиб келдик, эшикларни беркитдик, тилла бўлса нима қиламиз, деб. Лекин кўзачанинг оғзини очиш қийин бўлди, кўзача оғир эди. Охири, очиш жараёнида у синиб кетди. Кўрдикки, унинг ичида эски таңгалар бир-бири билан қоришиб, кўзача бағрига ёпишиб кетган экан», деб нақл қилган эдилар.

Хаёлга ботасан, бу тепаларда қимлар яшаган, ўйлайманки, бизнинг аждодларимиз. Буни нимадан билса бўлади? Қасби – бу атрофларнинг бош бозори. Биз ёшлиқда гоҳ пиёда, гоҳ эшақда бозорга борганларимиз эсимда.

Йўлларда ҳар хил хунармандлар. Айниқса, у ерда кулолчилик, тўқимачилик ривожланган эди. Бозорни гуллаётган одамлар орасидан оралаб, ичкарига мева-чева расталарига ўтар эдик.

Бозорнинг орқаси эса баланд тепа бўлиб, Қасби шаҳрининг қадимги ўрни эди. Унинг орқа томони қабристон. Ҳозиргача ҳам у ерга кишилар дафн этилади. Шунинг ўзиёқ, бу манзиллар тарихи узоқ асрларга бориб уланишига далил.

Бир вақтлар, Қасби – бу нима дегани экан, деб қизикқан эдим. Машҳур маърифатпарвар аллома, қадимият билимдони Заки Валидийнинг ёзишича, қасбийлар Ўрта Осиёда яшаган энг қадим халқлардан бирининг номи экан. Қизик, наҳотки, Ўрта Осиёнинг дунёга маълум бўлган илк қавмларидан бирининг номи шу ер билан боғлиқ бўлса? Шулардан чамалаб айтаманки, атрофимиздаги тепаларда сир-синоат кўп.

Қишлоғимиз баҳорда бениҳоя гўзал бўларди. Биз тепаларга чиқиб ўйнардик. Айниқса, ёмғир ёғаётган пайтда, ер билан осмон қўшилиб, бутун дунё кўм-кўк бир манзарага тўлганда, бу гўзалликка ҳеч нарса тенг келмасди.

Мен ёшлиқда мол боқардим. 5-6 та қўйимиз бўларди. Уларни шериклар билан даштларда боқар эдик. Эсимда, ёмғир ёғиб ўтганда, даштларда сувлар ҳосил бўларди, ховузчага ўхшаган. Маҳаллий аҳоли уни «қок» дерди. Аслида, адабий тилда ҳам «қок» бўлиши керак. Қок – бу қаттиқ бир ер, у ерга ёмғир сувлари тушган ва тўпланиб қолган. Табiiийки, қатта ёмғирдан кейин бундай қоклар ҳафталаб, ўн кунлаб турар эди. Биз қўйларни суғорар эдик. Ўзимиз ҳам ётиб олиб мириқиб ичар эдик. Тепалардан узоқ манзараларни томоша қилиш жуда мароқли бўларди. Қизик бир қарасанг тепаларнинг ўзи маълум бир чизик устига қурилган, уларда муайян геометрик симметрия бор эди. Умуман, ҳайрон қоладиган нарсалар жуда кўп.

Биз бугун ҳайрон қоламиз. У пайтда ажабланмасдик, албатта.

Қишлоғимизнинг қок ўртасидан йўл ўтарди. Йўл деганимиз ҳам, асосан, қумдан иборат эди. Чамаси, бу Қашқадарёнинг саҳрога сингиб кетадиган энг сўнги ирмоқлардан биттаса бўлган. Ва, бу юз йиллар, минг йиллар давомида сув оқиб келган қумлардир. Бу қумлар кўчани гоҳ кенгайтирар, гоҳ торайтирар, лекин қун чикқардан қун боғишга қадар бутун қишлоқни эгаллаб олган эди. Йўлнинг четидан ариқ ўтарди, номи Деноварик. Бу ариқ ёзда тўхтаб қолар, қишда, баҳорда оқар эди. Ёзда сув келиб қолгудай бўлса, биз дарров ариқнинг у ер-бу еридан казиб, тушиб чўмиладиган, бошни ботириб оладиган жойга айлантирдик, уни гум дердик. Сувнинг ҳар икки томонида тут бўларди, балх тутлар, тегса мевалари тўқиларди. Бу тутлар қачон ўтказилган, ҳеч ким билмайди. Вақти билан

Дадамнинг хориждаги дўстлари ўттиз-қирқ бетлик батафсил таржимаи ҳолларини ёзиб беришни сўрашган. Уша пайтда, вақтлари бўлмади, ёзиб жўнатолмаган эдилар. Сўнг, бирдан товлари қочиб, ётиб қолдилар. Жарроҳлик муолажаси ҳам ёрдам бермади. Аҳволлари кундан-кун орқага кета бошлагач, бир куни укамга: «Шоҳруҳ, компьютерни ишлат, тажимаи ҳолимни сўрашган эди, шуни ёзиб олинглар», дедилар. Кейин, секин-секин айтиб турдилар, ҳар куни оз-оздан ёзиб олдик. Сўнги кунлари чарчаб қола бошладилар. Қасаллик ўз кучини кўрсатаётган эди. Бунинг устига дўстлар, биродарлар кетма-кет хабар олишарди. Уларнинг келиши кўнгилларини кўтарарди, хурсанд бўлиб кетардилар. Лекин, чарчаб қолиб, ёзишга кўп-да, имкон бўлмасди.

баъзилари кесиб олинарди. Хуллас, сийрак тортиб бораверарди, улар, назаримда, кўпайган эмас, озайиб борган.

Қишлоқнинг нақ ўртасида сув иккига ажраларди. Шамол юқорига кетадиган бир ариқни Боғарик деб аташарди. Шамол қуйнга оқадиганини эса, Тарновшоҳ дейишарди. Чамаси, қишлоқ, асосан, шу ариқ атрофига жойлашгану кейинчалик одамлар кўпая бошлагандан сўнг икки томонга – Тарновшоҳ ва Боғарикка кўчиб, у ерларда янги манзил қурганлар.

Қишлоғимизда уруғчилик деган гаплар бизнинг давримизда бўлган эмас. Лекин уруғ суриштириш бўлган. Масалан, ақл, миришкор, башира ва хўжалар – 4 та уруғ асосий уруғ саналган. Буларнинг ҳаммаси «е»ловчи. Демак, булар кўчманчи эмас, ўтроқ ўзбеклар. Бу ерда Ҳаллуқу деган қишлоқ бор. Қарлуқ билан боғлиқ. Қарлуқ – энг қадимги ўзбек уруғларидан. Шу атрофларда чигиллар ҳам бўлиши керак. Бир вақтлар Афғонистондаги Қандаҳор шаҳри Чнгиллобод деб аталгани маълум ва машҳур. Умуман, жуда кўп уруғлар шу ерларда шаклланиб, ўтроқлашиб, кейинчалик ижтимоий-сиёсий ҳаётда катта давке тутган.

Қишлоғимизда машҳур қишлоқ ҳам бўлган. Лекин биз уларни яхши билмаймиз. Масалан, отам Хўжаназар Мирохўр деган киши ҳақида кўп гапирардилар. Қарши беги, ҳатто Бухоро амири ҳузурда унинг нуфузи катта бўлган. Қишлоқда, 20-30-йилларда, умуман, мамлакатимизда бўлганидай жуда нотинч шароит бўлган. Шу даврда уруғчилик низолари бошқача бир йўл-йўналишлар касб этган, ўша давр мафқурасига бўйсундирилган.

Атрофдаги қишлоқлар билан, албатта, борди-келди мунтазам бўлган. Юқориде айтганимдек, атрофдаги қўрғонлар, тепалар бевосита бизнинг аجدодларимизнинг жойлари бўлса керак. Ҳар ҳолда, бу ерда ҳар бир қадам тарих. Бунга ҳар жиҳатдан имкон ҳам бўлган. Бир вақтлар бу ерлар обод бўлган бўлса керак. Масалан, мен 50-йилларнинг бошларида жуда ёш, чопкиллаб югуриб юрадиган пайтларимда, Касбига – бозорга боришимизда, бир неча, ўша пайтдаги тушунча билан айтганда, дарёчаларни кечиб ўтганман.

Шубҳасиз, Касби энг обод шаҳарлардан бўлган. Европа олимлари ҳам, Шарқ олимлари ҳам Касби ўз даврида Қаршидан катта бўлганини айтадилар. Масалан, академик Бартольднинг ёзишича, бу жойлар сувнинг энг куйи оқимида жойлашгани учун ҳам обод, овга бой эди. Бобур мирзо ўзининг «Бобурнома»сида бу атрофда «мургаки Қарши» деб аталган қишлоқлар кўплигини айтади. Шайбоний шу атрофларда ов қилган. Ов вақтида йнқилиб оёғи жароҳатлангани ҳамда газал ёзгани маълум. Муғлонлик тоғаларимиздан Худойберди бобо – онамнинг тоғалари бизнинг ёшлик вақтларимизда Касби атрофида ов қилиб, мургаки тутиб, Деновга олиб борганлари эсимда.

Қишлоғимизнинг, айниқса 47-48-йиллар манзаралари эсимда қолган. Мен 1948 йилда мактабга борган эканман. 5 ёшда бўлганман. Қандай борганимни эслай олмайман. Катталарга қўшилиб борган бўлсам керак ва саводим бошқалар қатори бўлгани учун ўқишга қабул қилинган. Лекин, мен бошқа нарсани айтмоқчиман. 1948 йилда кўчма хўжалик деган гап пайдо бўлди. Қишлоқдан жуда кўп ёлғиз оилалар, фақат ёлғиз оила эмас, кичик, ихчам оилалар, бориники, кимни кўчириниш мумкин бўлса, шулар Сирдарёга, Тошкент вилоятининг Бўқа туманига кўчирилди. Бизнинг қариндошлардан амакнлар ва яна бошқалар Сирдарёга кетишди. Қишлоқ хароб бўлиб қолган, одамлар кўчиб кетиб, баъзиларнинг дарвозалари ҳам, эшиклари ҳам очик қолиб кетган. Эсимда, уйимиздан унча узок бўлмаган жойда масжид бор эди. Бу масжидни Гулмат бобо масжиди дейишарди. Гулмат бобо – меннинг катта бобом. Умуман, бу атрофдаги бир қатор қудуқлар, масжидлар боболарим номи билан боғлиқ экан. Масалан, қумнинг қок ўртасида қудуқ бўларди. Унинг

Болаликдан бошлаб, мактабни битиргунгача бўлган давр ҳаётларини ёзиб ололдик, холос. Умрларининг асосий қисми ҳақида гапириб беришга улгурмадилар. Оғир дард билан олишиб, жон талашиб ётган бир пайтларида, ўзларининггина эмас, қишлоқларининггина эмас, балки бутун Касби ва унинг атрофидаги қишлоқлар тарихи, тепалар, уруғлар, касбавийлар, паздавийлар ҳақида фактлар билан гапириш, яна бирорта ортиқча жумла, сўз қўшмасдан, нуқта-вергулигача айтиб ёздириниш учун қанча куч, матонат керак бўлган экан, дадамга?!

Дадамнинг Тошкент даври ҳаётларига доир айрим лавҳаларни ўзларининг турли муносабат билан ёзган матнларидан олиб тўлдиришга ҳаракат қилдик.

Адиба ҚОСИМОВА,
Ўзбекистон Миллий университети ўқитувчиси

суви ширин бўлиб, жуда чуқурдан чикарди. Менимча, энг камин 11-12 метр пастдан. Унинг қачон қазилганини ҳеч ким эслолмас, уни ҳам бизнинг боболаримиз кудуги дейишарди. Хуллас, ўша масжид атрофидаги уйлар эсимда. Айниқса, битта ҳовлига кирганимда, китоблар сочилиб, титилиб ётарди. Улардан баъзилари араб ёзувида эди. Кўриниб турибдики, эгалари шошилишчи чиқиб кетган. Ўша пайтларда машина йўқ, аравага юкларини босгану Қаршига қараб йўл олишган. Ва у ердан қизил эшелонларга...

Қишлоқ ҳаётидан айрим даҳшатли лавҳалар ҳам эсимда қолган. Отамнинг бир жиянлари бўларди, баланд бўйли, қоматдор, гавдалари ғоят келишган, чиндан ҳам алпқомат, курашда номи чиккан. Яқин атрофларда курашиб елкаси ерга тегмаган. У овни жуда яхши кўрарди. Ҳафталаб овга кетарди ва бутун ўлжаларини босиб олиб келарди. Бир куни, шу хонадонда қандайдир бир тадбир бўлади, тўй олди тадбири. У кишининг фарзандлари турли шаҳарларда яшарди. Бухорода яшайдиган бир қизи ёлғиз ўглини олиб, уларни кўргани келадди. Уйда болалар гавжум. Улар келиб кўришар-кўришмас бола болаларга, катта катталарга кўшилиб кетади. Бу табиий. Шунда полвоннинг набираларидан биттаси – шўхроғи болаларни бобосининг анжомлари турадиган хонага бошлайдиган тенада турган милтиқни кўлига олади ва янги келган ўша бухоролик аммаваччасига ўқталиб – албатта, болалар ҳазили – «кўлингни кўтар» дейдиган тепкини босади. Милтиқ ўқланган эди. Бола «их» демасдан жон беради. Боланинг онаси ҳовликиб, югуриб келиб кўради уни шундай бағрига олиб, ҳеч кимга бирор сўз демасдан уйига – шахрига қайтиб кетади. Бунга чидай олмаган отаси, яқкаю ёлғиз фарзанди доғида эрта вафот этади. Бу можаронинг устидан чиқиб қолган ҳомиладор келинчақ, кўп ўтмай фарзанд кўради, бола ногирон туғилади. Мана шундай даҳшатли манзаралар ҳам эсимда.

Оиламиз ҳақида.

Афсуски, мен етти отамни танимайман. Аслида, ўзбеклар етти отасини таниб келганлар. Менимча, 20-йиллардаги шаронт насл – насабни алоҳида тутиш ҳар қандай келиб чиқинчи тузукрок бўлган, зиёлаш кишининг қатагон қиллиниши, оталар билан болаларни бир-биридан ажратиб қўйишни талаб қилган.

Отам раҳматли ҳам етти оталарини эслай олмаганлар. Хуллас, отамнинг оти Абулқосим. У кишининг оталари Муҳаммадмурод, у кишининг оталари эса Гулмуҳаммад. Ва, биз таниган энг кекса бобомиз Холбўзчи. Бу, чамаси, кейинги 150-160 йиллик аждодлар бўлиши керак. Отам миктидан келган, ўрта бўйли, ҳазил-мутойибага мойилрок, ҳар ким билан гаплашиб кета оладиган бир киши эдилар. Айтишларича, отам тилаб олинган фарзанд эканлар. Раҳматли момомиз Олияхон биби ўғил кўрмайдилар. Атрофдагилар у кишини камсита бошлайди. Хуллас, у киши ўша пайтдаги урф-удумларга қаттиқ риоя қилиб, 40 кун оёғларида кишан билан чилламозорга қағнайдилар. Ҳар кеча бориб, ўша ерда тоат – ибодатда бўлиб, Оллоҳ таолога илтижо қилиб фарзанд тилайдилар. 41-куни ғойибдан бир чирок ҳалқа килинади. Шундан кейин отам Абулқосим ва кўп ўтмай амаким Авазбадал туғилган эканлар. Ўзтибор берилган бўлса, Абулқосим деган исм жуда ҳам жўн исмлардан эмас. Унинг маълум бир тарихи бўлади. Ота-боболаримиз замонасининг эътиборли ўзига тўқ кишиларидан эдилар. Бобомнинг 4-5 та туялари бўлган. У туялар Ҳисорга қатнаган, Пули Сангин орқали Афғонистонга борган. Ва, бу ёқдан у ёққа, у ёқдан бу ёққа мол ташиган. Отам 7-8 ёшларидан қарвонга кўшилиб, туя этаклаб Ҳисорга бориб, келганликларини, ҳатто Мозори Шариф, Балх томонга борганликларини айтиб берар эдилар. Бир воқеа эсимда қолган. Пули Сангиндан ўтаётганда, туялар бир-биридан ечилди, дер эдилар. Бошқа ерларда туялар йўлдан чиқиб кетмасликлари ёки адашиб қолмасликлари учун бир-бирига маҳкам боғлаб, этаклаб юрилган. Пули Сангинда эса, улар, аксинча, бир-биридан узиб қўйилган. Бир томони тик тоғ, иккинчи томони тубсиз жарлик. Тор йўлак. Мана шу йўлдан туялар секин-аста устиларидаги юк билан ўтган. Йўл кўрган тажрибали туялар юкларини оҳиста жар томонга тортиб, қояга текизмасликка ҳаракат қилган. Ёш, ҳали бундай савдоларни кўрмаган туялар эса, қояга суянаман деб, қоянинг забти билан жарга қулаб тушиш ҳоллари кўп бўлган. Шундай пайтда, бошқа туяларни кўшиб олиб кетмаслиги учун шундай йўл тутилган.

Муҳаммадмурод 30-йилларда вафот этган. У кишининг оталари Гулмуҳаммад, қиска айтганда, Гулматбой бобо шу қишлоқда масжид қуриш, қудук қазилш ва шунга ўхшаш бир қатор хайрия-савоб ишларни кўп қилганлар.

Отам эски мактабда ўқиганлар. Мадраса кўрмаганлар. Лекин диний илмдан ҳам анчагина хабардор, касб-хунарга лаёқатлари баланд эди. Чорва, деҳқончилик, ҳатто дурадгорчилик бобида ҳам шу касб-кор эгаларидан қолишмайдиган даражада эдилар. Шейриятни, сўзни, сўз маъносини чақишни яхши кўрардилар. Шейр машқ қилардилар. 30-йилларнинг қасри

билан икки маротаба камалганлар. Қамокда ёзган шеърлари етиб келган. Мен уларни ҳозирги имлога кўчириб, укаларимга таркатганман.

Отам икки марта уйланганлар. Биринчиси XX асрнинг 10-йиллари иккинчи ярмига тўғри келади. Ўзларининг қариндошларидан Ҳамроҳонга. Ундан 3 киз, 2 ўғил кўрганлар: Ражабой, Анзираг, Шарофат, Бобомурод ва Хонали. Бобомурод акам урушида ўлган, ундан бир киз қолган. 1937 йилда туғилган.

Мен отамнинг Муғлонга қачон кўчиб борганларини билмайман. Бу, эҳтимол, ўша МТСларнинг ташкил топиши – 40-йилларнинг бошларига тўғри келар. Ҳар ҳолда, у киши Муғлонга борадилару кўп ўтмай, у ерда онам Ҳимматойга уйланадилар. Отам, юкорида айтганимдай, у ерга агроном бўлиб борган. МТС қошида таркаторчилик курси бўлган. Онам раҳматли шу курсда ўқиган. Отам ҳар куни МТСда ва, умуман, трактор, қишлоқ хўжалик ишларида бўлганлари учун, улар бир-бирларини кўриб, бир-бирларига маъқул бўлишган чамаси, уйланганлар. Уларнинг уйланиш ҳужжатларигача бор, бир-бирлари олдидаги истақларигача сакланиб қолган.

Онам Ҳимматой 1920 йилда туғилганлар. 3 киз, 5 ўғил кўрдилар. Ўғилларнинг каттаси мен, кейин Шомурод, Нурали, Толибжон ва Абдурашид. Нурали ва Толибжон ёшликда вафот этган. Қизлар: Аватой, Жумагул, Рисолат.

Бизда ўқишга, ёзишга, умаман, сўзга меҳр уйғоннишида отамнинг ҳам, онамнинг ҳам хизматлари катта. Отам шоирликдан ташқари (шоирликлари бадиҳагўйлик бўлган), топқирлик билан айтиладиган сўзлар, байтларга моҳир бўлган. Ундан ташқари, созни яхши кўрардилар. У киши дутор чалганларида тинглаган одам ёғдай эриб ўтирарди. Уйнимизда кейинги пайтларгача отамнинг эски дуторлари сакланиб келарди. Шу дуторни ҳар кўрганымда отамнинг уни кўлларига олиб, секин, осойишта чала бошлашлари, ундан кейин катта бир илҳом, жазав билан қандайдир бир куйларни ижро этишлари кўз ўнгимга келади. Отам ҳар қайсимизга ёғочдан дўмбира ясаб бергандилар. Хуллас, бизда сўзга, созга, яхшиликка меҳр уйғотган отам билан онам эдилар. Онам ҳам битмас-туганмас хазина эдилар. Эртақларни, кўшиқларни яхши билардилар. У кишининг аилалари ҳеч қачон эсимдан чиқмайди. Фарзандларига бениҳоя меҳрибон эдилар. Ҳаддан ташқари кўнгилчан эдилар. Кўнгиллари титраган симобдай қалқиб турарди. Афсус, оғир йилларда биз у кишига кўнгилдагидай хизмат қилолмадик. Эрта кетдилар 55 ёшда кетдилар. Умр бўйи касаллик билан курашдилар. Эсимда, 8-9 ёшдаман. Онамни қишлоғимиздан 7-8 чақирим наридаги бир табиб аёлнинг уйига олиб бориб қўйиб келганман. Ҳар ҳафта якшанба эшакни миниб, улар турган қишлоқнинг теңасини мўлжаллаб йўлга тушардим. Эргалаб йўлга чиқаману кечга яқин етиб бораман. Йўлларда ариқлар тошиб, эшаклар оқиб, бир амаллаб сувдан нарига ўтаман. Онам анча-мунча азоб кўрдилар. Озгина одам бўлиб, Тошкентда ишлаб юрган пайтларим қаратишга ҳаракат қилдим. Қўлимдан келмади. Хуллас, онам кўнгилдаги армондир.

Отам шижоатли, қатъиятли киши эдилар. Отамга ҳар жиҳатдан ҳавас қилганман. Отамдек бўлсам, деганман. Қаттиққўлликни ҳам ўрнингга кўярдилар, меҳр-оқибатни ҳам. Лекин, бу меҳрни билдиравермасдилар. Бунда жуда катта ҳикмат бор экан. Киши фарзанд кўрганда ва умрининг маълум бир қисмини яшаб бўлганда бу ҳақиқатни англаган экан...

1958 йили мен мактабни қумуш медаль билан битирдим. Ўқишга шайланиб турибман. Отам эса бу пайтда ишсиз. Биласизми, ишсизлик нима? Жўжабирдек жон. Кейин трактор, комбайн каби қишлоқ хўжалик машиналари сакланадиган ерда қоровуллик қилиб, менга зўрға 400 сўм пул топиб бердилар. Ва, мен у пул билан ўқишга келдим. Қарши-Тошкент поездининг билети 78 сўм. 1961 йилда бу пул ўзгариб 100 сўми 1 сўмга айланди. Шундай шароитда мени ўқитдилар, 5 йил ўқидим.

Момом ҳақида.

Момом ҳақида бироз тўхталиб ўтишимнинг сабаби шуки, у киши ҳаётларининг сўнгида бизнинг онлада яшаган. Момом раҳматли Бўрихон Омон кизи, айтишларича, ўзбек-хитой уруғидан эканлар. 4 фарзанд кўрганлар: икки киз, икки ўғил. Ўғиллар Шодикул ва Шойикул урушга олинган. Шодикул фронтда нобуд бўлган. Шойикул мажруҳ бўлиб қайтиб, кейинчалик вафот этган. Катта қизлари Иззатой миришкорлик тадбиркор, бирова сўз бермайдиган, сўзини олдирмайдиган уздабурон бир киши Худойберди Баротга узатишган. Улар узок яшашиди. Худойберди Барот, ҳатто умрининг охирида Касби бозорида даллол бўлганларини биламан. Иккинчи қизлари Ҳимматой отамга тушганлар. Ўғиллар нобуд бўлгач, момом раҳматли борадиган жой тополмай, бизнинг онладан паноҳ топганлар. Момом чорвачиликни яхши биладиган, мол-қўйдан, қўй-эчкидан жуда яхши хабардор, халқ мақолларига уста, болаларига, набираларига гоят меҳрибон эдилар. Сода эдилар, жуда кўнгилчан эдилар. Мен

кор ёғиб турган пайтлари инжиклик қилиб қорнинг ўртасига оёкяланг чиқиб турганим ва момом раҳматли пизмдан бориб, касал бўлиб қолмасин, деб кўтариб олиб келганларини хотирамдан чиқаролмайман.

Момом ўтган асрнинг 50-йиллари охирида вафот этдилар.

Кейинги бир-икки огиз гап оиламиздаги нозик бир муносабат ҳақида.

Айтганимдай, отам икки мартаба уйланганлар. Акам Хонали катта онамдан бўлган энг кейинги фарзанд, мен эса, ўз онамдан бош фарзанд. Улар маълум муддат битталари Деновда, иккинчилари Муғлонда яшадилар. Онамга отам муғлондалиқ даврлари уйланганлар. 1948 йили биз Деновга кўчиб келгач, икки кундош биргаликда яшай бошладилар. Унча кичик бўлмаган ховли, у ерда 3-4 та уй бор эди. Катта онам ҳам бизларга меҳрибон эдилар. Биз ҳам уни яхши кўрардик. Менинг онам ҳам катта фарзандларига ёмон қарамасдилар. Улар ўртасида ўзаро бир иноқлик бор эди. Катта онам бениҳоя содда аёл эди. Эсимда, телеведенида янги чиққан пайтларим, бир кишлокка борсам, «Бегали, ўғлим, шу ерга келиб бир чойга тушмадинг-а, Худонинг зорини қилдим», деб чин юракдан айтганлари эсимда.

Бир-икки огиз мактаб ҳаётим ҳақида.

Дарвоқе, бизда ўқишга, ёзишга меҳр уйғонишида отам ва онамнинг хизматлари нечоғли катта бўлганини юкорида гапирдим, бундан кейин ҳам ўрни билан гапирарман. Отам илмга, олимликка жуда катта бир ихлос билан қарардилар. Умуман, сўзга меҳрлари бошқача эди. Эсимда, бизга хилма-хил саволлар берар эдилар. Масалан, «Отанг боласи бўлма, одам боласи бўл – нима дегани?» ва тушунтира бошлардилар. Турли ҳикматлар келтирардилар. Баъзан файласуфона хулосалар чиқарардилар. Масалан, эсимда:

Шунчаки қилдим жадал,

Қисматтин ортинг бўлмади, – деган фардин кўп қайтарардилар. Кейин гоҳо ҳаёт йўллари орзулар билан зид келиб қолганда: «Ўғлим тақдирни таъбир қилиб бўлмайди», дердилар. Умуман, муस्ताқил ҳаёт ҳақида ўйлашимга ҳам отамнинг фикр-қарашлари сабаб бўлган. Отам жуда эркин фикрлар уйғотардилар. Масалан, менинг, албатта, Тошкентга келиб ўқишим ҳақида, ўқиб маълум мартабаларга қандай эришимни тўғрисида кўп ҳаёл сурардилар. Ҳатто, эсимда, бир куни: «Ўқийсан, ўқишни битирасан, катта бир мартабаларга эришасан, ҳаёт билан юзма-юз келасан. Уйланиш керак, турмуш қуриш керак. Шунда кузатасан, ўзингга ёққан бир кизга секин бориб гаплашиб, ўрганиб, кузатиб: «Иккаламиз турмуш курсак майлими?» дейсан». Мен турмуш деган бир маданий сўзни, турмуш бу икки кишининг қўшилиб битта янги рўзгорни ташкил қилишини ва катта бир оилага айланишини ўша пайтлари тасаввур қилолмасдим, албатта. Турмуш деган сўзнинг чинкама маъносини кейинчалик англадим. Хуллас, бизнинг кўзимизни очган, биринчи навбатда, отам бўладилар. Мактабга ҳам отам қутқуларни билан кетган бўлсам керак акамларга эргашиб. Дастлабки ўқитувчиларимни эслай олмайман, беш ёшга тўлар-тўлмас борганман. Кейинрок, 2-3-синфларни эслайман. Мавлон Жавлиевдан дарс олганман. У киши отам билан тенгдош эдилар, яқин эдилар, фикрдош эдилар. 3-4-синфларда, эслайман, катта танаффусда ҳамма тўпланарди. Шунда мени ўртага чиқариб, бирор газета материални ёки бирор китоб матнини ўқиб беришимни сўрашарди ва мен ўқиб берардим. Шу зайдда йиллар ўтди. Ёшлиқ, албатта, шўхлик, бебошлиқ билан ўтди. Эрталабдан тушгача ўқирдик, тушдан кейин қўй ҳайдаб далага кетардик. Кечалари, ўша пайтда чиққан янги эртақларни, дostonларни ўқирдик. Жюл Вернининг «Ўн беш ёшли капитан»ини жуда кизкиб ўқиганман, суратлари ҳам эсимда.

Мен 9-10-синфлардан бошлаб ўзимда ўзгарни сезгандай бўлдим. Қишлоғимиздан Тошкентга ўқишга кетган бир гуруҳ ёшлар Тошкент олий ўқув юртларини битириб, ўқитувчи бўлиб қайтишди. Улар орасида Шамснев Бўрихон, Холов Амир алоҳида ажралиб турнарди. У пайтда олий ўқув юртини битиришга улгурмаган бўлса-да, ўз касбини яхши биладиган Авазов, Муртозасев каби нозик дидли ўқитувчиларимиз ҳам бўларди.

Мен Тошкент ҳақида, Тошкентда Аббор Ҳидояттогдай уста санъаткор борлиги ҳақида, Отелло, Гамлет ҳақида, Тошкентдаги маданий ҳаёт ҳақида, ёзувчиларимиз ҳақида биринчи бор домламит Бўрихондан эшитганман. У киши педагогика факультетини битирган бўлсалар-да, кимёдан дарс берардилар. Уларнинг илм савияси ҳақида бир нарса дейиш кийин. Лекни бизнинг маърифатимиз онинида уларнинг хизматлари катта бўлган...

Мактабни битиргач, Тошкентга борадиган бўлдим. Тирикчилик ҳаминқадар. Фирромликни ёмон кўрадиган отам сурилиб-сурилиб трактор паркида қоровул бўлиб қолдилар. Юкорида айтганимдек, ойлиги – 400 сўм. Шу билан ўн-ўн икки жонни боқинлари керак. Шундан орттириб, менга ҳам пул топиб берганлар. У пайтлари олис жойлардан ўқишга ташкилий

бориларди. Чунки, ҳар хил воксалар бўларди-да. Ҳамкишлоқларимиздан бирининг Тошкентга якка ўзи ўқишга бориб, адашиб қолгани, бир симёғочнинг агрофида бир ҳафта туриб, қайтиб келганини нақл қилишарди. Хуллас, РайОНОдан бир вакил кўшилди. Бир кечаю бир кундуз юриб (у пайтлари хабарингиз бор, йўл Когон оркали ўтар эди), Тошкентга келдик. Йўлчиларимиз автобус кира қилиб, ҳозирги «Болалар дунёси» рўпарасидаги Пушкин меҳмонхонасига бошлаб боришди. Шу яқиндаги бир мактабининг синфхонасига жойлашдик. Жомадонларимизни бошга кўйиб, бир кеча ётдик. Эртасига Эсон деган синфдошим (Эсон Ражабов, ҳозир Қашқадарё вилояти қасаба уюшмаси бошлиғи) иккимиз САГУнинг филология факультетини излаб кетдик. Биз, икки содда кишлоқини таксичи курмагур айлантирб-айлантдириб Пушкин меҳмонхонасидан яна скверга олиб-келиб кўйдим. Яхши одамлар кўп экан, йўл кўрсатишди. Себзорнинг Қоратут кўчасида университетнинг бир ётоқхонаси бўларди. Чамаси, илгари бир бойнинг ҳовлиси бўлган. Чоғроққина ҳовли, ярми узун болаҳонали уй. Қатор қаравот. Шу ердан жой беришди «Филолог»лар бир-биримизни тез топдик. Гапни чертиб қапирувчи байсулик Шукур Холмирозев, баҳслашинини яхши кўрадиған шофривонлик гора йиғит Баҳром Бафоев тез эсда қолди. Сўнг бутун вужуди шеър Абдулла Ориповни топиб олдик...

Иншонин ҳозирги Юридик институти жойлашган бинонинг спорт залида ёзганмиз. Ҳали ҳам кўз ўнгимда. Тепада бир тугиб кўйилган йўғон аркон осилиб турарди. Ёнимда тез тил топишиб кетганимиз тошкентлик Ўткир деган, жуссаси ўзимизникидай бир йиғит. 4-5 йил ўтмай, у очерк ва хикоялари билан Ўткир Ҳошимов бўлиб тилга тушди. Оғзақини Наим Каримовга тоширдим, тарихни Омон Мусасвич Тошмухамедовга. Тўрт фандан ўн етти бал тўпладим. Шу икки домланинг адолатию узок вилоятга берилган имтиёз туфайли ўқишга кириб қолганман. Бу – меннинг ўттиз беш йиллик тажрибам хулосаси.

Дарвоқе, Абдулла иккимизнинг жуссамиз ўшанда жуда кичиккина экан-да, мандатда факультет декани Сиддиқ Фузайлов билан ректор Обид Содиқов анча ҳазиллашган эдилар.

...Дарслар бошланди. Дастлабки дарслар умид ва умидсизликка тўла кечди. Машхур профессор Айюб Фуломнинг дарсида ўтиришга жой етмай, «КПСС тарихи»да сийрақлашиб қоладиган бўлдик. Бўлмаса, 1958 йил эди. Ялпи қагағонлар аллақачон тўхтаган, социалистик зиндоннинг тиркиши хиёл очилиб, яқин ўтмиш танқиди бошланган эди. Буни тарихда ҳозир «илмилиқ давр» дейиш расм бўлган. Лекин ҳамма иш юзаки эди. СССР аталган мамлақатнинг, аслида, зўровонлик қорхонаси эканлиги, унинг қурилиш ва иш принципи мутлақо шунга асослангани, бу ўша 1917 йилдан, дохиллар дохийсининг қизғин назарий-амалий фаолиятдан бошлангани айтилмасди. Ҳамма айб биргини Сталинининг шахси билан изоҳланарди. Шахс ва миллатлар эркинлиги ҳақидаги риёкорлик янги нардаларда баланд мақомда давом этарди. Бир ой ўқир-ўқимас Бўкага, «Октябр 40 йиллиги» қолхозига пахтага кетдик. Марказдаги ошхонани бўшағиб, похол тўшаб кўйилган экан. Ўша ерга жойлашдик. Эпчиллардан иккитаси буфетга ўрнаниди – бири настга, бири тепага. Кечқурун «лавка»сига так этиб уриб, «Юзта куй!» деб ўтиб кетамиз. Бир ойга етар-етмас бит босди... Бир кун «Москов кўрган» катта домлаларимиз келишди. Пастернак деган ёзувчининг роса пўстагини қоқишди. Унинг «Доктор Живаго» деган роман ёзгани, шундай нурафшон ҳаётимизга тухмат қилгани, илгаридан унда шунга мойиллик бўлгани ва ҳоказо ҳақида узок гап бўлди. Биз эса, ҳали унинг забардаст адиб, Шекспир асарларининг тан олинган таржимони эканлигини билмасдик.

Пахта декабрнинг охириларигача чўзилиб кетди. Салкам уч ой йўқотдик. Лекин талабалар бир-бирини яхши билиб олди. Тунги гулханлар, шеърхонликлар, суҳбатлар кўн нарса берди. Эркин Воҳидовни танидик, Абдулла курсимизнинг фахрига айланди.

Толлибларнинг пахта мавсуми «пўхта» ишлаб чиқилган эди. Қулик иш якуни кўриб чиқилар, жазо-муқофотлар улашиллар, таъсир ва тарғиб машиниси қаттиқ ишлар эди. Деворий газета, штаб сўёсатидан самарали фойдаланилар эди. Абдулланинг пахтага унча уқуви йўқроқ эди. Бир кун деворий газетада унинг автопортрети чиқди. Дастлабки тўрт сатри осимда қолган:

Абдуллавой, яққовлик етар,
Сен ҳам эди кел ҳафсалага.
Анжир ноини қавшаб тоғ сахар,
Кўз уқалаб югур далага.

5-курсда «Куредонларимга» деган шеър ёзди.

Тақдир тўйлармикан сизларни яна,
Кўзимдан сачраган томчи ёшларим.
Жудлик кутмоқда бизни ҳам, мана,
Тенгкур жўраларим, эй курдошларим, —

деган сатрлар билан бошланарди шеър. Шеърда Абдулла ўша йиллари завк билан ўрганган Пушкиннинг «Царское село хотиралари» руҳи сезиларди.

Бу 1962 йилнинг кузи эди. Бўканинг «Кўкорол»ида пахтада эдик. Ўша кунлармикан, газеталар Кариб денгизидаги сиёсий танглик ҳақида ёзарди. Сўнг бизнинг ҳарбий кемаларимиз боргани ва масала ҳал бўлгани айтилди. Флотимизнинг шиддати ва суръатидан масрур эдик. Бу кемалар тамом ер куррасини остин-устун килишга кодир бўлган энг замонавий куруллар ортиб борганини, жаҳоннинг тақдири бизнинг кизил империалистик сиёсаг ва жиззаки раҳбар туфайли кил устида туриб колганини кўпчилилик пайкамасди. Пахта ташвишига кўмилган Ўзбекистон пахтасинга ўралиб, ер курраси билан бирга бир маромда айланарди. Дунё ташвишларидан тамом озод, унинг учун бошқалар ўйлар эди. Унга биргина ҳукук — меҳнат килиш ҳукуки берилган эди. Пахта шусиз ҳам киска студентлик ҳаётида асосий босқичлардан бўлиб, ҳар бир илм толиби тақдирида муайян роль ўйнар эди.

Кўряпсизми, талабаликдан кўпрок пахта эсда қолибди. Шу қадар у ҳаётимизга сингиб кетганди-да...

Ўқитувчиликда ҳам пахтага чиқиб турдик. Кичик бир талабалар бригадаси доирасида ҳукуматнинг пахта сиёсатини ўтказишга уришдик, ҳатто нормани бажармаганларга «лунная бригада» ташкил қилиб, тунда пахта тердирилгани эсимда. Булар эндиликда «маъмурий буйрукбозлик», «зўраки социализм» деб ном олди. Хўжалик юритишнинг ҳалокатли йўли сифатида баҳоланди.

Бундай зўравонлик асрлар бўйи шакланган миллий ахлоқни, ҳаром-ҳалол тушунчаларни бузди. Кишиларни «бировнинг омонати», «кўпнинг ризки» деган муқаддас, даҳлсиз нарсалардан парҳез этмайдиган қилиб қўйди.

Узр, чалғиб кетдим. Гап талабалик йиллари ҳақида эди. Ҳар ҳолда, полимасак бўлади. Таникли мутаҳассислар қўлида таълим олдик. Адабиёт тарихини Ғулом Каримовда, совет адабиётини Озод Шарафиддиновда ўқидик. Матёқуб Қўшжонов XVII-XIX асрлар ўзбек адабиётидан кирган эдилар. Лазиз Қаюмов «Адабиётшуносликка кириш»дан дарс берди. Ҳар бирларининг ўз фикри, ўз йўли, ўз услуби бор эди. Хрушчев даврининг демократик шабадалари уларнинг маърузаларида бир қадар намоён бўларди. Улар билан ўзаро муомала-муносабатимиз кўнгилли эди. Озод ака самимият билан, Матёқуб ака ўта одмилиги билан талабаларга тез киришиб кетар, суҳбатлар эса эркин эди. Бу руҳ бизга катта таъсир кўрсатди. 3-курселигимизда бир ўқитувчи дарсга қира олмаган. Ўрнига ёш, ғайратли, фикрлайдиган бир аспирант дарс олиб борган.

Устоз Ғулом Каримов ҳақида икки оғиз.

Ғулом Каримов, шубҳасиз, ўзбек адабиёти тарихининг энг йирик, энг эътиборли билимдонларидан эдилар. Домла адабиётимизнинг ҳам тарихи, ҳам бугуни билан фаол қизиққан, Европа адабиётидан яхшигина хабардор бўлган мутаҳассислардан ҳисобланардилар. 60 йилдан ортқроқ кечган ижодий умрни адабиётимиз тарихини ўрганишга ва ўргатишга сарф этдилар. Дастлабки мақолалари 1939 йилда босилган. 1939 йилда «Адабиёт программаси» тузиб босдирганлар, 1950 йилда дарслик ёзганлар. Олий ўқув юртларида адабиётимиз тарихининг энг мураккаб, энг баҳсли даври – XIX асрнинг иккинчи ярми, XX юз йиллик бошлари қарийб чорак аср шу китоб асосида ўқитилиб келинди. Илмий, адабий, маърифий бирорта идора йўқки, у ерда домланинг шогирдлари ишламаётган бўлсин. Биз 3-курсда Муқимий даври адабиётини домлада ўқидик. 5-курсда шогирд тушдим. «Сиддиқийнинг адабий мероси» деган мавзуда диплом иши ёздим. Гоҳо домланинг ўта «эхтиёткор»ликларини гапиришади. Бир нақл юради: домла трамвайда шогирдлари билан кетаётган эканлар. Ўрдада сим узилиб, тўхтаб қолишибди. Ҳамма тушиб кетибди. Шогирдлар минг истиҳола билан воксани англиштишибди ва тушмаймизми, деб изн сўрашибди. Домла кўзойнагининг тепасидан боқиб, «ўйлаб кўриш керак», дермишлар. Бир оз оширилган бу нақлда жон бор, албатта. Лекин буни тушунмоқ учун ўтган асрнинг 37-йилида яшаб кўриш керак эди. Шунга қарамасдан, домлани жасоратсиз деб бўлмайди. Мана шу Сиддиқий мавзунининг диплом иши қилиб берилишини олинг. 60-йилларда И.С.Брагинскийнинг Сиддиқий ашаддий миллатчи – жадид, Бехбудийнинг энг яқин сафдоши, унинг пантуркизми Фитратникидан ҳам ошиб тушади, деган нуқтан назарни устувор эди. Шоирнинг:

(Мазмуни: Ёрнинг хилол кошени салиб зулфи коплаб олди. Қачонгача у хилолни оёқлари остида топтайди), деган форсий байти панисломизм, шовинизм андозасига солиб танкид қилинар эди. Домла шундай жанжалли мавзуни тавсия қилдигина эмас, раҳбар ҳам бўлди. Ўқиш тугагач, Обид Содиковдан аспирантурага жой сўраб олди. Абдулла Авлоний, Мирмухсин Шермухамедовларни ўрганишни топширди. Ҳолбуки, бу даврни ўрганиш, ҳақиқатни ўз ўрнига қўйиш тарафдорлари ниҳоятда оз бўлиб, ақсарият уни «тиклаш»дан манфаатдор эмас эди. «От минган»ларнинг кўпчилиги эса, бу ишга тиш-тирноғи билан қарши турдилар. Шуларга кўра, мен Ғулом Каримовни жасоратли, бироқ, мўътадил ва ғоят инсофли олимлардан, деб биламан.

Тўғри, у ёки бу ҳодисага, шахсга оид баҳса замонасозлик, эҳтимол, домлада айримларга қараганда равшанроқ кўринадир. Лекин домла замон билан кадам-бақадам бориб, ўз фикр-мулоҳазаларини қайта кўриб чиқди. Бир вақтлар синфий-сиёсий позитсиядан туриб ўрганилган Сидкий, Авлоний, Тавалло ҳақида мақолалар ёзиши, уларни дарсликларнинг янги нашрларига олиб қариши буниги исботидир. Шу маънода, Ғулом Каримов жуда кўп «ичимдагини топ»лар учун ибратдир. Қолаверса, домлада мен ўзи илмда баҳслашиб юрган ҳарифига нисбатан кинни, ғайриликни ҳеч қачон кўрган эмасман. Тагар олими И.Нуруллин билан домла танкидий реализмга ёндашишда бир-бирларига аёвсиз эдилар. И.Нуруллин Москва матбуотида чиқишлар қилган. Бироқ, улар ҳаётда жуда яхши дўст бўлиб кетганликларига гувоҳман. Домла далил-исботни ҳамма нарсдан баланд тутар эдилар. Домланинг қарашларига зид келган жиҳатлар менда ҳам кўп бўлди. Лекин у кишининг бирор ўринда ранжиганларини сезмадим. Бу жиҳатдан домла ғоят кенг кўнгил эдилар. Табиатан тағти, меҳрибон, муомала – муносабатда жуда назокатли, ўзбекнинг чинакам зиёлиси эдилар. Мен у кишининг адолатини жуда кам кишида кўрганман. Гувоҳ, далил – ўзимнинг тақдирим. У кишининг оиласи мени ўз фарзандидай қабул қилди ва ҳозиргача ўзимни шундай хисоблайман, бундан ифтихор этаман.

Оилавий тақдирим ҳақида.

Болаликдан яқин бир қариндошимизнинг қизи менга бешпиккерт қилинган эди. Чиройли, оқила қиз, айби – қариндош эканлигимиз. Лекин Тошкентда тақдирнинг изми бошқачароқ кечди. Кекса педогог, марҳум Юсуф Тоҳирий бош қўшди. Яқин дўстлар – Абдулла Орипов билан Умрзоқ Ўлжабоев домлани бошлаб борадиган бўлишди. Улар Қаршига бориб, институтдан домланинг шоғирди профессор Наби Ҳамроевни оладилар. Наби ака отамнинг ошнаси машҳур улоқчи Ҳамробўзнинг ўғли, тил топиш осон кўчади. Туман раҳбарлардан Аҳмад Турсуновни, совхоз директори Остоқ Эшонқуловни ҳам олиб уйга кириб боришади. Қариндошларни тўплайдилар. Музокара бошланади...

Мен у куннинг ҳар икки тараф учун қанчалар оғир кечганини тасаввур қиламан. Ҳозир ўша қиз тиниб-типчиб кетган. Обрўли-эътиборли бир кишининг оиласи, етти-саккиз шириншар фарзанднинг онаси.

Ўша йили жуда қизиқ бўлган. Озод ака, Субутой Долимов Фарғонага унаштиришга кетишган. Раҳматли отамни Бешариқда кутиб олганимизда айтган бир гаплари эсимда. Дўстим Раҳматилла билан вокзалга чиққанмиз. Отам поезддан тушиб келдилар. Кўришдик, сўрашдик. Машинага чиқаётувдик, бекатнинг номи ёзилган лавҳага кўзлари тушди.

– Истансайизди оти нима, Раҳматиллажон? – дедилар.

– Раққон, – деди Раҳматилла бамайлихотир.

– Раққон эмас, қаққон экан, – дедилар отам хотиржам.

Раҳматилла узоқ йиллар бу хотирани эслаб, дўстлар даврасида гапириб юрди.

Тўй дўстларнинг ҳиммат ва ғайрати билан ўтди. Қашқадарёдан борганларнинг ҳаммаси Раҳматилланикига жойлашди. Отаси Ҳадиятилла ака ўз фарзандининг тўйини ўтказгандек бош-қош бўлиб турди. Ҳақиқатан, мен дўстлардан ёлчиганман.

Қайнотамиз – Исмоил Исоков кекса педагог. Усмон Носир билан Қўқон ва Самарқандда бирга ўқишган. Тарих, адабиётни яхши билганлар. Бешариқ атрофидаги ҳозирги эллик ёшнинг тепасида турган одамларнинг ҳаммаси шу кишида ўқиган. Озод аканинг қайнотамиз билан ҳазиллашиб: «Сиз кизларнингизни нуқул фан докторлари учун ўқитиб, тарбиялаган экансиз-да», деган гапларида жон бор. Биз олти боғамиз. Боғалардан тўртгаси филолог. Иккитамиз Тошкентда. Биримиз адабиёт тарихи, иккинчимиз замонавий адабиёт билан шуғулланамиз. Олти опа-сингилнинг ҳаммаси филолог...

Адолатсизлик билан юзма-юз келганингизда гоҳо кўлингиз калталик қилиб, мулзам коласиз. Гоҳо сиз гувоҳ бўлган ҳақсизлигу кимгадир қилинган ноҳақлик ёхуд ўзингизнинг ҳақсизлигингиз туни билан ўртаб чиқади. Баъзан бировни ранжитиб қўйганингиздан, қаттиқроқ гапирганингиздан, баъзан эса, қаттиқроқ гапирмаганингиздан хуноб бўлиб юрасиз. Эҳтимол, ҳаёт дегани шу дур. Аслида, ўзи шундай бўлиши керакдир. Кечаси, дунё ташвишларидан узилиб, ўтган кунни сарҳисоб қилмасангиз, нимадир қийнамаса, нимадир қаноат ҳосил қилмаса, қандай одам бўлдингиз?

Янги ўқитувчинман. Қабулга қўйишган. Ишю олдик. Натижаси эълон қилинган кунни бир бола йнглаб ёшимга келди. Фалончи акам гаплашган экан... деб қолди. Ҳарчанд уринсам ҳам, «фалончи ака»ни эслай олмадим. Кеча имтиҳонга қираётганингизда: «Хўп!» дегансиз, деганидан кейин эсимга тушди. Университет биносига киришда қаншарига қора кўзойнакни кўндирган, бўйчан, силлиқ соч, ёши 35-40 лардаги бир киши яқин танишимдек узокдан таъзим билан сўрашган эди. Шундай салобатли одамнинг мулозаматидан ноқулай аҳволга тушиб, боши силкиб ўтгандим. «Мана, ўзинг кўрдинг-ку, хўп деди, албатта, тўғрилайди», деган бўлса керак-да. Шундан сўнг, танишлардан юз буриб ўтадиган бўлдим ва, табиийки, бунинг учун ҳам жуда панд едим. Машҳур монолог бор-ку: «Мен одамларга ишондим. Лакма!» дедилар. «Одамларга ишонмадим. Такаббур!» дедилар...

Табиятимда бироз қайсарлик бор. Бундан афеусланган пайтларим ҳам бўлган. Бир воқеа эсимдан чиқмайди. Мендан кичик укам Шомуроднинг армияда бирга хизмат қилган кадрдон ўртоғи бўларди. Унинг ҳам исми шарифи Қосимов. Оиламизга жуда яқин бўлиб кетган. Қабул пайти. Консултациядан чиқиб келаётсам аудиторияда ўша йнги ҳам бор экан. Изимдан эргашди. Салом-алиқ қилгач: «Отангиз бир хат бериб юборган эдилар», деб қолди. «Йўқ, имтиҳонда унақа гап кетмайди», деб хатни олмай, болага дашном бердим. Эҳтимол, у двойи салом бўлгандир. Нега ҳар бир нарсадан, ҳатто отамдан ҳам ҳадиксираним керак. Олсам, ўқиб кўрсам бўлмасмиди? Бу армон хануз юрагимни тнглаб келади. Шу йнги ошамиздан буткул узилиб кетди. Отам раҳматли умрларининг охиригача бу воқеани тилга олмадилар. Мен ҳам эслатишга журъат қилмадим...

Нима орттирдим? Ношукрлик бўлмасин, анча нарса.

Худого минг қатла шукр, қирк йилдан буён Миллий университетдай мўътабар даргоҳда муаллимлик қилдим. Бугун чинакам ўзимизники бўлган Ўзбекистондай мамлакатимизнинг қайси бурчагига бормаи, албатта, бизда ўқиган бирорта шогирд учрайди. Биласизки, устознинг мартабаси Шарқда ғоят баланд келган.

– Авлод учун отадан ҳам улугроқ киши борми? – сўрабдилар Арастудан.

– Бор, – дебди донишманд. – Устоз! Ота фарзандни йўқдан бор қилади. Осмондан ерга туширади. Устоз эса, ердан осмонга кўтаради. Бу чинакам улугликдир.

Бундай мартабага бугунги устозлар қай даражада муяссар? Бу ҳақда бир нарса дейиш кийин. Лекин устоз деган шундай улуг номга дахлдорликнинг ўзи қанчалар шараф.

Аёнки, устозлар хилма-хил бўлганидек, шогирдлар ҳам турличадир. «Хат-саводнинг чиқди-да, а? Ўқиб одам бўлиб қолдинг-да! Мен бўлмасам, юрардинг чорингизни судраб...» дея шогирдининг бўйинига миннат ва дошном ортган «устозлар»ни кўрганман. Айрим «шогирд»ларнинг: «Ўқитган бўлсангиз, олгансиз ойлигингизни қарсиллатиб!», деган «миннатдорлик»ларига ҳам дуч келганман.

Табиийки, дунёнинг устоз-шогирд аталган азалий ва абадий аъъанасини булар белгиламайди. Шу жумладан, мен ҳам аксарият шогирдларимдан меҳр-оқибат кўриб келаман ва бу жиҳатдан чиндан бахтлиман. Бугунги адабий-маданий ҳаракатчиликнинг, ижтимоёт ва сиёсатнинг энг кизгин минтақаларинда ақл ва жасорат билан иш кўраётган, Ўзбекистон мустақиллигини амалда рўёбга чиқариш йўлида жонбозлик кўрсатаётган ўнлаб истеъдодли шогирдларим билан ҳақли суратда фахрланаман. Мен орттирган энг қатта давлатлардан бири шу эмасми?!.

Мен тақдиримдан розиман. Тақдир менга мамлакатимизнинг биринчи университетида – Ўзбекистон Миллий университетида ўқимокни ва ишламоқни насиб этди. Замонамизнинг энг машҳур кишилари билан, жумладан, Абдулла Ориповдай доврुकли шоиримиз билан бирга ўқимокни муяссар қилди. Профессор Озод Шарафиддиновдек адабиётшунос олим кўлида дарс тингладим. Мени адабиёт оламинининг сирли-синоатли кўчасига бошлаган академик Қўшжонов каби устозларим, айниқса, коммунистик диктатура шаронтига қарамай, жадидчиликка меҳр уйғотган профессор Гулом Каримов номини алоҳида эҳтиром билан тилга оламан.

Чиндан ҳам ўтган XX асрнинг боши халқимиз тарихининг сўнгги беш асрдаги энг хаяжонли, энг масъулиятли даври бўлди. Адабиёт унинг байроқдорларидан бўлди. Бироқ, такдир панд берди. Цивилизация ва йўқсулпарварлик ниқобини кийган социализм ғолиб келди. Асрлар давомида давлат ва жамиятнинг маънавий таянчи бўлиб келган миллий, диний, этник ипларни узиб ташладик. Бутун ҳаётимизни иш бирлиги, маслак бирлиги асосига курдик. Ва, бу граждандар уруши деган ҳодисага олиб келди. Чўлпон айтганидек: «Кунлар кин-қизил кон бўлиб ботди». Зулм ва зўрликни енгиб бўлмади, ғолиб чиқди. Ва, биз 70 йил сохта шиорлар билан яшадик, ўзлгимиздан узоклашишда давом этдик. Ниҳоят, тарих XX аср сўнггида аср бошида берган имкониятини яна бир қарра такрор этди. Бугунги кунлар шунинг самарасидир. Ундан фойдалана олганимиз Ватан ва миллатнинг бахтидир, саодатидир. Бу жараён эса ўтган 70, балки 130 йилнинг юрак ва онгимизга етказган асоратларидан қутулиб бориш даражаси билан тенгма-тенг мувозанатда кечмоқда.

Халқимизнинг бу йўли, аслида, адабиётимизнинг ҳам йўлидир.

Профессор Фулом Каримов ўтган асрнинг 60-йиллари шароитида университетимизнинг адабиёт кафедрасини мана шу илк имконият даври, бугунги истилоҳ билан айтсак, миллий уйғониш даври ўзбек адабиётини ўрганиш бўйича республиканинг етакчи илмий марказига айлантира олган эди. Дарҳақиқат, бу даргоҳда Муқимий, Фурқатдан Авлюнию Фикрийгача ўрганилди.

Истиклол йилларида эса, «Истиклол фидойилари», «Истиклол қахрамонлари» руқналаридаги дастлабки китоблар, Бехбудий асарлари, Фитрат, Чўлпон, Авлюний кўп томликлари шу ерда тайёрланди. Мен бугунги маънавий ҳаётимизда фаол хизмат қилаётган мазкур адибларни халққа қайтаришдек шарафли ва масъулиятли ишга қай бир даражадаги дахлдорлигим борлигидан ифтихор этаман.

Яна бир нарсани айтишни истайман. Виждон билан яшашга ҳаракат қилдим. Бунга қай даража эришдим... Беайб парвардигор. Камчиликларим етарли. Ишларимдаги чала, хом жиҳатларни, муайян ютуқларни яхши биламан. Эҳтимол, бироз қаттиққўлдирман. Такаллуфим камроқдир, лекин самимиятимни ҳеч қачон йўқотган эмасман. Буниси аниқ. Талабалар аудиториясига, мана, 39 йилдирки, имтиҳонга қираётган талабадек қираман. Ҳар бир дарс монолог эмас, ўқимини талаба билан фикр алмашиш асосига қурилиши керак, деб ҳисоблайман.

Ниҳоят, бир нарсани алоҳида таъкидлашни истайман. Менинг деярли барча тадқиқотларим истиқлол ғоясининг адабиётда ифодаланиши йўналишида эди. Шунинг учун уларнинг аксарияти мустақиллик даврида босилиб чиқди. Олдин чоп этилганларининг ҳам қатта қисми янги давр масалаларига ҳамоҳанг эди. Шу туфайли улар эскирмади. Ва, менинг бу хизматларим юксак тақдирланди. Мен мамлакатимизнинг Фахрий ёрлиғига, «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби» деган юксак унвонига мушарраф бўлдим. Илм йўлида меҳнат қилган бир одам учун бундан ортик мартаба йўқ. Шунга муяссар этганига шукр!

БОЛАЛАР ДУНЁСИ

Иброҳим Дониш

Ой ҳамиша бўлади

Хўрозим

Ҳар куни барвақт туриб,
Қаноти қарсақ уриб,
Қичқиради хўрозим,
Унинг кучли овозин
Мағзини чақмоқ лозим:
— Тонг отмоқда, тур, дейди.
Қуёш сочди нур, дейди.
Дарсдан кечга қолмагин,
Мақтабингга юр, дейди.
Олам гўзал бўлибди,
Атрофни бир кўр, дейди.
Мустақил юрт боласи
Бўлсин доим зўр, дейди.

Ўйнар эди зерикмай

Тўлқинжонга дадаси
Ўйинчоқ олиб келди.
Йиғламас деб, турли хил
Овунчоқ олиб келди.
Трактор, Зил мошинни
Бир зумда бузди Тўлқин.
Дутор, танбур торини
Кўп ўтмай узди Тўлқин.
Энди унга дадаси
Келтирмайди ҳеч нарса.
Ўйнар эди зерикмай
Кўп авайлаб, асраса.

Лаққи

Овга бориб Миркомил
Дарров ишни бошлади.
Илгакка ушоқ жойлаб
Сувга қармоқ ташлади.
Лаққа балиқ лаққи экан,
Лаққилиги билинди.
Нон олай деб, алданиб
Қармоққа тез илинди.

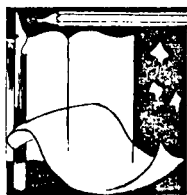
Қочоқ

Иккинчи соатдан сўнг
Оёғин олиб қўлга,
Қочар дарсдан Шермурод
Қарамай ўнгу сўлга.
Шермуроднинг доимо
Ўтар бекорга вақти.
Билмайдики, вақт билан
Бирга қочади бахти.

Савол ва жавоб

– Ой чиқибди, қаранглар,
Ўхшар худди ўроққа.
Нега тўлинмас, кемтик? –
Тўлқин тутар сўроққа.
– Оч қолганда бурдалаб
Еб қўйганми ё куёш?
Ё юлдузлар мой қилиб
Пиширганми палов-ош?
Сабабини айтинглар,
Мен ҳам билиб олайин.
Чорасини кўрмасак
Йўқолиб кетар тайин.
— Сабабини улғайсанг
Ўқиб, билиб оласан.
Ҳозир ҳеч тушунмайсан,
Чунки, кичик боласан.
Фақат шуни эсда тут,
Ой ҳамиша бўлади.
Сабр қилсанг уч-тўрт кун
Кемтиги ҳам тўлади.

Жиззах

Муҳаммадҷон Аҳмедов

ҚУВА ЧИНОРЛАРИ

Халқимиз орасида чиройли бир гап юради. Эл-юртга кўн наф келтирган, савобли ишларнинг тепасида турган, ҳаммага яхшиликни раво кўрган, эътиборли кишиларни улкан чинорларга киёс қилиб, «чиноримиз» дейди. Қувада ҳам республикаимизга маълуму машхур чинорлар бўлган. Иброҳимбек Каримов, Мусажон Шербўтаев, Ҳокимжон Қурбонов, Мамарайим Раҳматов... Бу теран томирли чинорлар шу заминда ўсдилар ва қадим Қуваннинг доврўғини олис-олис юртларгача таратдилар.

Қуйидаги мақолаимизда ана шу чинорсифат сулолалардан бири ҳақида сўз боради.

Икки минг олтинчи йилнинг эрта баҳори эди. Қува туманида кишлоқ хўжалиги ходимлари қатнашган бир анжуманда қатор долзарб масалалар, муаммолар ҳақида гап борди. Минбарга чиқиб гапирганларнинг саноғи бўлмади. Лекин шулар орасида ўрта ёшлардаги паҳлавон келбат бир йигитнинг гаплари ёдимда қолди. У баъзи жамоаларда юз бераётган камчиликлар, локайдлик, ношудлик, уқувсизлик ҳақида қуйиниб гапирарди. Унинг гаплари вазмин, аммо тағдор эди.

Билимдон йигит экан, деб қўйдим ичимда. Бирок ҳаёлимда бир гап айлангани-айланган. Чехраси жуда таниш... Илгари бирон жойда кўришиб, ҳамсуҳбат бўлганманми? Овозиям таниш...

Ҳақгўй, яхшини — яхши, ёмонни — ёмон деб айтишга қодир, туман олдида турган қатор вазибаларни адо этишни худди ўз бурчидек билган шу жонкуяр мутахассиснинг кимлигини жудаям билгим келди. Ўзи одатим шунақа, дилим суйган одам билан ҳамсуҳбат бўлишни истаб қоламан.

Туман газетасида ишлайдиган бир кадрдоним бизни таништириб қўйгач, гапимиз бирпасда қовушиб кетди.

— Мажлисида айтган мулоҳазаларингиздан анча таъсирландим. Сиз гапирганингиздан сўнг мажлисида жонланиш бошланди. Сал аввалроқ сўзга чиқсангиз бўларкан. Сиз билан илгари ҳам суҳбатлашгандайман...

— Кўпчилик мен билан аввалдан танишдек, илгари кўришгандек гап бошлайди, кейин... Сиз дадам раҳматли билан гаплашган кўриласиз. У кишининг шоир, ёзувчи, журналистлардан дўстлари кўп бўлган.

Умри ўхшамасини-у, Ҳосилжоннинг кўзлари, юз тузилиши, овозиям айни дадаси Ҳокимжон ака Қурбоновники. Фақат, ўғил, айтиб ўтганимдек, паҳлавон келбат. Гурсилагиб қадам босади. Фақат бу қадамлар режа билан босилади, аниқроғи, этиги излари ҳар куни тумандаги кўплаб фермер хўжаликлари далаларига, боғ-роғларга, полиз ва «қора экин» майдонларига тушади. Нигоҳлари ҳам ўткир.

... Кўпчилик фарзандлар ота изидан боради. Лекин Ҳосилжон бундай қилмади. Ҳарбий хизматдан қайтгач, ўтган асрнинг саксон тўққизинчи йили Фарғона политехника институтини бигирди. Энди у қурувчи-муҳандис: отасининг хурмаги, уни исталган қурилиш ташкилотига муҳандислик лавозимига ишга олишлари мумкин эди. Бирок бундай бўлмади. Тўғри, уни Қувадаги бир қурилиш ташкилотига ишга олишди. Лекин муҳандис эмас, қурувчи-ишчи сифатида. Эҳтимол, ота ёш муҳандис ўғлига «Ишни энг қуйидан бошлайсан», дегандир.

Шундай қилиб, Ҳосилжон бунёдкорлар орасида тобланди, яхши-ёмонни кўрди. Уста, прораблик шиллапояларидан ўтди. Қурилишдаги ишлари авж олди. Шундай пайтда ўзи таълим олган олий мактабнинг кимё-технология факультетида таҳсил олиш истаги тугилди. Талабаликнинг иккинчи даври бошланди. Энди, бу гал сиртдан.

Вазифа ҳам ўзгарди. Ҳосилжон дастлаб туман кишлоқ хўжалик кимё шўба қорхонаси мутахассиси, кейинча, яъни, икки минг тўртинчи йилдан шу қорхона раҳбари бўлиб фаолият кўрсата бошлади.

Ҳосилжон Қурбонов қурилиш ташкилотига ишлаб юрган келарли номи яхшиликлари билан оғизга тушиб қолган эди. Хизмат тақозоси билан бу соҳадаги ошқоча ишларни бажаришга тўғри келар, мактови каму иши кўп соҳа шу қурилиш бўлса керак, деб ўйларди ўзича. Янги ишга ўтгач, иш кўламлири қанақа бўлишини ҳис этди. Рост-да, туман қатта, аграр. Ҳар бир қарич ерга ўғит-дармондорни керак. Уларни ишлатиш масъулиятидаги ҳар хил мураккабликлар, уни ташиб келтириш, тақсимот. Устига устак, бу хил ўғитларга қараб, тамшаниб турувчилар оз эмас. Эҳтиёт бўлмасанг, ҳамма экин-тикинларнинг ризки қийилади, халқ мулкига ҳаром қўл тегмаслиги шарт. Аммо Ҳосилжон бунга йўл қўядиганлардан эмас. У отасидан таълим олган. Бундоқ ўйлаб қараса, олий мактабдан олган сабоқлари бир экан-у, раҳматли отасидан олган ўғитлар бир экан...

Бундан уч-тўрт йил аввал тумандаги бир маҳалланинг 40 оналига уй-жой қуриб олишлари учун шахсий томорқа ажратиб берилди. Ҳаши-паш дегунча янги уйлар қад ростлайди. Аммо орадан икки-уч йил ўтса ҳамки, одамлар янги уйларига кўчиб чиқишни, тўйлар қилишни орқага сураверади. Маълум бўлишича, бу янги

хонадонларга ҳалигача электр энергияси уланиши муаммо бўлиб турган экан. Бундан хабар топган Ҳосилжон қувалик тадбиркорлардан беш-олти нафарини тўплаб, ҳар бирига алоҳида-алоҳида топширик беради.

Кимдир сиз, яна бири сизмёғоч, бошқаси керакли анжомларни келтириб беради. Хуллас, ўн кун ичидаёқ янги хонадонларда чирок ёнади...

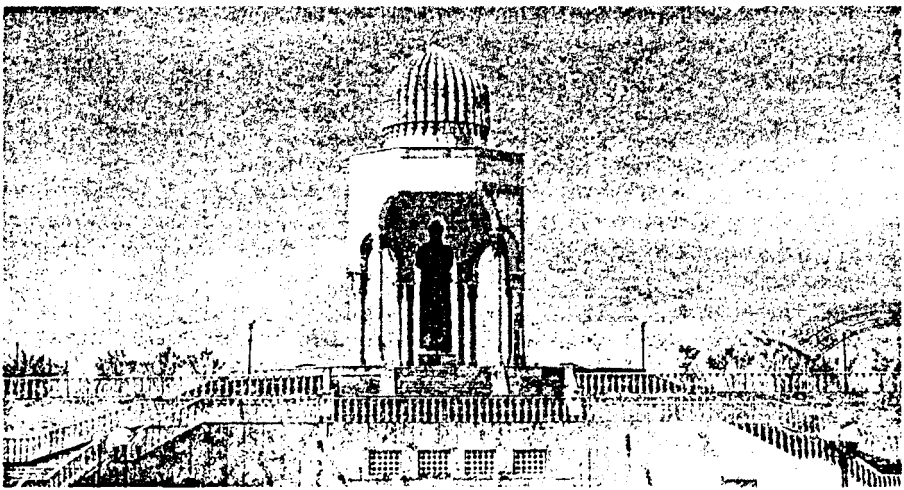
Балки, шу ўринда Ҳосилжоннинг уйида содир бўлган шунга ўхшашроқ бир воқеани айтиб ўтишимиз ўринли бўлар. Унинг рафикаси ўтган йили баҳорда ҳовлисидаги бир парча ерга картошка экибди. Парваришиниям ўзи қилибди. Саккиз коп картошка чиқибди. Албатта, эр бундан хурсанд. Лекин, эртасига келиб қараса, тўрт коп картошка турганмиш. «Картошканинг тўрт копи қани, хотин?», «Маҳалладаги оилаларга улашиб чиқдим. Тўғри қилибманми, дадаси?» «Бирмас, икки қарра тўғри қилсан!» деб қулади эр.

Ҳосилжон еухбагимиз давомида характерли бир гапни айтди.

— 1992 йили, — дейди у, — «Известия» газетасида «Фарғонанинг қуёши — Қува» деб номланган мақола чиққанди, унда Қуванинг ажойиб одамлари, унумдор ерлари, мевадан ларзон боғлари шу қадар таърифлангандики! Хўш, ҳозир нега ундок эмас? Тўғри, бир оз орқага кетилгани сир эмас ва бунинг ўз сабаблари бор. Лекин биз аввалги марраларни эгаллаш учун жон қуйдириб меҳнат қилаётимизми? Ерни алдамаяпмизми? Ер-ку ўз эгасини топди. Лекин ҳосилдорлиқни ошириш учун ҳамма фермерлар ҳам бирдек жон қуйдираётганими? Ахир, республикамиз ҳукумати ҳамма масалада уларга старлича мадад бераётгани-ку. Нега бир талай дехқон, фермер хўжалиқлари ҳосилдорлиқни оширолмай, бир ерда денсиниб турибди? Нега?

Туман кимё-шўба қорхонаси раҳбари Ҳосилжон Қурбоновнинг бунақа «нега, нега» саволларининг ҳаммасини келтириб ўтирмадик. У туманининг барча оғриқ жойларини билади, ўрганади, уларни баргараф этиш мақсадида имкониятлар қидиради. У тумандаги пахтачилик, ғаллачилик билан шуғулланганидан мавжуд 500 дан ортиқ фермер хўжалиқларининг шароитлари, талаблари, айниқса, муаммоларини яхши билади.

Гап билишда эмас, енг шимариб далалари тепасида юрган, юзлари киш

изгиринию саратон офтобларида қорайган бу фидойи инсонларга амалий кўмак беришда. Ҳосилжон буларнинг урдасидан чиқиб келяпти. Ҳозир кўп нарса ўзгарди, иш юритишнинг тартиб-қоидалари ҳам ўзгача. Фермер хўжаликларига хизмат кўрсатиши лозим бўлган тизимлар бевосита фермерларга яқинлаштирилди. Фермерни оворан-сарсон қиладиган сунъий мураккабликлар ва мантисиз ғоялар олиб ташланди. Ёнилғи-мойлаш, банк соҳасида ҳам, жумладан, кимёвий ўғитлар етказиб бериш соҳасида ҳам... Энди бировнинг ҳақиқа хийнат қилиш каби иллатлар катъиян барҳам топди, деб баралла айтиш мумкин. Фермернинг шу соҳадаги ҳақи ўз даласига тўлалигича етиб боради...

Қиш чилласининг изгиринлари кучини кўрсатаётган кунларнинг бирида Ҳосилжон бизни Фарғона шаҳрига қираверишда қатта йўлдан анча ичкаридаги тепалик ёнига олиб борди. Анчагина одамлар иш билан машғул. Ҳосилжон изоҳ берди:

— Шаҳар канализациясидан чиққан чиқиндилар ҳисобига вужудга келган бу сунъий тепаликнинг пайдо бўлганига ҳам 20—30 йиллар бўлган дейишади. Биз бу чиқинди тупрокни қайта ишлаб ундан маҳаллий ўғит тайёрлаёмиз.

— Ҳар қуни 50—60 км. масофадан маҳаллий ўғит ташиш кимёвий ўғитга қараганда қимматга тушиб кетмасмикан?

— Йўқ, ундай эмас. Мени хомчўтим бўйича бу ўғит жудаём арзонга тушади. Бир тонна минерал ўғитнинг нархи биз тайёрлаётган маҳаллий ўғитга нисбатан анча қиммат. Қолаверса, бу ўғитнинг баъзи кимёвий ўғитларга қараганда инсон саломатлигига мутлақо зиёни йўқ.

— Бу ердан қанча ўғит ташиб олишни режалаштираяпсиз?

— Эллик минг тонна. Ҳозиргача ўн беш минг тоннача ташиб, фермерларга тарқатдик. Ҳали бу иш давом этади. Бу иш Республика Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан Бош вазир назоратида турибди. Қатта йўлдан қайрилишдаги йўл четида турган вагонга кўзингиз тушгандир. Вилоят Ички ишлар бошқармаси бошлигининг штаби ўша ерга жойлашган. Бошликнинг ўзи бу ерга тез-тез келиб, ишларнинг боришини назорат қилиб туради.

Ҳосилжоннинг гапларидан англаш мумкинки, бугунги кунда маҳаллий ўғит тайёрлаш Кува туманида ёки вилоятдагина эмас, балки республикамизда муҳим агротехник тадбирлардан бири.

Ҳосилжон Қурбонов раҳбарлик қилаётган туман кимё шўъба қорхонаси хомийликни ҳам ўрнига қўяди. Ўтган йили шифохона таъмири учун ўн беш миллион сўмлик мадад кўрсатилди. Ижтимоий химоя йилида эса учта ногиронлар хонадонни мукамал таъмирдан чиқарилди.

Туманда Ҳосилжонни қийнайдиган, ташвишлантирадиган муаммолар ҳам етарли. У халқ депутатлари Фарғона вилояти кенгаши депутати сифатида бу камчиликларни бартараф этиш йўллариини излайди.

— Яқинда Толмозор қишлоғи оксоқоли Тўланбой ҳожи ёшлар учун спорт мажмуи қурилишига бош-қош бўлишимни илтимос қилди, — дейди депутат. — Агар Толмозорга спорт мажмуи қурилса, тумандаги ўнлаб қишлоқ, маҳалла ёшларига спорт билан шуғулланишлари учун имкон яратилади. Биз бу иш

юзасидан тегишли идораларга муурожаат қилганмиз. Албатта, буни охирига етказамиз.

Толмозор кишлоғидаги энг долзарб муаммолардан бири бу — ишсизлик. Вазирлар Маҳкамасида бўлиб ўтган мажлислардан бирида Президентимизнинг айтган гаплари ёдингиздадир.

«... Агар одам олти ой, бир йил ҳеч қаерда ишламаса, аламзада бўлиб қолади».

Ана энди бу гапнинг мазмуни, моҳиятини жойлардаги раҳбарларимиз чуқурроқ ўйлаб кўрсалар эди...

Толмозор кишлоғи аҳолиси жудаям меҳнаткаш. Қуванинг оламга машҳур анори асосан шу кишлоқда етиштирилади. Бу кишлоқда тайёрланаётган мевали-манзарали дарахтлар, айниқса, арчанинг ўнлаб навларига Республикаимизнинг барча вилоятларида, хатто Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон давлатларида ҳам харидорлар бор. Балки, шунинг учун ҳам айрим раҳбарлар «толмозорликлар ўзларини ўзлари иш билан таъминлайди, уларга иш жойини яратишга ҳожат йўқ», — деб фикр қилишар?

Аслида бу юмушлар кишлок аҳолисининг мавсумий ишлари. Улар доимий иш билан таъминланишлари учун бу баҳона бўлолмайди.

— Ишсизликнинг олдини олиш, янги иш ўринларини яратишда кўконлик

тадбиркорлар ибратли ишлар қилишаётган экан. Балки...

— Биз кўконлик тадбиркор, ишбилармонларнинг бир неча ишларини ўрганиб чиқдик. Аслида бу лойиҳалар кишлок оилаларида амалга оширилса, унинг натижаси қутилганидан ҳам самаралироқ бўлади.

Ҳосилжоннинг отаси Ҳокимжон ака Қурбонов Қуванинг азим чинорларидан эди. У узоқ йиллар «Кўшкечикматлуботсавдо» жамиятига раҳбарлик қилиб, катта ҳурмат ва эътибор қозонган. Қуваликларнинг айтишича, Ҳокимжон ака нафсини жиловлай олган раҳбарлардан бири бўлган экан. У киши хамиша ўғлига: «Раҳбарсиз, фалон ерда ишлайман, деб ғурурланманг, камтар бўлинг. Ақл-идрок йўлидан юринг. Илм бошқа, ақл бошқа, буни унутманг. Энг ёмони — субутсизлик. Субутсиз одамнинг олдига ҳеч ким келмайди. Ёлғизланиб қолади», — дегувчи эди.

Ҳосилжон Қурбонов Қуванинг чинорлари деб аталган Иброҳимбек Каримов, Мусожон Шербўтаевни (жойлари жаннатда бўлсин) яхши биларди. Улар билан кўп суҳбатда бўлган. Кейинчалик Мусожон ака хонадонига куёв бўлди.

Қуваликлар бугунги кунда Ҳосилжон Қурбоновни ҳам Кува чинорларидан бири санашади. Бу ҳақ гап. Ота шу юрт чинори эди, ўғил ҳам чинор!

ТАФАККУР ГУЛШАНИ

Инсон изғитимой, давлат манфаатларига қанчалик кенг наф қелтирса, у шунчалик камолотга етишган бўлади.

— —

Халқ учун меҳнат қилиш — кечиктириб бўлмайдиган вазифадир.

— —

Кимнинг қалби ҳамма учун тепаётган бўлса, у одам чинакам буюқдир.

— —

Бошқаларга ёрқин нур бўлиш, ўзингга ҳам нур таратишинг — инсон эришиши мумкин бўлган олий бахт шудир.

ЁШЛАР КУЙЛАЙДИ

Ёмғирлар қўйнидан тўкилган тилак

Беҳзод Фазлиддин

* * *

Уйимни тўлдирган жимликни бузиб,
Ҳаётни эслатиб янграр қўнғироқ.
Олисдан бир гўзал кўзини сузиб
Гапирар, адашиб тушибди бироқ.

Ўзим билан ёлғиз қоларман яна,
Комига тартади хаёллар – денгиз.
Телефон! Жунбушга келади хона,
Яна ўша: «Бошқа жойга тушдингиз».

Наҳот, ҳамма мендай адашган – ёнар,
Саволлар тош бўлиб урилар бошга?
Ҳар сафар алмашиб қолар рақамлар,
Сўраган – бегона, сўралган – бошқа.

Ҳамон доводирайман, руҳимда тўфон,
Мени шу симларга боғлаб қўйган вақт.
Юрагим жиринглар – жонли телефон,
Эҳтимол, қўнғироқ қилаётган – бахт...

* * *

Чақирсанг, ҳеч қаерга чекинмасдан келдим-ку,
Тоғларнинг орқасига бекинмасдан келдим-ку.
Қарғаларнинг тилига инсоф тилаб яшадим,
Ўзимдан бошқасига тегинмасдан келдим-ку.
Энди ҳолимни сўра!

Қачонгача армонлар кулбасига қўноқман,
Мен дунёнинг ортидан чопаётган чўлоқман.
Йиллар аро сўзларим манзилига етмайди,
Юрагимни тилимга кўчиргани нўноқман.
Энди кўнглимга қара!

Совиб қолсам, жонимни қайси ўтларга тутай,
Нурларингнинг бағрида кирларимни йўқотай.
Бўшаб қолган кўзларим, ўзим бедор бўлмасам,
Кўксимдаги қушчани қандай қилиб уйғотай?
Энди ҳолимни сўра!

Мен бу ерга сен учун эгилгани келганман,
Лолаларнинг кўзига тикилгани келганман.
Ишонтирсанг, шартингни бажармасдан кетмайман,
Ҳаммаёқни гуллашиб, тўкилгани келганман.
Энди кўнглимга қара!
Энди ўзимга қара!

* * *

Она, гарчи ҳамон ўзимга зорман,
Раббимнинг карами юрагимдан кенг.
Ташқарида пойлаб турибди армон,
«Ўғлим ҳали-бери чиқмас экан!» денг.

Ҳар қадамда чоғга тортиши мумкин,
Оёғим остида ухлайди кулфат.
Сабрим кўйлагини йиртиши мумкин,
Кичкина ғамларга бўлмайман улфат.

Кўксимга нур кириб турса, бўлди-да,
Қувиб етолмагай вақт деган бир ўқ.
Анча ёшман кекса дардлар олдида,
Ҳали севишга ҳам улгурганим йўқ.

Она, қанотларим дардимдай оғир,
Қушдай бу уйқумни оромга йўйинг.
Бахт кутиб туришни билмайди, ахир,
Қуёш уйғонмасдан уйғотиб қўйинг.

Башорат Отажонова

* * *

Ҳансирайди толиққан қуёш,
Ўз ўтига ўзи қоврилар.
Қисмати шўр булутлар бебош,
Орзулари кўкка соврилар.

Қишлоқ ётар терга беланиб,
Кун жонидан ўтгандай роса.
Ранг сўрайди тундан эланиб,
Бағри ўнгиб кетган дарвоза.

Тўқсон ёшли ҳассали чолдай,
Мудраганча турар сўрилар.
Қуруқ бўйин яшира олмай,
Куймаланар кекса мўрилар.

Мажнунтоллар – янги келинчак,
Кўзларида соғинчнинг расми.
Осмон – гўдак тўла беланчак,
Майсаларнинг келар ҳаваси.

Оғзини чўғ куйдирган тандир,
Кийиб олган мотам кўйлагин.
Ўчоқларнинг нигоҳи тахир,
Кўзларида оқар ўйларим.

Чойшабига ўранди тун,
Дир-дир титрар мағрур дарахтлар.
Қора тундан қўрққани учун
Ойнинг юзи оқарар баттар.

Ҳансирайди толиққан кеча.

* * *

Қуёшни уйига кузатар туман,
Тераклар пойига чўкиб борар нур.
Куз – бизни айирган сариқ ёсуман,
Боғ четида кузни қарғайди ғурур.

Ёмғирлар қўйнидан тўкилган тилак,
Сочимни бўяйди камалак рангга.
Сукунатни қучиб мудрайди йўлак,
Сарғайган хазонлар – ғийбатчи янга.

Боғ...
Мажнунтол ости...
Икки ўриндиқ
Бағрида зерика бошлайди шамол.
Куз – етим қолган қиз, қўйлаги йиртиқ,
Куз – барглар қўйнига беркинган хаёл...

* * *

Кўксимда кўклади хавотир,
Кўнглимга тўкилди кузаклар.
Дилни тарк этдилар бирма-бир
Муродга етмаган эртақлар.

Изтироб – минг йиллик дардим-а,
Дардзада йўлақда тўлғонар.
Юракнинг ичида...
Бир нима
Уйғонар, уйғонар, уйғонар.

Уйғонган исёнми, ҳижронми
Ва ёки гуллаган қайғулар?
Рўёми, дардисар армонми,
Ё ранги синиққан туйғулар?
Юрагим – чўғ бўлган атиргул,
Оҳлари вужудга сиғмайди.
Ҳу-у-у-в, ана, йиғлоқи телба дил,
Йиғлайди, йиғлайди, йиғлайди.

Мен – асов ҳисларга таслим қиз,
Ишқталаб кўзлари тўла сир.
Кўнглимда титраган ўша ҳис,
Эҳтимол, бўй етган СЕВГИдир.
СЕВГИдир.
СЕВГИдир.
СЕВГИдир...

Баҳорнинг кўксига

Баҳорнинг кўксига
ҳилпирайди алвон қизғалдоқ.

Ўрик гуллаган,
қирлар ям-яшил.

Дунёни унутгим келади,
барини унутгим келади изсиз.

Фақат баҳор бўлса дейман,
баҳор.

Бироқ,
биноқ хотирамнинг суёқ турбатига
чумчуқ уяларидан мўралайди жим.

Толлар ковагига яширинган куз.

Шамолнинг бағрини

Шамолнинг бағрини ёрган тераклар.

Уларга қуёшни илдинг,
ойни илдинг.

Сўнг «Т + М»дан бағри ёрилди.

Сен бермаган бўсалар ҳаққи
мен улардан олаялман хун.

Шамолнинг бағрини ёрган тераклар
иккимизни кучоқлаб
йиқилар бугун.

Мажнунтол

Мажнунтол сойни ўпар,
сойдаги ойни ўпар.

Ой ерда деб,
ой сувда деб ўйлайди.

Мен осмонга қарайман,
нуртобонга қарайман.

Сув париси учиб юрар,
сув париси осмонда.

* * *

Водийларда номозшом чўкмоқда,
Оқшом қуюлади эриган мумдек.
Иккимизга интиқ таниш сўқмоқда
Бу кеч нечун яна хаёлга чўмдик?

Нечун руҳимизга ваҳм солар тун,
Нечун чор-атрофда зулмат тумани?
Сўйла-чи, гўзалим, нечун мен букун
Йўқотиб қўйишдан қўрқаман сани?

Сўйла-чи, юрагим недан безовта,
Нечун ўрмалайди дилимда ғашлик?
Ҳолбуки, ярашмас тан берсам довга,
Ҳолбуки, қувноқлик айёми ёшлик.

О, бу саволларнинг оддий сабаби,
Бас, етар сўзлама, биламан дилдор.
Ҳали ўртамизда зил харсанг каби
Севгимиз йўлида тўғаноқлар бор.

Дод солсак арзийди: – Дод, улардан дод,
Бузмақлик на ҳожат инсон аҳдини?!
Улар билармикан, ахир, одамзод,
Фақат муҳаббатда топар бахтини...

* * *

Мени изла, оворайи – зор
Кунларингни унутиш учун.
Ғам-аламда кечган алағда
Тунларингни унутиш учун.

Мени изла, дарагимни топ,
Кўча-қўйдан ўтгандан сўра.
Тор уйингда беҳуда йиғлаб
Юрагингни сиққандан кўра.

Мени изла, қир-адирларда
Чучмомалар гуллаган фурсат.
Шоирона хаёлга ботган
Суратимни чўпонга кўрсат.
Мени изла, тоғу тошдан ўт,
Харсангларни бўйига қара.
Ёлғиз издан иборат бўлар,
Мен йўл солиб ўтган у дара.

Мени изла, дарёлар оша
Ёмғир ювган соҳилларга бор.
Келармисан, йўқми, билмасдан,
Кутмоқдаман сени интизор.

Мени изла, топа олмасанг
Ҳаргиз руҳинг чўқтирмагин, сен.
Изласанг, бас, топишамиз биз,
Чунки, сени излаяпман мен.

* * *

Сур булутга тўлдими осмон,
Қўрқитгандай ажиб тунлари?
Дерезамни қоплар ногаҳон,
Ялтиллаган қор учкунлари.

Оппоқ қорга беланиб олам,
Оппоқ бўлиб кетди бир зумда.
Сени эслаб бу дам азизам,
Нажиб ҳислар кечди кўнглимда.

Хаёлимда баҳорлар гўё,
Учар кўкка сувлар эпкини.
Мазах қилар дунёни рўё,
Оппоқ қорга беланган кўйи.

Гарчи дамлар сурурбахшлиги
Қалбдай соқит, хаёлдай жозиб.
Бироқ, сенсиз кўнглим ғашлиги
Борган сари бормоқда ортиб.

Ялтиллаган қор учкунлари
Дерезамни қоплар ногаҳон.
Қўрқитгандай ажиб тунлари
Сур булутга тўлишиб осмон...

ТАФАККУР ГУЛШАНИ

*Яхшига яхши бўл, ёмонга ёмон,
Гулга гул бўлгани тиканга тикан.*

— —

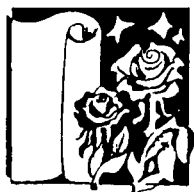
*Яхшилар кетидан азар чопарсан,
Истагинг, бахтингни шунда топарсан.*

— —

Одамлар ҳеч қачон мислсиз яхши ёки ҳаддан ташқари ёмон бўлмайдилар.

— —

*Барча камчиликларидан қатъий назар, одамлар ҳар нарсадан ҳам кўра кўпроқ
меҳрга лойиқ.*

Олимжон Давлатов,
тадқиқотчи

«Эй ки, Юсуф бирла сўрмишсен...»

Навоий шеърятисида Юсуф образи талқини

Қуръони каримда: «Энг гўзал қисса», дея таърифланган Юсуф алайҳиссалом саргузаштини назм силкига тортиш Навоийнинг орзуларидан эди. Жумладан, «Тарихи анбиё ва ҳукамо»да бу борада унинг ўзи шундай деб ёзади: *«Юсуф алайҳиссалом қиссаси андин машхурроқдурким, эҳтиёж анинг тафсилина бўлғай, невчунки гаробат ва ширинлиги учун ақобир ҳам назм ва ҳам насрда анинг шаҳрин тузубдурлар ва баёнида сеҳрлар кўргузубдурлар... Бовужуди булар бу бебизоатки, ҳам иборат роқимидур, коми хотирга бу орзуни кечурурким, ишиоолоҳ умр омон берса, турк тили билан ўқ кофурчун варақ узра хомайи мушкин шамогани сурғай. Ва бу қисса назмини ибтидо қилиб, иштиҳосига еткурғай...»*

Навоийнинг лирик мероеи ва дostonларини кўздан кечирганимизда ҳам Юсуф унинг севимли тимсолларидан бири эканлиги маълум бўлади. Шу билан бирга, бу пайгамбарнинг саргузашти фақат ижод учун илҳом манбаи бўлиб қолмасдан, Навоийнинг давлат арбоби сифатида фаолият юритиши, қолаверса, комил инсон бўлиб ҳаёт кечиришида ҳам ўрнак бўлгани, шубҳасиз. Бежиз эмаски, Мавлоно Жомийнинг «Юсуф ва Зулайҳо» дostonида сўнги боб: «Бу дostonдаги Юсуф тимсолидан мурод – Мир Алишер Навоий эканлиги баёнида», деб номланган.

Қуръонда Юсуф кўйлаги ҳақида уч жойда сўз юритилади. Биринчиси, Юсуфнинг ўғай биродарлари рашк ва ҳасаддан уни алдаб, сайрга олиб бориб қудукка ташлаб, ёлғондан: «Юсуфни бўри еб кетди» деб, қонга бўяб, оталари – Яъқуб олдиға олиб келган кўйлақдир

(Юсуф сураси, 7-18-оятлар). Иккинчи кўйлақ қиссаси куйидагича: Юсуфни қуллар бозоридан сотиб олган Миср шаҳри ҳокимининг хотини Зулайҳо унга ошиқи беқарор бўлиб, йўлдан урмоқчи бўлади. Юсуф рад этиб, ёпилган эшик томон қочади. Зулайҳо Юсуфға етиб олиб, унинг кўйлагини орқа томондан йиртиб юборади (Юсуф сураси, 20-29-оятлар). Учинчи кўйлақ Яъқубнинг ўз фарзанди гамида йиғлайвериб оқарган кўзларининг очилишиға сабаб бўлган (Юсуф сураси, 93-96-оятлар). Навоийнинг куйидаги байтида Юсуфнинг оталари – Яъқубнинг олдиға келтирилган икки кўйлақ – бири кўзи кўр бўлишиға, бири ёруғ дунёни кўришиға сабаб бўлган кўйлақ қиссасиға талмех қилинган:

Ёр хажриға даво гулдин эмаским, бермас
Қимсаға Юсуф иси қон аро хар пора қамис.

Қамис – кўйлақ деган маънони билдиради. Байтнинг иасрий табили: «Қонға бўялган хар қандай кўйлақдан Юсуф иси келмаганидек, ҳижрон дардиға мубтало бўлган ошиққа қизил гуллар даво бўлмас», шаклини олади. Унда лирик қахрамоннинг руҳияси Яъқуб ҳолати билан қиёсланмоқда. Яъқуб қиссасида — хузи ва ҳусн, ҳижрон ва висол, ғусса ва шодлик, кўркув ва умид каби қарама-қарши туйғуларнинг уйғунлашган кўриниши баён этилган. Қонли кўйлақ — фироқ нишонаси бўлса, Юсуф юборган кўйлақ — шодлик ва висол белгиси. Ўз ёридан айро тушган лирик қахрамоннинг кўнги дардиға баҳор фасли ва гулзор сайри ҳам даво бўлмайди. Аксинча, Юсуф биродарларининг қонга бўялган ёлғонлари умри

қиска бўлганидек, гулнинг қизил ранги ўткинчи ҳавас, бебако гўзаллик нишонаси сифатида кўзга ташланади. Гул — моддий оламнинг ёлгон жилваси. Кўзга чиройли кўрингани билан ҳақиқий ёр ишқида бемор бўлган кўнгил уйда унга жой йўқ. Ишқ бемори бўлган кишига қизил гулни кўриб, гўзал сабр қилишдан ўзга чора йўқ, чунки, дард ҳам, даво ҳам, вафо ҳам, жафо ҳам, Ундан. Ҳақиқий ишққа ёлгонни аралаштириб бўлмайди, бу гўзал дардга мубтало бўлган кўнгилни ҳеч қандай ботил Ҳақ йўлидан адаштиролмайди. У Юсуфнинг нажотбахш исини бошқа кўйлақлардан топиш мумкин эмаслигини жуда яхши англайди. Аммо, шу билан бирга, қизил гул қайсидир маънода маҳбуб жамолини эслатиши унинг кўнглига таскин беради:

Ҳабибим истаю гулшан аро ҳар дам гул ислармен,
Мени Юсуфдин айру қилди қонлиг кўйлаги хурсанд.

Навоийнинг пок назари мажозий гўзалликда айни ҳақиқатни кўради, дунё гўзалликларига басират кўзи билан қарайди. У ҳам гулнинг чиройи, табиатнинг мафтункорлиги сиррини парвардигор нурининг тажаллийси туфайли, деб билади. Ишқ ўтида ўрганган кўнгли мутлақ гўзаллик нишоналарини кўрганда таскин топгандай бўлади. Зотан, Жалолиддин Суютий айтганидек: «Илоҳ мўъжизалари кўзга кўринмасдир, улар суюкли бандаларига кўрсатилур». Навоий ботин гўзаллиги мўъжизаларини кўриш саодатига мушарраф бўлган қалб кўзи очик зотлардан эди.

Ҳожа Абдуллоҳ Ансорийнинг «Кашф ул-асрор» асарида кўнгил ҳақида шундай фикрлар битилган: «*Кўнгилнинг беишқават пардаси бор: биринчиси, кўкрак қафаси пардасиким, ислом аҳди қарор топган жойидир, иккинчиси, қалб пардаси иймон нури маҳаллидир, учинчиси парда фуод (юрак) пардаси бўлиб, бу парда Ҳақ назаргоҳидир, сир пардасида ихлос хазинаси жойлашган, бешинчи парда шагоф (кучли эҳтирос) пардасидирким, ишқ ва муҳаббат кўнадиган макондир*». Муҳаббат — кўнгил амри, қалб иши.

Навоий лирик қаҳрамонининг қалби ҳам ишқ саҳросида вафо дарахтига ёпишган парку каби беқарор; гоҳ умид насимни, гоҳ ҳижрон самуми уни ҳар кўйга соладир. Шу сабабдан: «Ёр ҳажридин даво гулдин эмас», дея гулзор сайридан воз кечган кўнгил гоҳида ўз гулруҳ ни-

гори исини гулдан топади ва Яъқуб каби Юсуф хидини кўйлақда топганидек кўзи равшанлашади:

Гулдин ул гулруҳ исин топқач Навоий очти кўз,
Ўйлақим, Яъқуб кўнглақтин маҳи Қанъон исин.

Қуръонда келтирилишича, карвон Мисрдан чиқиши биланок Яъқуб алайҳиссалом байт ул-эҳзон (Юсуф фирокида қурнлган ғамхона)да туриб, хузуридаги кишиларга: «*Мен Юсуфнинг буйини туймоқдаман. Агар мени ақлдан озган демасангизлар Юсуф тирик, деган бўлур эдим*», дейди. (Улар) айтдилар: Аллоҳга қасамки, сен ўша эски хатойингда турибсан. Ушбу оятни Ҳусайн Воиз Кошифий «ишқ ояти» деб атайди. Мавлоно Жомий ҳам ғазалларининг бирида ана шу эски хатога нозик ишора қилиб ўтади:

Ишқро Эъад залоле хонд дар Қуръон қадим,
Эй муфассир, шарҳ кун, ин нуқтаро таъвил чист?
(Ишқин Тангри залол айтмиш Қуръонда қадим,
Эй муфассир, бер итоҳ, бу нуқтага таъвил падир?)

Ҳусайн Воиз Кошифий тафсирида Юсуф биродарлари ҳақида яна қуйидаги фикрларни ўқиймиз: «*Бу ўн бир юлдуз (Юсуф тушида кўрган ой, қуёш ва ўн бир юлдуз ҳақида гап кетмоқда — О.Д) Юсуфнинг ўн бир ога-иниларига ишоратдир. Юсуф биродарларида ҳам пайгамбарлик нури зоҳир эди, аммо ўз иниларига нисбатан қилмишлари пайгамбарлар ва уларнинг аҳлларидан содир бўладиган гуноҳлардан эди. Бунинг ҳикмати шундадирким, айбсиз фақат Биру Бор сифатли Парвардигорнинг Ўзидир, қолган барча мавжудот гуноҳкор ва нуқсонлидир.*» Улардан бу хато ўтиши, юкорида қайд этилганидек, зоҳирбинликларида. Юсуфни оталари кўзидан йироқлаштириш мақсадида, арзимас баҳога карвон савдогарларига сотиб юбориб, ўзлари Яъқуб олдида Юсуф мақомини эгалламоқчи бўладилар. Аммо, бу Миср бозорида Юсуфни «бир калоба ип била» сотиб олишдек самарасиз уриниш эди. Юсуфсифат кишиларнинг ҳақиқий баҳоси хусусида Навоий шундай ёзади:

Керак қуёш дирами танга бўлса байъона,
Чу Юсуфумин ики даҳрга баҳо қилсам.

Навоий шеърлятида зўрма-зўраки киритилган бирор образ, тимсол, сўз ё ибора йўқ. Мутлақо алоқасиз кўринган деталлар

хам, аслида, бир-бири билан кучли мантик таносуб ёрдамида боғланган. Тимсоллар таҳлили ва талқинида ҳам, энг аввало, байтлар ўргасидаги мағтикий муносабат ва ғазалнинг умумий руҳини ҳисобга олиш зарур. Ўшанда талмеҳ қилинган образ айнан қайси поэтик мақсадни ба- жаргани ойдинлашади. Акс ҳолда, «юлиб олинган» байтдаги образ ва тимсоллар- нинг манбасини кўрсатиш ҳамда манбага таяниб, байтни таҳлил қилиш бирёқлама карашларга замин бўлиб қолиши ҳеч гап эмас. Албатта, қуръоний образлар, юқорида қайд қилиб ўтганимиздек, дунё- вий маъноларни ифодалаш воситаси си- фатида қўлланган тақдирда ҳам ўз диний моҳиятидан узоқлашиб кетмайдн, аммо бу омил диний оҳангдаги талқинни барча ҳолатларда биринчи муродга чиқариш ва шоирнинг бутун ижодини диний мезонларда баҳолаш орқали уни диний ақидаларнинг оддий тарғиботчисига ай- лантириб қўйиш хавфини туғдиради. Фи- лология фаилари доктори Иброҳим Ҳаққул ўзининг «Тасаввуф ва шеъринят» деб номланган китобида бу борада тўхталиб шундай фикрни билдиради: «Навойини дин ва тасаввуфга атайин яқинлаштириш ҳам саёзлик, бир ёқламалнк, шеърхонини чалғитишдан ўзга нағижа бермайдн. Шоир шеърларида тасвирланган гоё, туйғу, об- раз, руҳий манзараларни ўз номи билан айтишга эришиш, улар бағридаги яши- рин маъно ва бадийий сирларини таҳлил тилида ифодалаш — ҳақиқатнинг бош мезони мана шудир.» Юсуфнинг образи ҳам фақат тасаввуфий-ирфоний маъно- ларни ифода этувчи восита эмас, балки тириклик гўзалликларни, ҳаёт маҳбубаси хусну жамолини тавснфлашда ҳам қўл келганига Навойининг мана бу тахлит байтлари далил бўла олади:

Тарк этиб савдо, анинг савдосига тушмиш улус,
Киргани Юсуфжамолим сайр учун бозорга.

Навой қуръоний талмеҳлардан шунчаки бадийликни ошириш, лирик ифоданинг эмоционалнк хусусияти- ни кучайтириш учунгина эмас, балки ижтимоий-сиёсий, ирфоний-фалсафий, тарбиявий-ахлоқий гоёларни янада ёркинрок, янада таъсирчанрок ифода этиш йўлида ҳам изчиллик билан фойдаланган. Унинг талқинида, Юсуф киссаси — фақат муҳаббат достони бўлибгина қолмай,

шунингдек, у ибрат намунаси ҳамдир. Жумладан, иззат-обрў топиш, умум эъ- тирофига эришиш чексиз машаққат ва тинимсиз меҳнатни талаб этмоғини Юсуф тақдирига боғланган ҳолда ифода этили- ши бежиз эмас:

Мисри иззат истабон зиндони ғамдин қочмаким,
Мохи Канъон тахтига бонс мазаллат чокидур.

Биринчи қарашда байтни ҳар қандай роҳат-фароғат кийинчилик ва қулфатлар эвазига ҳосил бўлиши, халқ ибораси би- лан айтганда, «жон куйдирмасанг, жонана қайда»нинг шоирона ифодаси сифатида талқин қилиш кифоядек туюлади. Аммо, шуни ҳам ҳисобга олиш керакки, барчага маълум бўлган ҳақиқатларни турли йўл ва усуллар билан ифода этиш Навоий даҳоси учун мутлақо бегона ҳодисадир. Қолаверса, мумтоз шеъринят, жумладан, Навоий ижодиёти билим даражаси саёз китобхонга эмас, балки ўша давр тафаккур ҳазинасидан етарлича баҳраманд бўлган, фикри теран, тасавури юксак китобхонга мўлжалланган.

«Мисри иззат» истиораси — Юсуф- нинг Мисрда топган шон-шавкати, Миср шаҳрининг азизи-хукмдорлигига эришган даврига талмеҳ бўлса, «зиндони ғам» ибораси орқали Зулайҳо тухматлари туфайли хиёнатда айбланиб, етти йил зиндонда ётганига ишора этилади. «Мисри иззат» ибораси шаклланишида Пайғамбаримиз (сав)дан ривоят қилинадиган қуйидаги ҳадис ҳам асос-манба сифатида хизмат қилган: «...*Одамларнинг (Аллоҳ таоло қошида) энг иззат-икромлиси (Иброҳим) Халилulloҳ ўғли (Исҳоқ) набиulloҳ ўғли (Яъқуб) набиulloҳ ўғли Юсуф набиulloҳдурлар.*» Иккинчи мисрада «мазаллат чохи» — оға-инилари томони- дан қудукка ташланган «моҳи Канъон» — Юсуфнинг пайғамбарлик рутбасига мушарраф бўлгани ва қирқ йилдан сўнг кўрган туши ҳақиқатга айлангани фикр далилига хизмат қилади.

Навойнинг «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асарнда Юсуф киссаси қуйидаги воқеа би- лан бошланади: «*Юсуф бани Одам жаш- сининг жамилроғидур. Бир кун ўз юзин кўзгуда кўруб, андоққи хусн истигною гурурга муқтазодур, кўнглига кечтиким, оё агар мен қул бўлсам эрди, менинг баҳоримни ким бера олғай эрди. Чун бу хаёл далолат бемислликка қилур, улким,*

«лайса камислиҳи шайъун ва ҳува самӣъул-басир» анинг шаънидадур. Ҳақ таоло гайрат кўргузуб, андоқ қилдиким, оғолари Юсуфни ўн ети қалб дирамга соттилар... Ул қофиланинг улуги... Молик бу савдодин масрур эрдиким, Мисрда анинг баҳосидин суд мутасаввар эрди. Юсуфда заъф ва шикасталиқ ул мартабада эрдиким, Моликининг ул сўзини эшитиб, ўз-ўзи била айтур эрдиким, бу мусулмонким менинг баҳомдин ўзин хуррам қилибдур, бу ҳол билаким менмен ики оқчага олғайларкин ул олибдур.»

Юсуфнинг «мазаллат чоҳи»га тушиши гурур ва истиғноси боис бўлди. Аммо, унинг кейинги ҳаёти бало келганда сабр қилган ва Худони эсдан чиқармаган банда учун ҳар бир хорлик, қийинчиликлар замирида илоҳий мукофот, ажру савоблар борлигининг тасдиқ намунаси дур. Жаллоддин Даввоний буюрганидек: *«Бало — илоҳий имтиҳондир, кимки балога сабр қилса, Правардигор шоятидан бенасиб қолмагай... Парвардигор Фиръавнга Миср подиолигини имтиҳон тариқасида берди, алалоқибат ширкка юз бурди, Юсуфни Яъқуб дийдоридан бенасиб қилди, қудуқ ичида илоҳий ваҳий саодатига мушарраф айлади ва балоларга кўрсатган сабри-*

нинг мукофоти тариқасида Мисрда азиз этди.»

Демак, ҳақиқий обрў-эътибор, иззат-эҳтиром «зиндони ғам» асирлари, «ўз нуқсини исбот айлаган» ориф кишиларга насиб этади. Аксинча, осонлик билан эришилган шараф, аслида, қаллоблик, маънавий муфлисликнинг мисини чиқаришда бир восита дур. Юсуфнинг тахт соҳиби бўлиши ҳам ботин олами асроридан хабардорлиги туфайли эканлигига ишора қилиш орқали шоир маънавий камолот халқ ва Ҳақ олдида эътибор топишнинг бирламчи шарти эканлигига алоҳида урғу беради. Навоий учун пайғамбарлар, энг аввало, маънавий баркамоллик, илоҳий рухониятдан файз топган зотлар, комиллик намуналари. Инсон номини шарафлаган бу буюк шахсиятларнинг ҳаёти, фаолияти, сўзлари барча учун ибрат намунаси дур.

Шунинг учун, Шарқ шеърияти, жумладан, Навоий ижодиётининг ажралмас қисми сифатида шаклланган пайғамбарларни, жумладан, Юсуф образини таҳлил ва талқин этиш, шубҳасиз, бу ноёб хазинанинг маънавий дурдоналаридан янада кўпроқ баҳраманд бўлишга ёрдам беради.

Хўжакул Муҳаммадиев,
тадқиқотчи

«Орзигул» дostonида сажъ санъати

Ўзбек халқ оғзаки ижоди, хусусан, дostonчилик йўналишида Ислom шоир Назар ўғлининг ўзига хос ўрни бор. Бахши биргина анъанавий халқ дostonчилиги сирасида ўттиздан зиёд дoston куйлаган. «Орзигул», «Равшанхон», «Кунтуғмиш», «Эрали билан Шерали», «Гулихиромон», «Сохибқирон», «Зулфизар ва Авазхон» сингари дostonлари шулар жумласидандир.

Ислom шоир Назар ўғли ижодида «Орзигул» дostonи алоҳида аҳамият касб этади. Асар жанр йўналиши жиҳатидан ижтимоий, маънавий дostonлар сирасига кириши билан бошқа халқ ижоди дурдоналаридан фарк қилади. Шунга қарамадан, негадир, мазкур дostonнинг Ислom шоир Назар ўғли ижросидаги варианты тор мутахассислар доирасида яхши маълум бўлса-да, аксарият китобхонлар орасида унчалик кенг тарқалмаган. Бунинг бир қанча сабаблари борки, улар ҳақда фикр юритиш, бугунги ижтимоий-маданий ўзгаришлар, миллий кадриятларни қайта, чуқурроқ илмий-фалсафий идрок этиш даврида, маълум илмий кизиқиш касб этиши, шубҳасиз. Аввало, дoston сюжети ҳақида икки оғиз гап. Асар сюжети шарқона афсона, эртаклар йўсинига монанд воқеалар силсиласи асосига қурилган. Хусусан, Хосхона мамлакатининг султони Қорахон подшо ҳомиладор Барногулдан ўғил фарзанд – меросхўр кутади, бироқ, ойимча киз тугади ва Паттигул энага Омоной қаниз билан биргаликда киз чакалокни Эрназар богбоннинг ўғил чакалогига алмаштириб «мастонлик» қилади. Зеро, киз туғилса Қорахон Барногулни ўлдиришга аҳд қилади. Дostonда айтилганидек, «пушаймони борди охири ишди», чунки, балоғатга етган гўзал Орзигулни Қорахон кўриб қолиб ошиқ бўлади. Айнан шу ерда дoston сюжетининг тугуни ҳосил қилинади. Сюжет тугуни бўлиб хизмат қилган бу ҳодиса – ҳеч гапдан хабари йўқ Қорахоннинг ўз пушти камаридан бўлган Орзигулга ошиқ бўлиши воқеаси – шарқона феъл-атворга кўра, бироз ножоизрок туюлса-да, бундай ҳодисалар бошқа асарларда ҳам учрайди, аммо воқеалар ривожини давомиди Қорахон на хотини Барногул, на бошқалар томонидан бу борада оғохлантирилмайди. Нағижанда, матн билан танишаётган китобхон кўнглида бўлакча таассуротлар пайдо бўлиб ва охири оқибат асар бошқача тасаввур қолдиради. Ваҳоланки, шу ўринда, филолог тадқиқот учун ўта муҳим бўлган ҳолат адабийлаштирилганлигидан «тасвирий тўқнашувлар қонуниятига» кўра, жаҳон адабиётида учрайдиган, «листик» ғайриодатий муҳит боп мотиви пайдо бўлади. Бу дostonнинг чуқур генезиси мавжудлигидан далолатдир. Дoston сюжетида кўзга яққол ташланадиган яна бир аниқланиши керак бўлган ғализлик бу Орзигулнинг севғиси Сувонхон тарихи яқун топмасдан уларнинг фарзанди Дилмуроднинг уч ёшда, сўнгра етти ёшда, амалга оширган «доноларча фаолияти», шохлиги қисқачароқ бўлса-да, ҳикоя қилинишидир. Чунки, шош этилган «Оллоёр» – Қорахонга жазо ўйлаб топиш ҳам уч яшар болага топширилиши, етти ёшида она юрти Хосхонага қўшни тортиши дoston жанри талабларига мос келмайди. Маълумки, дostonда қаҳрамонлар қанчалик афсонавий фазилатларга эга бўлишмасин, аввало, улар инсоний камолотга, мезонларга эга бўлишлари лозим. Бу борада «Алпомиш» дostonи яна бир бор хотирингизга келтиринг. Матнда эртак жанрига хос унсурларнинг ижтимоий масалаларни ҳал этиш жиҳати ортқча бўрттирилиб юборилган. Нағижанда, замонавий китобхон учун, матнни «ҳазм» этиш анчайин мураккаб. Дostonнинг

бундай ўзига хосликларига қарамай, асардаги халқ оғзаки ижодига хос санъатлар, усуллар ва, ниҳоят, бадий услуб ўқувчининг эътиборини тортади. Зеро, асар ҳақиқатан ўзбек халқ дostonчилигининг қадим анъаналари билан чамбарчас боғлиқлигини, унинг барча «кўз илғамас» томонлари бадий юксаклигини рад этмаслигини ва, ниҳоят, ижрочи Ислom шоир Назар ўғлининг улкан талантини эътироф этмок лозим. Ўзбек халқ дostonларидаги сажъ анъанавий поэтик йўсин бўлгангиги сабабли у типик ўринларда кўп қўлланади. Ислom шоир Назар ўғлида ҳам айни шундай ҳол мавжуд. Масалан, дostonда қўлланилган сажъ тасвирланаётган воқеаларнинг вақти, қаҳрамонларнинг юрти, авлоди, уларнинг аҳволи, воқелик ўрни ва бошқалар ҳақида хабар беради. Фикримиз исботи тарикасида айрим мисолларни келтирамиз: «Орзуғул» дostonида сажъ – насрда қофиялаш санъати мезон даражасига кўтарилган. Ижодкор бу санъатдан асар олдига қуйилган бадий-эстетик мақсадга эришиш ниятида, ўрни-ўрнида катъий изчиллик билан фойдаланади. Шуни унутмаслик керакки, дoston дўмбира-музыка жўрлигида ҳам, оддий оғзаки нутқ-матн тарзида ҳам ижро этилади. Дostonда бадий-ижодий санъатлар айнан музыка-қўшиқ асносида, матннинг энергия майдонини қучлантириш, тингловчида зарур эмоционал экспрессив идрок реакциясини ҳосил қилиш мақсадида қўлланади.

Баҳши асар сюжети тугуни – Қорахоннинг Орзуғулни кўриб қолиш саҳнасини портретларни сажъ санъати воситасида қизиш орқали ҳосил қилади: «Бир кун Орзуғул боғда гуллар орасида юриб, экилган ниҳол гулларини кўриб, якка-якка оёғини босиб, мушқу анбар – ипор сочиб, тилла ҳайкалларни (бўйинга тақиладиган мунчоклар – Х.М.) осиб, гул юзига улар муносиб, боғнинг ичида юрган вақтида, Қорахон салтанатли беклар билан тилла жиғаси бошида, жонқуяр беклар қошида, подшолик юз хогири билан, соя пардали чатири билан, неча найзадаст ботири билан, жиловдор шотири билан боғнинг устидан келиб қолди.»

Воқеа ривожини яна Орзуғулни тутинган эпаси кийинтириш мобайнидаги насрий қофияда давом эттирилади: « – Мен сени Шоқаландир қилайин, эркак либослар кийдирай, сочингни бошга туйдирай..., – деб эркакча либосларни кийдириб, қундуз сочини бошига туйдириб, бир каландар телпагини кийдириб, отини Шоқаландар кўйдириб, тунгача йиғлашиб ўтирди.»

Асарда Сувонхон тарихи ҳам тугилишидан бошлаб сажъ санъати ёрдамида баён қилинади. У мактаб ёшига етганда, отаси Оқтош хони Султонхон шундай дейди: « – Қатордаги норим, хазинада зарим, суянган боғу бўстоним, сеники бўлсин Оқтош шаҳрим.» Йигирма ёшли Сувонхоннинг тушига кирган Орзуғулнинг портрети ҳам ўзига хос. «Сочини майдалаб ўриб, шойи шалпарларини кийиб, қимматбаҳо рўмолини бошига желвагай ташлаб, чап биқинини ушлаб, Сувонхоннинг вақтини хушлаб, бармоғини тишлаб, салом бериб, Сувонхон қошига келди.»

Хуллас, Ислom шоир Назар ўғлининг «Орзуғул» дostonининг поэтикасини ўрганишдан мақсад биринчидан, мунаққидлар назаридан деярлик четда қолаётган халқ дурдонасига илм аҳли эътиборини тортиш бўлса, иккинчидан, миллий кадриятларни қайта, янгича, чуқуррок илмий-фалсафий идрок этишдан иборатдир.

Муҳаммаджон Холбеков,
филология фанлари доктори

Марло ва Шекспир: икки тақдир ҳикояти

Ғарбий европалнк зиёлилар қарийб минг йил бадалида ўрта аср феодал тузуми ва диний схоластикасига қарши курашиб, XIV-XVII асрлар давомида уйғониш (ренессанс) маданиятига асос солишди. Дастлаб, Италияда шоир Данте Алигъери ва мусаввир Жотто Бондоне ижодида гунчалаган ренессанс маданияти кейинчалик бадиий адабиётда Боккаччо ва Петрарка (Италия), Сервантес ва Лопе де Вега (Испания), Ронсар ва Рабле (Франция), Себастьян Брант ва Ганс Сакс (Германия), Эразм Роттердамский (Нидерландия) ва Луис де Камонс (Португалия) асарларида тараккий этди. Ва, ниҳоят, Англияда драматурглар Кристофер Марло ва Уильям Шекспир ижодида ўзининг яқинини топди. Дарвоқе, XIV аср инглиз адабиётининг драма жанрида дастлаб қалам тебратган гуманист адиблар Николас Юдл, Томас Сэквил ва Томас Нормонлар «Мактаб драмаси» тўғарагига асос солдилар. Уларнинг драмалари театр саҳнасида узок яшамаган бўлса-да, ўзидан кейин трагедия жанрининг юзага келишига замин ҳозирлади. Асрнинг сўнгги чорагиди майдонга чиққан «Университет аклига мансуб ёш ижодкорлар (Кэмбридж ва Оксфорд университетини тугатган ёшлар ўзларини шундай аташади) ўқимишли зиёлилар бўлиб юксак маҳорат ва гуманизм ғоялари руҳида ёзилган трагедиялари билан инглиз театри саҳнасини эгаллашди. «Университет аклига мансуб драматург Томас Кид илк бор ўзининг «Испан ғожеаси» трагедиясини Лондон театрларида саҳнага кўяди. Асар мазмунидаги гуманистик

эътикод ва ғожеавий кўринишлари билан томошабин олқишига сазовор бўлади. Кўп ўтмай адибнинг «Ҳамлет» номли иккинчи ғожеаси саҳнада ўйналади.

Уйғониш даври инглиз театри ва драматургиясини юксакликка олиб чиққан икки машҳур драматург – Кристофер Марло ва Уильям Шекспир ҳисобланади, албатта. Бу икки сўз соҳибининг ижодий мероси бир-бирига шу қадар яқинки, ҳатто адабиётшунослар Шекспир Марлонинг давомчиси ёхуд Шекспир исмли драматургнинг ўзи бўлмаган, балки у Марло, Фрэнсис Бэкон, Томас Кид ёзган асарларни ўз номи билан эълон қилган, деган даъво билан чиқишга ҳам журъат этдилар. Албатта, улар ўз фикрларини тасдиқловчи исбот ва далилларни ҳам келтириб ўтадилар. «Университет аклига мансуб драматург Кристофер Марлонинг ҳаёт ва ижод йўли жуда қисқа, ўзига хос бўлиб, ў даврининг хур фикрли, янгиликларга интилувчан, гуманизм ғояси билан суғорилган драмаларида инсоннинг яратувчилик куч-қудратини тараннум этган санъаткор эди. Марло инглиз драматургиясида «ваҳшатли трагедия» жанрига асос солди, «инглиз театрининг отаси» деган шарафли ном олди. Дарҳақиқат, унинг қаламига мансуб «Буюк Темур», «Доктор Фаустнинг ғожеавий тарихи», «Мальғалик яҳудий» трагедиялари инглиз театрида ижобий бурилиш ясади, ренессанс ғоялари пурмаъно образларда ўз ифодасини топди.

Кристофер Марло Шекспирга тенгдош бўлиб, 1564 йилнинг 25 мартида Англиянинг қадим шаҳарларидан бўлган Кентерберида этикдўз қосиб хонадониди

таваллуд топади. Қироллик мактабинин битиргач, 1581 йилда Кэмбридж университетига ўқишга киради. Тўрт йил университетда таълим олиб, дастурдаги риторика, логика ва фалсафа фанларинин олий даражада ўзлаштиради. 1584 йил бакалавр дипломига эга бўлади. Яна уч йил университет магистратурасида ўқишни давом эттиради ва 1587 йилда риторика ва санъат магистри унвонини олади. Марло ҳали талабалик йилларидаёқ, бадий ижод билан машғул бўлиб, қадим Рим адабиёти классиклари ижодидан таржималар қилади. 1586 йил у ўзининг илк асари «Дидона – Карфаген маликаси» драмасини яратади. 1587 йил Марло Лондонда кўним топади ва ўзининг «Буюк Темур» трагедиясининг замонасининг машхур актёри Жеймс Бербедр «Театри»га топширади. Асар 1587-1588 йиллар Бербедр театрида муваффақият билан ўйналади ва инглиз тилида яратилган илк «ваҳшатли трагедия» асари сифатида юкори баҳоланади. Ҳатто адабиётшунослар уни инглиз адабиётдаги «биринчи эпопея» деб атаган эдилар. Трагедия бош қахрамони – Амир Темур эъзозу икром ила тариф этилади. Маълумки XV-XVII асрларда Амир Темур ҳақида битилган китоблар ва тўқилган ривоятлар бутун Ғарб мамлакатларида тарқалган эди. Улар орасида италиялик гуманистлар Никколо Макиавеллининг «Хукмдор», Петро Перондинининг «Скифлар подшоҳи – Буюк Темурнинг ҳаёти», француз адиби Жон Боденнинг «Республика ҳақида олти китоб» асарлари Англияда ҳам нашр қилинган бўлиб, Марлонинг улардан ўз асарини яратишда фойдалангани ҳақида маълумотлар сақланиб қолган.

Марло издошлари Шекспир таърифлаганидек, «пурмаъно образларга бой», Бен Жонсон таъбирича, «юксак шеърый мисраларни ўзида кашф қилган» бу драмани орадан икки юз йил ўтиб ўқиган Гёте: «Нақадар зарбардаст драма!» дея баҳолади ва ўзининг машхур «Фасут»ини ёзишда ундан илҳом олди. Шунингдек, Соҳибқирон монологида жаранглагувчи: «Донмо илм кетидан қувмоқ, ҳаракатда бўлмоқ, у дунё ташвишларининг ҳаёлга келтирмасдан яшамок одамга бахт-саодат келтиради», мазмунидаги хитоби замонаси илғор зиёлиларнинг фикрларига уйкаш келарди. Хуллас, Амир Темур томошабин наздида бунёдкор шахс, том маънодаги

ренессанс кишиси эди. Марло навбатдаги асари «Доктор Фаустнинг фожеавий тарихи» трагедиясида донишманд Фауст ҳақидаги халқ ривоятлари мазмуни ренессанс ғояларига монанд қайта яратиб саҳнага олиб чиқди. Асарда доктор Фауст илму афсун кучи билан табиатни ўз измига бўйсундириб, ундаги бойликлардан халқ турмушини фаровонлаштириш мақсадида фойдаланмоқни ният қилиб кўяди. Доно Фауст ўз ниятини рўёбга чиқариш йўлида ҳатто иблис Мефистофелни ҳам ишга солиб, хизмати эвазига ўз жонини унга гаровга кўяди. Фауст ҳам Амир Темур каби эл-юрт ғамини ўйлаган, ренессанс даврининг зиёлиси, илм-фан одами эди. Драматург, ўзининг учинчи асари – «Мальталиқ яҳудий» трагедиясида савдогар ва судхўр Варавва Соҳибқирон Амир Темур куч-қудрат билан, доно Фауст ақл-идрок билан эришган муваффақиятларга молу давлат орттириш билан эришмоқчи бўлади, натижада, ўзгалар ҳисобига тўплаган беҳисоб бойлиги ортида меҳр-окибатсиз, ўта жоҳил, «хукмдорга» айланади. Хулоса қилиб айтилган бўлсак, Марло яратган фожеалар инглиз адабиётда трагедия жанрига асос солди, театр санъатини етакчи ўринга олиб чиқди, қолаверса, ўзидан сўнг майдонга келган Шекспир ижодига замин ҳозирлади.

Марлонинг ҳаёт йўли ҳам ўзи яратган қахрамонлари, яъни, ренессанс кишилари тақдиринга ўхшаш бўлиб, янгиликка шитилган замонаси зиёлисини ўзида мужассам этгани. Драматург, ижодда ҳам, ҳаётда ҳам ўрта аср диний схоластикасига қарши аёвсиз курашадн, дин ва черков хукмронлигини очикчасига танқид қилади. Унинг таъбирича: «Диннинг асосий ғоя ва мақсади авом халқни кўркүвда ушлаб туришдан иборат бўлиб», «дин пешволари бўлмиш протестант руҳонийлар эса ўзларига бино қўйган калондимок ва бефаҳмлар» эди. Марлонинг дўстлари даврасида айтган бу гаплари тез орада черков ва дин хомийлари қулоғига етиб борарди. Чунки, ижод аҳли орасида ҳам қирол «Маҳфий кенгаши» ҳамда черков айғокчилари бор эди. Кўп ўтмай Марло ва Томас Кидни «Маҳфий кенгаш» ҳамда черков йўқотиш режасини тузади. 1593 йилнинг 12 майида полиция Томас Кидни «хукуматга фитна уюштирганликда айблаб» қамоққа олади. Шу йилнинг 30 май куни эса Лондондан ўн мил наридаги Дептфорд шаҳарчасида Элнор

Булл номли кафедра драматург Марло суҳбатдоши Инграм Фризер исмли кимса билан жанжаллашиб, ракиби тарафидан олган оғир жароҳат туфайли ўша ерда ҳаётдан кўз юмади. 1925 йил Марло ўлими сабабини ошкор этувчи ҳужжат америкалик олим Лесли Хатсон тарафидан топилиб, эълон қилинди. Хатсоннинг ёзишича, адибнинг ўлими қиролича Елизавета саройидаги «Махфий кенгаш» тарафидан уюштирилган бўлиб, бу ишни амалга ошириш агент Полей исмли шахсга топширилган экан. Шундай қилиб йирик талант соҳиби, драматург Кристофер Марло 29 ёшида сирли ҳолатда ҳаётдан кўз юмади.

«Университет акли»га мансуб талант соҳиблари: Кристофер Марло ўлдирилган, Томас Кид камокда изсиз йўқолган, Роберт Грин ҳаётдан кўз юмган 1592-1593 йиллар орасида инглиз адабиёти ва театр сахнасида Шекспир деган янги ном пайдо бўлади. Таажжубланарлиси шундаки, Шекспир ўзига тенгдош бўлган юқоридаги қаламкашлар даврасида олдин учрамаган, «Университет акли» рўйхатида бўлмаган оддий театр актёри эди. Бу ўша давр манбаларида ҳам кайд этилган.

Уильям Шекспир ижоди гўё бир денгизки унда сузмаган, меросидан баҳра олмаган биронта адиб, асарлари таржима қилинмаган биронта тил, драмаларини сахналаштирмаган биронта театр ер юзида топилмаса керак. Шекспир яратган асарлар инглиз адабиётининг катта бир даврини ташкил қилади, жаҳон драматургиясининг шоҳсупасини эгаллайди. Ўзбек адабиёти ва театри ривожини ҳам Шекспир меросисиз тасаввур қилиш мушкулдир. Шекспир ижодидан таржима қилинган Чўлпон, Ғафур Ғулوم, Максуд Шайхзода, Уйғун, Ҳамид Ғулум, Асқад Мухтор, Туроб Тўла, Юсуф Шомансур, Жамол Камол каби шоирларимиз қўл урганлар. Маннон Уйғур, Аброр Ҳидоятлов, Олим Хўжаев, Сора Эшонтўраева, Шукур Бурҳонов, Наби Раҳимов сингари сахна усталари унинг драмаларидаги образларни ўзбек театри сахнасида қиёмига етказиб ижро этганлар.

Шекспир ўз драмалари сюжетини тарихий манбалардан, ўзига қадар ўтган адиб ва муаррихлар китоблари мазмунидан олгани, баъзан уларни қайта ишлаб сахнага олиб чиққани ҳам сир эмас. Бу ҳақда шекспиршунос олимлар ҳам ёзишган. Масалан, у илк поэмалари «Лукреция», «Венера ва Адонис»

сюжетини ўрта аср инглиз шоири Жеффри Чосернинг «Кентерберий ҳикоялари» китобидаги ҳикоялар мазмунидан олган бўлса, тарихий хроникалари «Ҳенрих IV», «Ричард III», «Қирол Жон», «Ҳенрих V» «Ҳенрих VIII» мазмунини Рафаил Холиншеднинг «Англия, Шотландия ва Ирландия хроникалари» асаридан ўзлаштириб олган. «Юлий Цезарь», «Антоний ва Клеопатра», «Кориолан», «Афиналик Тимон» фожеалари мазмунини Юнон тарихчиси Плутархнинг «Кўшалок биографиялар» китобидан, «Йўқ жойдан бир талай ғавго», «Ўн иккинчи кеча» комедиялари сюжетини италян ёзувчиси Банделло ёки «Отелло» фожеаси мазмунини Чинтио новеллаларидан, «Ромео ва Жульетта» сюжетини инглиз шоири Артур Брукнинг «Ромеус ва Жульетта» поэмасидан олгани манбаларда қайд қилинган. Шекспир сонетларини ёзишда Овидийнинг «Метаморфозалар» китобидан фойдалангани сезилиб туради. Шунингдек, «Ричард II», «Ричард III», «Венециялик савдогар» драмалари мазмунан ҳам, шаклан ҳам замондоши Марлонинг «Буюк Темур», «Эдуард II», «Мальталик яҳудий» фожеаларига яқин туради. «Қиш эртаги» драмаси Роберт Гриннинг «Пандосто», «Бу сизга маъқулми» комедияси Томас Лоджнинг «Розалинда» романи сюжетидан олинган. Машҳур «Ҳамлет» фожеасидаги воқеалар йилномачи Саксон Грамматик китобидаги IX асрда яшаган шотланд шаҳзодаси Амлет ва француз адиби Бельфорнинг «Бир фожеа тарихи» асаридаги Гамлет образларининг қайта талқини ва адабиётшуносларнинг таъкидлашича, драматург Томас Киднинг «Ҳамлет» фожеасининг қайта ишланган нусхасидир. «Қирол Лир» фожеаси бўлса Филипп Сиднейнинг «Аркадия» романи мазмунидан ўзлаштириб олинганлиги маълум. Бу рўйхатни янада давом эттириш мумкин. Хуллас, Шекспир асарларининг яратилишида, унинг жаҳон драматургиясининг шоҳсупасини эгаллашида ўтмиш адиблар билан бирга, унга замондош бўлган Марло, Томас Кид, Роберт Грин, Томас Лодж, Филипп Сиднейларнинг ҳам хизмати катта бўлган. Аниқроғи, бу қаламкашлар бўлмаганида, Шекспир ҳам буюк даҳога айланмаган бўлармиди, деган савол тўрт асрдирки адабиёт ахлини ўйлантириб келмоқда.

Ҳолбуки, ўтган асрлар давомида барча мактовлар, хурмат ва эҳтиромлар фақат

Шекспирга айтилиб келинди, йиллар ўтиб дунё адабиёти ва театр санъатида унга мангулик ҳайкали ўрнатилди. Юкорида номларини кайд қилганимиз «Университет акли»га мансуб қаламқашлар Шекспир даҳоси соясида қолиб кетди, баъзилари инглиз адабиёти тарихи ва адабиёт дарсликларидан ўрин олди, халос.

1616 йилнинг 23 апрелида Шекспир оламдан кўз юмди. Адиб вафотидан сўнг кўп ўтмай турли миш-мишлар таркала бошлади. Гап-сўзлар замирида «Ҳамлет», «Отелло», «Қирол Лир», «Юлий Цезарь», «Ромео ва Жульетта» каби шох асарлар муаллифи Шекспирми ёки бу ном ортида яширинган ўзга муаллифларми, деган жумбоқ ётарди. Қизиғи шундаки, орадан юз йил ўтиб Шекспир имзо чеккан васиятнома ҳам топилди. Васиятнома мазмун эътибори нуқтаи назаридан жамоатчилик орасида юрган тахминларни янада кучайтирди. Агар у ҳақиқий Шекспир бўлса, нима учун у ўлими олдидан ўз адабий мероси, ёзган сон-саноксиз асарлари хусусида васиятномасида биров-бир сўз айтмаган. Ахир, ижодкор мероси 37 та пьесани, 2 та поэмани, 154 та сонетни ташкил қилади-ку? Наҳотки, у сўнги фикрини жамлаб бору йўғи рўзгор буюмларни, қарзлар рўйхати, хотини ва қизларига қолдирган шиллинг ҳамда пенслари микдорини ёздиргану тер тўкиб яратган асарлари, уларнинг қўлёзмалари ҳақида лом-мим демаган? Энг ажабланишли томони, Шекспир асарларидан биронтасининг ҳам қўлёзмаси бизгача етиб келмаган. Хуллас, вақт ўтган сари дунё мағбуоти ва нашрларида Шекспирнинг муаллифлиги хусусида турли тахмин ва башоратлар, олимларнинг мунозарали фикрлари эълон қилина бошлади. Ҳатто орадан уч юз йил ўтиб америкалик машҳур ёзувчи Марк Твен Шекспирга «ҳеч вақт ҳаётда яшаб ўтмаган буюклар орасидаги энг буюк адибдир», деган таърифни беришга журъат этди.

Хўш, Шекспир тахаллусли шоир ҳақида нималар бизга маълум? У 1564 йилнинг 23 апрелида Англиянинг Уорикшайр графлигига қаршли Стратфорд-он-Эйвон (Эйвон дарёси устидаги Стратфорд – М.Х.) шаҳрида қўлқопоз қосиб оиласида дунёга келади. Инглиз тилида ўқиш ва ёзишни у Стратфорддаги Грамматика мактабида ўрғанади. Шунингдек, мактабда латин тилидан ҳам сабоқ олиб, Эзоп

масалларини, Вергилий ва Овидий, Плавт ва Теренций асарларини ўқиш билан машғул бўлади. Грамматика мактабида Шекспир кўп нарсани ўрганимиз, қандай баҳоларга ўқиди, уни тугатдимиз, йўқми, деган саволга ҳам манбаларда аниқ жавоб тополмаймиз. Таниқли рус шекспиршунос олими М.Морозовнинг ёзишича, Шекспир отасининг ишлари касодга учрагач, ўн беш ёшида мактабни ташлаб, оилани боқиш учун унинг ёнида ишлаган. Шу сабаб, Уильямнинг ҳам саводи оиладаги бошқа болаларникидек ўртача бўлган, ҳатто у ўз фамилияси «Shakespeare» сўзини ҳам тўғри ёзолмаган, деган тахминлар ҳам учрайди. Дарвоқе, «Shakespeare» сўзи икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи «Shake» – «титратмоқ», «ўйнатмоқ», «ларзага келтирмоқ», иккинчи «reage» қисми эса «найза» маъноларини англатади. Яъни, бу сўзни «найзани ўйнатувчи» кабилда талқин қилиш мумкин.

Профессор А.Аникстнинг ёзишича, Шекспир 1582 йилнинг 27 ноябрида ўзидан саккиз ёш қатга бўлган қўшни қишлоқдаги фермер қизи Энн Хетеуэйга уйланади. 1583-1585 йиллар орасида улар бир ўғил ва икки қизли бўлишган. Инглиз адабиётшуноси Николас Раунинг маълумот беришича, бу йилларда Шекспир оиласини боқиш учун қўшнисин сэр Томас Люсининг ўрмонида яширин ов қилиш билан машғул бўлган ва бунинг эвазига бир неча бор жазоланган ҳам. Ниҳоят, 1585-1590 йиллар Шекспир ҳаёти, нима иш қилгани хусусида аниқ маълумот берувчи манбалар учрамайди. Олимларнинг тахминича, у ё Лондонга келиб тирикчилик қилган ёки Костуолд деган жойда бошланғич синф ўқитувчиси бўлиб ишлаган.

Юкорида таъкидлаганимиздек, Шекспир актёр ва драматург сифатида Лондон театрларида 1592-1593 йилларда кутилмаганда пайдо бўлиб, шуҳрат қозона бошлайди. Шекспирнинг тўсатдан драматургия ва театрда ном чикариши даврининг таниқли ёзувчиси, «Университет акли» сардори Роберт Гриннинг гашини келтирган эди. Шу боис, у ўз маслакдошлари Кристофер Марло, Томас Нэш ва Томас Лоджга мурожаат қилиб, уларни театрларда пайдо бўлаётган «хонаки драматурглар»дан эҳтиёт бўлишга қақиради. Хусусан, Грин Шекспирга шаъма қилиб ёзади: «Уларга ишонманглар, айниқса, сўнги пайтда бизнинг қанотларимизни юлиб ўзиники

килиб олган учар бир карга пайдо бўлди. У оқ шеър устасиман деб мактанганича «сахнани ягона ўзи титратмок» кўйида юрибди». Роберт Гриннинг бу кадар куйиниб ёзишида жон бор эди, албатта. Сабаби 1590 йилларда Лондон театрлари бойлик кетидан қувиб, калам ҳақки талаб қилувчи номдор драматургларнинг асарларини сахналаштирмасдан, балки театрдаги талантили актёрларга пьесалар ёздириб одатига ўтган эди. Шекспир ҳам шу йўсинда дастлабки драмаларини ярагиб шуҳрат қозона бошлади. Шундан сўнг Шекспир киролича Елизавета саройи аъёнлари орасидан ўзига ҳомий ва ҳимоячи ахтаришга тутинади. Ижодкор ўзининг илк поэмалари «Венера ва Адонис» ва «Лукреция»ни саройдаги эътиборли зодагонлардан бири граф Саутгемптонга бағишлайди. Бунинг эвазига Шекспир саҳий графдан минг фут стерлинг мукофот олади ва унинг паноҳига ўтади. Шекспирнинг бу икки поэмаси ўша йиллар кенг шуҳрат қозонади. Ҳатто Кэмбридж университети профессори Ричард Ковел, шоирлар Майкл Дрейтон ва Томас Унверларнинг ушбу поэмалар ҳақидаги мактов тақризлари ҳам эълон қилинади. Бу икки асарнинг ёшлар ўртасида нечоғли севиб ўқиладигани хусусида адабиётшунос Габриэл Харвиннинг қоғозга туширилган қайдлари ҳам сақланиб қолган. Шундай бўлса-да, уч юз йилдан буён шекспиршунос олимлар ўртасида унинг муаллифлигини ҳимоя қилувчи ва инкор этувчи қарашлар, баҳс ва тортишувлар давом этиб келмоқда. Бу тортишувлар замирида мактабни тугатмаган, университетда таҳсил олмаган оддий бир театр актёри қандай килиб ўта иқтидорли, ўқинишли ва замондошларидан икки-уч баробар устун бўлиши, қарийб йиғирма икки минг сўзни матнда камраган асарлар ёза олиши мумкин, деган фикрлар ётади. Шунингдек, саводи ўртача бўлган адиб ўз драма ва сонетларида қўллаган қадим юнон, латин, француз, италян, испан тилларини мукамал билганими? Қадим Юнон-Рим мифологиясини, Англия ва Шотландия тарихини, ҳарбий ва денгиз амалларини, ўрта аср кироллари саройи ва феодаллар касридаги дабдабали ҳаёт сирини асрорларини қачон ўрганиб улгурган? Ва, ниҳоят, риторика қондаларини, оқ шеърда пьеса ёзиш маҳоратини қачон ва қандай ўзлаштирган? Ахир, буларнинг барчаси унинг асарларида ўз ифодасини

топган-ку, тахлитиданги мулоҳазалар қайд этилади.

1769 йил адабиётшунос Герберт Лоренс ўзининг «Заковатли аклнинг ҳаёти ва саргузаштлари» номли китобини чоп қилдиради. Мунаққид бу асариди Шекспир номи остида эълон қилинган драмалар муаллифи у эмас, балки улар даврнинг билмдон ва зукко файласуфи Фрэнсис Бэкон каламига мансуб, деган фикрни илгари суради. Адабиёт аҳли орасида Лоренснинг фикри совет улгурмасдан, 1852 йил «Чембере Джорнэл» саҳифаларида Ж.Хартнинг «Шекспирга ким ёзган?» номли мақоласи эълон қилинади. Ва, ниҳоят, 1856 йил танқидчи Уильям Хенри Смит ўзининг «Бэкон ва Шекспир» рисоласида файласуф Бэкон Шекспир асарларининг муаллифидир, деган қатъий фикрга келади. Смит бундай хулосага келишдан олдин Бэкон ва Шекспир иқтидорига тўхталиб, Бэконни ундан ҳар томонлама устун қўйиб, адабиёт ва фалсафа илмининг билмдонини бўлган Бэконнинг бундай мукамал ва бадний юксак драмалар ёзиши мумкин, дея хулоса қилади. Унда не сабабдан Бэкон ўзи ёзган бадний асарларни ўз номи билан эълон қилмади, деган саволга муаллиф киролича Елизавета ва кироли Яков I саройида юкори лавозимларда бўлган Бэкон куйи жанр саналмиш драмаларини театрга беришга номус қилган. Сабаби, кироли саройидаги амалдор ва унвоили кишилар қулғули ёки фожевий драмалар ёзишса, улар устидан қулишар, бу кишиларнинг обрў ва мансабларига путр етарди. Шу боис, саройга яқин зиёлилар, граф ва лордлар юксак жанр ҳисобланган шеърни ва фалсафий асарлар ёзишга ҳаракат қилишарди. Лорд унвоинга эга бўлган парламент аъзоси ва лорд-қаншлер Бэкон ўзининг фалсафий асарларини эълон қилгану драмаларини яширин тарзда актёр Шекспир номи билан театрга берган, деган, муънодаги мулоҳазаларни айтади. Смитнинг ушбу мулоҳазалари узок вақт бу мавзудаги асосий тезис саналиб келинди.

Кейинчалик бир гуруҳ адабиётшунослар Шекспир драмаларининг муаллифи Кристофер Марло деган тезис билан чиқдилар. Масалан, америкалик Келвин Хоффман ўзининг «Шекспир соясида яширинган муаллиф» китобида гўё Марло ўлмагану жанжал баҳонасида Англиядан пинҳона қочиб кетган. У Италияда умргузоронлик қилиб, ўз драмаларини Шекспир номи билан театрларга юбориб турган. Хоффманнинг фикрича ҳам, «Қийик

қизнинг қуйилиши» «Икки вероналик», «Венециялик савдогар» каби юксак бадний псаларни олий маълумотли ва кўп саёхат қилган Марлодек одамгина ёзиши мумкин эди. Шекспирда униси ҳам, буниси ҳам бўлмаган, у умрининг охирига қадар Англияда яшаган. Бундан ташқари Марлонинг «Гера ва Деандр» ва Шекспирнинг «Венера ва Адонис» поэмалари мазмунан ҳам, бадний жиҳатдан ҳам бир-бирига жуда ўхшашдир.

Вақт ўтиши билан Шекспир асарларининг «ҳақиқий муаллифлари» сони орта борди. Фрэнсис Бэкон ва Кристофер Марло каби таниқли ижодкорлар ўрнини сарой аёллари, лорд ва графлар эгаллади. Масалан, 1912 йил швейцариялик профессор Селестен Дамблан ўзининг «Шекспир – бу лорд Рэтленд» номли китобини эълон қилади. Унинг таъкидлашича, Шекспир номи остида асарлар ёзган Елизавета саройидаги обрўли аёллардан бири лорд Рэтленд бўлган. Бу тезисни даставвал 1907 йил олмониялик профессор Карл Бляйбтрон ҳам мақолаларидан бирида айтиб ўтган эди. Дамбланнинг «Шекспир – бу лорд Рэтленд» китоби чиккан, Рэтленд тарафдорлари сони орта борди. 1919 йил франциялик профессор Абель Лефранкнинг «Шекспир никоби остида: Уильям Стенли, VI-чи граф Дерби» номли китоби нашр қилинди. Шундай қилиб, лорд Рэтленд – Шекспир сафига яна бир сарой зодағони граф Дерби – Шекспир ҳам қўшилди. 1920 йил шекспиршунос Ж.Луниинг «Шекспир – ўн еттинчи граф Оксфорд» китоби эълон қилинди. Асилзода муаллифлар каторидан граф Оксфорд ҳам ўрин олади. Хулаас, Шекспирнинг муаллифлигини инкор этувчи фикр ва исботлар шу қадар кўпайдики, ҳатто Чарльз Диккенс, Марк Твен, Эмерсон, Оскар Уайльд, Пальмерстон каби таниқли ижодкорлар ҳам Шекспирнинг муаллифлигига шубҳа билан қарадилар.

Собик иттифок даврида ҳам олимлар ва адиблар Шекспир жумбоғи хусусида бош қотиргандилар. Дастлаб, 1924 йил адабиётшунос Ф.Шипутинскийнинг «Шекспир – Рэтленд: уч юз йиллик тарих сирин» номли рисоласи нашр қилинади. Ф.Шипутинский рисоласига муносабат билдирган А.Луначарский ва В.Фриче, адабиётшунос И.Аксенов, ёзувчи В.Набоков унинг фикрларини ёқлаб чикқандилар. Кейинчалик

социалистик реализм танқидчилиги, хусусан, шўро шекспиршунослари профессорлар М.Морозов, А.Смирнов, А.Аникст юкорндаги фикрларни инкор этиб, Шекспирнинг муаллифлигини, ўз асарларини ўзи ёзганини исботловчи тадқиқотлар яратилди. Шундай қилиб, собик иттифок адабиётшунослигида Шекспир масаласи баҳсига нукта қўйилди. Адиб асарлари иттифокда яшаган барча халқ тилларига таржима қилинди, театрлар сахнасида ўйналиб келинди. Иттифок барҳам топгач, рус адабиётшунослари Шекспир масаласига яна қайтдилар. Умрининг қарийб ўттиз йиллини Шекспир ижодини ўрганшга бағишлаган адабиётшунос И.Гилиловнинг 1997 йил «Уильям Шекспир атрофидаги ўйин ёхуд Буюк Феникс сирин» номли монографияси босилиб чикди. И.Гилилов ўз китобида Шекспир муаллифлигини инкор қилувчи далил-исботлар келтириш билан шоирга замондош бўлган Рэтленд ва унинг рафиқаси графиня Сидней – Рэтлендларни ҳақиқий муаллиф деб кўрсатади. Тўғри, Шекспир ҳаёти ва ижодини узок вақт ўрганган, йиллаб Англия ва Америка кутубхоналарида ўтирган, Лондон ва Стратфордда Шекспир яшаган жойларни кўздан кечирган И.Гилиловнинг фикрларида ҳам жон бор, кишини ишонтирувчи далиллар билан ўз давосини тасдиқлашга ҳаракат қилади. Масалан, 1957-1960 йилларда Шекспир таваллудининг тўрт юз йиллиги муносабати билан рус тилида унинг саккиз жилдлик «Тўла асарлар тўплами» чоп этилди. Бу нашрни тайёрлашда йирик шекспиршунос олимлар: профессор А.Смирнов ва профессор А.Аникст раҳбарлик қилишган. Ҳатто, улар ташаббуси билан нашрнинг сўнгги жилдида Шекспир қаламига мансуб, деб топилган «Феникс ва Кабутар» номли поэма ҳам берилган. Мазмунан сирли ва баҳсталаб бу асар қаҳрамонларни Феникс ва Кабутар, аслида, ким бўлган. Поэмада кимнинг ўлимига бу қадар аза тугилмоқда. Қандай одамлар ғайри табиий ҳолатда асарда ўз номларини яшириб, номаълум бўлиб қолишни истаганлар. Адабиётшунос И.Гилиловнинг таъкидлашича, Феникс – бу ўттиз беш ёшида ҳаётдан бевақт кўз юмган навқирон граф Рэтленд, Кабутар эса унинг суюкли рафиқаси, даврининг таниқли шоир ва давлат арбоби Филипп Сиднейнинг кизи, соҳибжамол графиня Сидней – Рэтленд бўлиб эр-хотин бадний

ижод билан ҳам шуғулланишган, катта-кичик асарлар ёзишган.

«Феникс ва Кабугар» поэмаси ҳам графиня Рэтленд каламига мансуб бўлиб, адиб бу асарини эрининг вафоти муносабати билан ёзган эди. И.Гилиловнинг тасдиқлашича, эр-хотин Рэтлендлар саройдаги обрў-эътиборини йўқотишдан чўчиб, ўз асарларини театр актёри Шекспир номи билан эълон қилиб келишган. Дарҳақиқат, граф Роджер Рэтленд ва графиня Сидней – Рэтленд ҳаётда яшаб ўтган кирол саройидаги нуфузли аъёнлардан бўлиб, вафот этишгач, Лондондаги авлиё Павел қабиристонида дафн қилинганлар. Хўш, Шекспир номидан муаллифликда фойдаланган граф Рэтленд ва графиня Рэтленд вафот этгач, саҳна актёри бўлган ҳақиқий Шекспирнинг тақдири не кечган? Ахир, граф Рэтленднинг қўлёзмалари ва ёзишмалари ўрганилгудек бўлса, бу сир ошкор бўларди-ку? Шундай бўлди ҳам, дея таъкидлайди И.Гилилов. Графнинг қўлёзма ва хатларини ўрганишган унинг дўстлари Шекспирнинг жим юриши ва тезда Лондонни тарк этиши учун унга катта пул тўлайдилар. Шу боисдан 1612 йилда, бирон-бир сабабсиз қирк саккиз ёшли Шекспир ижодига нукта қўйилади. 1585 йил Лондонга шон-шухрат қозониш ниятида келган Шекспир орадан йигирма етти йил ўтиб, 1612 йилда туғилган шаҳри Стратфордга қайтиб кетади, тўрт йилдан сўнг эллик икки ёшида ҳаёт билан видолашади. У барча сиру асорини ўзи билан у дунёга олиб кетади.

Шекспирнинг вафоти ҳақида ҳам турли ривоятлар тўқилган. Улардан энг ишонарлиси стратфордлик Викарий Жон Уорднинг қундалигига битилган ёзувлардир. Унда ҳикоя қилинишича, Лондондан Стратфордга Шекспирни кўрган яқин дўстлари драматург Бэн Жонсон ва шоир Майкл Дрейтон ташриф буюришади. Учовлон тун бўйи суҳбат куради, винохўрлик қилишади. Шундан сўнг, Шекспирнинг соғлиги ёмонлашиб, тез орада иситмадан вафот этади. Викарий Уорд қундалигидаги бу ёзув Шекспир вафотидан эллик йил кейин битилган бўлса-да, ҳақиқатга яқиндир. Сабаби, Викарий бу ҳикояни Шекспир ўлиминини кўрган биронта қария оғзидан ёзиб олган бўлиши мумкин.

Шекспир жасади Стратфорддаги авлиё Троица черковига дафн қилинган. Қабрдаги мрамар тахтага: «Меҳр-

оқибатли биродар, Исо Масеҳ ҳақки бу қабрда ётган жасадга озор бермагил. Қабрга тегмаган инсон Оллоҳнинг марҳаматида бўлсин, кимки жасадимни кўзгаб, ҳаловатимни бузса, Яратган эгамнинг ғазабига учрасин», деган ёзув битилган. И.Гилиловнинг ёзишича қабрдаги Шекспир бюсти ҳам унинг ўзига, яъни, шоир суратларининг биронтасига ўхшамайди, Ваҳолаки, Шекспир ҳаёт пайтида, мусавирлар тарафидан чизилган унинг биронта портрети ҳам сақланиб қолмаган. Ижодкорнинг бизгача етиб келган барча мавжуд портретлари унинг ўлиמידан сўнг мусавирлар фантазияси асосида яратилгандир. Улар орасида энг қадимгиси ва ишонарлиси 1623 йилда Хемминг ва Кондел тарафидан нашр қилинган «Жаноб Уильям Шекспир. Комедиялар, Хроникалар, Трагедиялар» китобининг титул варагидаги Мартин Дройсхут чизган портрет гравюрасидир. Бу гравюра билан бюст ҳам бир-бирига ўхшамайди. Портрет хусусида Бэн Жонсон шундай ёзади: «Азиз ўқувчи, гравюрада сен Шекспир киёфаси акс эттирилган суратни кўряпсан. Мусавир бор талантини ишга солиб унинг киёфасини яратишга уринган бўлса-да, сен портретга маҳлиё бўлиб қолмасдан, китобни ўқиб чик. Ўшанда ҳақиқий Шекспир киёфасини англаб етасан». Демак, Шекспир тириклигида чизилган, унинг ҳақиқий киёфасини ўзида мужассам этган биронта сурат бизгача етиб келмаган. Балки, умуман, бўлмагандир ҳам.

Хуллас, Шекспир муаллифлигининг инкор этувчи инглиз олими Жон Мичеллнинг 1996 йил нашр қилинган «Шекспирга ким ёзган» китоби ва рус адабиётшуноси И.Гилиловнинг «Уильям Шекспир атрофидаги ўйин ёхуд Буюк Феникс сири» монографияси XX асрнинг охирига келиб, «Шекспир масаласи»нинг қайтадан кўтарилишига сабаб бўлди. Бунга қўшилган М.Литвинова, А.Липкова, С.Степанов сингари адабиётшунослар хайрихоҳ мақолалар эълон қилдилар. Россия ФА академиги Н.Балашов 1998 йил ўзининг «Шекспир муаллифлиги химояси ҳақида сўз» рисоласини чоп эттирди. Ғарб адабиётининг билимдон, академик Н.Балашов ўз рисоласида И.Гилилов фикрларини кескин инкор этаркан, ўз мушоҳадаларини манбаларга таянган ва Шекспир асарлари матнини таҳлил қилган ҳолда исботлайди, буюк драматург

муаллифлигини ҳимоя қилиб чиқади. 2003 йил Москвадаги «Астрель» нашриёти француз шекспиршуноси Франсуа Ларокнинг «Шекспир. Бу сизга ёқадими?» номли илмий-оммабоп китобини русча таржимада нашрдан чиқарди. Франсуа Ларок ҳам Шекспир ижодининг барқарорлигини, асарларининг оригиналлигини далиллар асосида ёқлаб чиқади. Шундай қилиб, дунё олимлари то ҳозирга қадар Шекспир ижодига турлича ёндашиб келишмоқда. Ижодкор муаллифлигини инкор қилувчилар унинг тўнғич замондоши ва рақиби драматург Роберт Грин билдирган салбий баҳога таянсалар, ҳимоя қилувчилар эса шоирнинг кенжа замондоши ва дўсти Бэн Жонсон айтган: «Шекспир ўз давригагина эмас, балки келгуси замонларга ҳам мансубдир», деган сўзларига суяниб фикр билдиришмоқда. Дарвоқе, ўзбек адабиётшунослигида ҳам Шекспир ҳақида, унинг асарлари таржимаси хусусида, қатор тадқиқотлар яратилди. Шундай тадқиқотлардан бирининг муаллифи, профессор Фозила Сулаймонова ўзининг 1987 йилда чоп қилинган «Шекспир Ўзбекистонда»

монгорафиясида шекспиршунос А.Аникстнинг тадқиқотларига таянган ҳолда, Шекспир муаллифлигини қўллаб-қувватлайди. Зеро, атоқли рус танқидчиси Белинский таъбири билан айтганда: «Шекспирга ер юзидаги буюк шоирлар қаторида шоир даражасини бериш унчалик тўғри бўлмаса-да, аммо, драматург сифатида унинг номини фақатгина ўздан кейин қўйиш мумкин бўлган, ҳеч бир рақибсиз маҳорат эгасидир». Бас, шундай экан, ушбу мақолани ёзишдан ниятимиз Шекспирнинг мавжуд бўлгани ёки бўлмаганлигини исботлаш эмас, балки ўзбек адабиётшуносларини ҳам халқаро адабий жараёнда кечаётган, хусусан, Марло ва Шекспир мероси агрофида бўлаётган баҳсларда иштирок этишга ундашдир. Сабаби, жаҳон адабиёти классиклари саналган бу икки адибнинг биринчиси ижодида Соҳибқирон бобомиз Амир Темур сиймоси илк даъфа бадий талқин қилинган бўлса, ўзбек театри иккинчисининг асарларини саҳналаштириб катта шуҳрат топгани сир эмас. Шундай экан, улар меросини, бадий маҳорат қирраларини янаям чуқурроқ ўрганилса маъқул бўларди.

ТАФАККУР ГУЛШАНИ

Кимки ўзга тилларни билмаса, ўз тилини ҳам яхши тушунамайди.

— —

Тил маданият билан биргалликда юксалади.

— —

Тил миллионларча авлодлар томонидан яратилган тирик жондир.

— —

Қанчалик сўз бойлигим кўп бўлса, бошқаларга шу қадар фойдалиман, таъсир доирам, эътиборим шу қадар кенг.

— —

Чет сўзларни, айниқса, заруратсиз қабул қилиш тилни бойитмайди, аксинча, бузади.

— —

Ҳар қандай халқнинг урф-одатларини билай десанг, аввало, унинг тилини билишга урин.

Нилуфар Ҳамидова,
тадқиқотчи

Бадий тасвир ва экраний талқин

Ўзбек адабиёти бой ва ранг-барангдир. Бир пайтлар, Фитрат домла, «...олдидан ўтган бутун Оврупо адабиёти шапкасини олиб, таъзим қиладиган адабиётимиз бор», дея ёзган эди. Бу ўринда, у буюк Навоий, Бобур, Маншраб, Муқимий, Фурқат лирикасини, Абдулла Қодирий, Чўлпон романларини, қолаверса, минг йилликлар бағридан қайноқ булоқ бўлиб тошиб турган халқ оғзаки ижодининг намуналарини назарда тутган бўлса керак. Фитратнинг бу таърифи ўзбек адабиётининг кейинги бўгин вакиллари ҳисобланмиш Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Мақсуд Шайхзода, Ҳамид Олимжон ижодига ҳам бирдек тааллуқлидир.

Табиийки, ўзбекнинг оғзаки ва ёзма дурдоналари китобхонлар ва тингловчилар қалбини ром этиш билан чекланмай, ўтган асрнинг қирқинчи йиллари ўрталарига келиб фольклор материаллари, бирмунча кейинроқ наср ва драматургия манбалари ҳам киночилар эътиборини тортгани, экран санъатини бойитгани кино санъатимиз тарихидан маълум. Ўзбек киноси адабий-бадий заҳираларнинг бақувватлиги жиҳатидан бошқалардан олдинда туришга қодир. Шу ўринда, савол тугилади: бундай мустаҳкам пойдевор, асос кино ижодкорларимиз томонидан қандай давом эттирилмоқда, унга қай тариқа суянилмоқда? Кино унинг заҳираларини топишга қанчалик эришмоқда ва булар орқали экран жозибасини оширишга қай даражада муваффақ бўлмоқда? Бундай тажриба кино санъатимизда илгаридан шаклланган бўлиб, мустақиллик даври кинематографияси бунга суянган равишда, янаям ривож топиши, шубҳасиз.

Ўзбек миллий маданиятимизнинг ноёб дурдоналаридан саналган Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романи бадий маҳоратнинг чўққиси сифатида нафақат адабиётимизни, балки миллий театр ва кино санъатимизни ҳали узок йиллар безаб туради.

Абдулла Қодирий ўз асарини «Ўзбеклар турмушидан тарихий рўмон», деб атаган. Асар яратилган даврда Абдулла Қодирийнинг ҳаёти, руҳий ҳолати, кечинмаларини эсга олсак, чиндан-да, улуғ адиб «Ўтган кунлар» орқали севишганлар қиссасини эмас, балки миллат қайғусида кўнглидан кечаётган изтиробни ва оғриқларини ёзиб кетгандек туюлади. У асар орқали оиланинг тинч-тотувлиги меҳр-оқибатда, юрт осойишталиги эса унинг фарзандлари иттифоқчилигида. Ҳар ердаки, ноаҳиллик бор экан, бу ғанимларга қўл келишидан хушёр бўлинг, деган мулоҳазаларни баён қилаётгандек бўлади. Художон, Мусулмонқуллар юртни хонавайрон этсалар, Ҳомидлар инсонлар кўнглини вайронага айлантирадилар, деган маъноларга ишора қилади.

«Ўтган кунлар» асосида яратилган кино асарларини кўриб китобнинг мана шундай залвори экранда нечоғли акс этди, дея ўйга толамыз.

Ўзбек томошабини 1968 йилда режиссёр Йўлдош Аъзамов суратга олган «Ўтган кунлар» фильми орқали бегимсол Кумуш, бетакрор Отабек, бекиёс Юсуфбек

хожию Ўзбекойимлар, бешафқат Зайнабнинг экран талқини билан учрашди, уларни тан олди. Фильмдан сўнг кўплар романини қайтадан ўқиганларини, шу пайтгача ўқимаганлар эса, уни излаб қолганликларини ҳали ҳамон эслаймиз. Бу режиссёрнинг маҳорати, актёрларнинг меҳнати эди.

Йўлдош Аъзамовнинг лирик-романтик йўлдаги бу фильми нафақат мафтунокор қаҳрамонлари, балки асарни кино тилига кўчиришда давр шарт-шароитидан келиб чиқиб, ўзига хос ва мос йўлни топа билгани боис, ҳамон қадрини йўқотмаган. Ҳар гал фильмни кўрганда романининг руҳи, адибнинг услуби, қолаверса, ўзбек зиёлисига хос бетакрор маданият режиссёр томонидан чуқур ҳис қилинганини сезиб турамыз. Айниқса, оиладаги муносабатлар, тарбия, ота-она ва фарзандлар, хўжайин ва хизматкор ўртасидаги одоб-ахлоқ чегаралари каби нозик нуқталар алоҳида эътиборга олинган.

Шу ўринда, айрим мулоҳазаларимизни ҳам айтиб ўтмоқчимиз. Ёдингизда бўлса, уста Олим Отабекдан хат олиб келганида Кумуш унинг Қутидор билан қилган суҳбатини меҳмонхона ойнаси ёнида яшириниб олиб, эшитиб туради. Бир қарашда бу оддий ҳолдек туюлиши мумкин. Аммо ўзбек хонадонларида ички ва ташқи ҳовли бўлганлигини ҳамда келган меҳмоннинг ким эканлигини кўпинча аёллар билмаслигини Абдулла Қодирийнинг ўзи ҳам таъкидлайди. Романда қўлида хат тутган Қутидор ичкари ҳовлига кириб, ташқи ёнида ўтирган Офтоб ойим ва Кумушга хат мазмунини айтиб беради. Фильмда эса, меҳмоннинг олдида хат ўқилади ва ойна олдида улар гапига қулоқ солиб турган Кумуш йиғиси эшитилади. Бундай вазият ўзбекка хос эмасдек, назаримда. Биринчидан, бегона эркак билан суҳбатни пойлаб туриш, унга эшиттириб эри учун йиғлаши Абдулла Қодирий романи руҳига унчалик тўғри келмайди. Эътибор қилсангиз, романда Кумуш хатни отасидан эшитгач, унсиз кўз ёш тўкиши ва секингина, ўзи тузук эканми, дея ерга қараб савол бериши тасвирланган. Эҳтимол, бу парчада ҳам ўзбек аёлидаги ўзига хос ибод, тарбия, ҳаё каби зийнатларни алоҳида таъкидламоқчи бўлгандир муаллиф.

Мустақиллик шарофати туфайли «Ўтган кунлар» романи кўлимизга асл ҳолича етиб келди. Биринчи фильмдан сўнг орадан йигирма тўққиз йил ўтиб, бу асарни янгича ўй-фикрлар, янгича талқин билан кино тилига кўчириш мақсад қилинди. Режиссёр Мелис Абзалов томонидан сурагга олинган янги талқинда юқоридаги каби ўринлар эътибордан четда қолиб кетмади, албатта.

Бирок, бу фикр қай тариха амалга ошди? Тинимсиз меҳнат, кизгин ижод фильми қайтадан экранга олиб чиқишда, унга янгича жило, янгича гоё, янгича усул бера олдими? Бу саволга ҳа, дея жавоб бериш қийин. Фильмнинг 1968 йилдаги варианты 1998 йилдагисидан кескин фарқ қилади. Ва, фарқ бўлиши ҳам керак эди. Афсуски, бу фарқ адибни чуқурроқ тушуниш, сюжет асосида яшириниб турган маъноларни кашф этиш, асар жозибасини экран тилига кенгрок сингдириш, охир-оқибат янги давр берган имкониятлардан фойдаланиб, «рўмон»ни қайтадан бус-бутунлигича, яъни, Абдулла Қодирийни таҳрир қилмаган ҳолда ўқиб, бадиий кинороман яратишга уриниш тарзида кўринмади.

Режиссёр Мелис Абзалов, тасвирчи Ҳоғам Файзиев ҳамда Хондамир Қодирийлар (Абдулла Қодирийнинг набираси) ҳамкорлигида яратилган сценарийда айрим ўринларни айтмаса, худди биринчи фильмдагидек лирик-романтик услуб етакчилик қилади. Асарда юрт гами, эрк ташвиши, хурликнинг кадр-киммати борасида ёзувчи дардлари тўкиб солинган ва у янги фильмда бирмунча ўз аксини топгандек. Бирок, бу Юсуфбек хожиининг хатти-ҳаракатларида, шайхсий ташаббусида намоён бўлади, холос. Аммо, адибнинг дарди, унинг романга буткул сингдириб юборилган ва тасвирий-ифодавий воситалар орқали атрофлича намоён бўлган кечинмалари-чи? Таассуфки, улар экранга кўчмади. Бу – кинодраматургнинг вазифаси эди.

Нозик дидли Йўлдош Аъзамов адибнинг изтиробли кечинмаларини акс эттиришга ўз даври нуқтаи назаридан чорасиз эканлигидан, фильмга кўғирчоқбоз эпизодини киритади. Бу билан у халқнинг ҳукмдорлардан, юртни хонавайрон этаётган

посоғлом сиёсатдан норозилик кайфиятини сайёр актёрнинг масхараси орқали кўрсатиб беришга уринади. Мана шу норозилик воситасида Абдулла Қодирий руҳларига оз бўлса ҳам далда бўлмокка ҳаракат қилади.

Бундай ҳамдардлик туйғуси янги фильмнинг асоси бўлса арзир эди. Тўғри, уч соат давом этадиган бу фильмда лирик-романтик услуб билан бирга, асар ижтимоий руҳи ҳам акс этишига эътибор қилинади. Аммо биз бу ерда айрим образлар, жумладан, Юсуфбек ҳожи, Отабек сингари персонажларни эмас, балки умуман романнинг ва ёзувчининг дардини тушуниш ва талқин этиш ҳақида гапираяпмиз. Кино ижодкорлари роман эпизодларини имкон қадар тушириб қолдирмасликка, адиб билан изма-из юришга ҳаракат қилганлар. Аммо асар лавҳалари эпизодларга кўчгани билан адиб эътиқоди, йўл-йўлакай тасвирий воситалар орқали чуқур фалсафа ва рамзийликда акс эттирган кўнгил хавотири, юрт бошига келаётган офат балолардан огоҳ этиши, изтироби, элни, қолаверса, ўзи каби кўпларни кутаётган катагон балосидан кўнглидаги ташвиши экранга чиқа олмаган.

Ваҳоланки, асар 1998 йилда суратга олинганини назарда тутсак, янги ижодий гуруҳ олдида асарнинг асл моҳиятини томошабинга етказиб бериш учун ҳам ижтимоий, ҳам сиёсий шароит мавжуд эди-ку, деган мулоҳазага борамиз.

Биринчи фильми Йўлдош Аъзамов Кумуш ўлиmidан сўнг Отабекнинг олис уфқлардаги нур томон кетиб бориши билан якунлайди.

Иккинчи фильм эса романнинг ўзидек. Маълумки, романнинг хотимасида Юсуфбек ҳожи Отабекни чор аскарлари билан тўқнашувда ҳалок бўлгани ҳақида хат олади. «Ўзбек ойм қора кийиб, таъзия очди», дея охириги сўзини ёзади адиб. Кўриниб турибдики, Абдулла Қодирий бутун бошли миллат устига бостириб келаётган ёв ва уни муқаррар емириши ҳақида изтироб билан айтаяпти. Аммо унинг бу изтиробни очиқ-ойдин, икки карра икки тўрт шаклида эмас, ақли расо, зехни бутун зиёли учун тушунарли бўладиган ишора тилида баён этилмокда. Фильм гарчи бу лавҳани акс эттирса-да, мазкур изтироб яширинган вазиятни, ҳолатни бера олмаган.

Адиб ўз қаҳрамонини Отабек деб номлашида ҳам алоҳида маъно бордек туюлади. Отабекининг шахсий ҳаётда, оилада эркинлик, бахт, муҳаббат учун кураши, унинг ижтимоий турмушда, жамиятда озодлик учун курашига келиб боғланади. Адибнинг бундай талқини коса тагида нимкоса бўлиб яширишиб туради. Ўлмас Алихўжаевнинг Отабеги, энг аввало, тарбияси, теран мулоҳазакорлиги, маънавияти ҳамда эҳтироси ила ёдда қолган эди. Кейинги фильмда у Кумушнинг отаси – Қутидор ролини маҳорат билан ижро этган.

Бирок, янги лентадаги Отабек ролини ижро этган Бехзод Муҳаммадкаримов бу образнинг куч-қудратини, мардлигини, довиорақлигини, кучли севгисини кўрсатиб бера олмагандек туюлади. Унда Ўлмас Алихўжаев Отабегида мавжуд бўлган журъатлилик, курашчанлик, фаоллик камроқ ифода этилгандек кўринади.

Биринчи фильмда Зайнабнинг (актриса Гулчехра Саъдуллаева) Кумушга (актриса Гулчехра Жамилова) заҳар беришидан олдин кино ижодкорлари романда таърифланмаган эпизодни – Отабекни икки келинчак билан сўлим сой бўйида сайр қилишини киритадилар. Ва, бу эпизод Отабек – Кумуш муносабатлари Зайнабдаги рашкни янада алангалатгани, муҳаббатга у ҳам муҳтожлигидан эзилгани, ҳасад ўтида ёнганлик алами охир-оқибат кундошига заҳар бериш билан якун топишига ришта бўлганга ўхшайди.

Мелис Абзаловнинг икки сериялик фильмида эса, романдаги Зайнабнинг опаси, маккора Хушрўй образи ҳам киритилади. Бу ролни актриса Шохиди Исмоилова эҳтиросли талқин этади. У Зайнабни котилликка бориш шарт-шароитини етилтириб берувчи восита сифатида кўмакка келади. Фильмда Хушрўй – Зайнаб фожеасини, севган, лекин севилмаган аёл нимага қодир бўлишини тушунтириб, ўз ўтмишидаги (романда таъкидланган) ёвуз феълидан келиб чиқиб, муайян қарорга келишига яхшигина замин ҳозирлайди. Бу эпизод фильмнинг муваффақиятли лавҳаларидандир.

Фильмдаги Кумуш (Шахризода Дилмурод кизи) ва Зайнаб (Лола Элтоева)нинг биринчи учрашуви сахнаси «рапид» йўли билан суратга олингани, яъни, улар бир-бирларига жуда секинлик билан яқинлашуви кўрсатилиши, кўришганларида эса иккиси икки томонга (яъни, бир-бирига тескари) қарашининг тасвирланиши эътиборни тортади.

Аслида, экранда Абдулла Қодирий чизган чизмаларни тўлиқ идрок этиш, унинг бетакрор тасвирларини бутун мураккаблиги билан акс эттира билиш мумкин эмас. Шу боис ҳам ҳар қандай даврда бу чизмалар актёрга янги топилмалар топиш, янги кирраларни кашф этиш имконини беради.

Актёр ва режиссёр Мелис Абзалов бу сафар уч йўналишда: сценарий муаллифларидан бири, Қўрбоши ролининг ижрочиси ва сахналаштирувчи режиссёр сифатида намоён бўлади. Балки, бу ҳам асарнинг тўлақонли муваффақият қозонишига бироз халақит бергандир.

Назаримизда, эндиликда, киночиларимиз берилган имкониятдан кенг фойдаланган ҳолда, асар замирида яширинган ва, айнан, биз, бугунги авлод ўрганмоғи учун битиб кетилган жавохирларни излаб топишга кўмаклашмоқлари, унга янги давр руҳи билан ёндошмоқлари даркор. Майли, фильм «кийналиб кўриладиган» асарлардан бўлсин худди романнинг ўзидек.

Фильмни кўрар эканмиз В.Шкловскийнинг қуйидаги сўзлари ёдга келади: «Классикларга мурожаат қилишнинг моҳияти улар асаридаги воқеликни айнан кўчириш эмас, балки улардан ҳаёт таҳлилини ўрганиш демакдир. Бундай мақсадсиз бадиий адабиётга мурожаат этиш самарасиздир».

Чинакам бадиий асарда одатда нималардир аниқ, равшан ёритилади, нималардир яширин берилади, ниманингдир ўзи эмас, сурати қаламга олинади, нималаргадир фақат шаъма қилинади, нималардир батафсил кўрсатилади, нималардир таъкидланади. Мана шундай «нималар» қанчалик мураккаб зиддиятли, салмоқли мазмунни ўз ичига қамраб олиб, қанчалик зўр маҳорат билан чуқур ифодаланганлиги, қаҳрамонлар, образлар ички дунёсига, кечинмаларига, хатти-харакатларига сингдириб юборилса, ана шунда, яратилган фильм манбага яқинлашади, унинг таъсирчанлик кучи ошади.

«Ўтган кунларга» (иккинчи фильм) мурожаат этишда: сценарий муаллифи ҳам, режиссёр ҳам асарнинг асл моҳияти, даврга ҳамоҳанглигини асосий ўринга қўя олмаганлар. Аниқроғи, муштарак нуқталарини топа билмаганлар. Мумтоз бадиий асарга қўл урилганида, муайян маънавий эҳтиёж зарурагидан келиб чиқиш муҳим. Акс ҳолда, унга тегмаган маъкул.

Бу фикрларимиз, нафақат, Абдулла Қодирий романига, балки, мана шу даврда Чўлпоннинг «Қор қўйнидаги лола» ҳикояси асосида суратга олинган кинокартинага ҳам тааллуқлидир.

Аввало, таъкидлаш жоизки, Чўлпон асари илк бор фильм бўлиб экранга чиқди, бу ҳам бўлса янги давр шарофати эди.

Абдулла Қодирий сингари Чўлпонни ҳам бир ўқишда тушуниш қийин. Ташқаридан қаралганда оддий, жўн туюладиган воқеалар тасвири замирида катта фикр, ғоя, қарашлар мужассамини топган.

Яратилган фильм шуни кўрсатадики, Чўлпон асарига билим, савия, салоҳият, улкан тафаккур, кенг дунёқараш билан мурожаат этилса тўғрироқ бўлар экан.

Бироқ, бундай улкан уммонга мурожаат этган сценарий муаллифи Ёлқин Тўйчиев ва режисёр Алоб Шаҳобиддиновлар мана шу маъсулиятни унчалик ҳис қилмагандек туюлади. Назаримизда, бадиий адабиёт тажриба синови ўтказиладиган майдон эмас, унга катта идрок тайёргарлиги билан ёндошиш зарур. Атоқли кинорежиссёрлар – Йўлдош Аъзамов ҳам, Наби Ғаниев ҳам, Латиф Файзиев ҳам, Шухрат

Аббосов ҳам шундай йўл тутганлар. Бадий асарларга даб-дурустдан қўл уриб кетавермаганлар.

«Қор кўйнидаги лола» — Чўлпоннинг очик айта олмай кўнгили тубига яшириб келган ва қагагон олдидан қозога туширган дардларини ўзида мужассам этган кичик ҳикоя. Асар 2004 йили фильм қилинди.

Ҳикояни Чўлпон бежиз қизалоқлар ўйинидан бошламаган бўлса керак. Шарофатхоннинг ўн еттига тўлса ҳам фикрлашда, мулоҳаза юритишда ёш қизчалардек эҳсанлиги атайин бўрттирилади. Дастлабки тасвирда гап тўққиз-ўн яшар қизалоқ ҳақида боришти, деб ўйлайсиз, ҳатто.

Қизнинг отаси — Самандарбой орқали адиб сохта эътиқод, ўзи идрок этмаган, тўла ҳис қилмаган нарсаларга муккасидан кетиб, бора-бора руҳияти ўтмаслашган, идрок, тафаккури, онгу шуурида тайинли фикр-хулоса, кўнгилида қатта мақсад бўлмаган инсоннинг фожеасини кўрсатади. Бу ҳикоя асосида Ёлқин Тўйчиев ёзган сценарийда эса вазият бутунлай бошқача. Фильмда дастлаб пролог берилади, узатилаётган қизи билан Самандарбой (актёр Саидкомил Умаров) йиғлаб хайрлашади. Ваҳоланки, фильм воқеаларида уни худди ҳикоядагидек, қарзга ботиб қолган, кейин бориб эшонга мурид бўлган савдогар сифатида кўрамиз.

— Эшонимга назр қилай десам, ҳеч вақом йўқ, — дея афсусланади у.

Эшондан совчи келганда ўзи рози бўлади, хотини қаршилик қилса уни уришиб беради.

Шарофатхон эса фильмда эшоннинг ўгли Райим билан аҳду паймон қилган, тенгдошларидан яширинча, дарахтзорларда шу йиғит билан учрашиб юради. Эшоннинг ўғлидан эмас, ўздан совчи келганида эса қиз:

— Отам менга ёмонликни раво кўрмайдилар, эшонга тегсам, қорним тўқ, устим бут бўлади, — деб розилик билдиради.

Қизини эшонга назр қилаётган ота эса:

— Қизим, яхшилаб ўйлаб кўр, агар рози бўлмасанг, тўйини тўхтатаман, — дейди.

Мантқан қаралганда, Самандарбойнинг қизидан розилик сўрашининг ўзи тушунарсиз. Аммо, қиз тўйга розилик беради. Фақат онаси норози, холос. Самандарбой эса, тўй қуниёқ тубдан ўзгариб, кўзи очилиб, фаоллашади. Бу худди бир пайтлардаги фильмларимиздек «образнинг динамик тарзда ўсиши»ни кўрсатади. Тўйнинг эртасига эшоннинг одами келиб, Самандарбой барча қарзларидан қутилгани, уй-жойи ўзига қолгани, бу ёғига эшон ҳамиша қўллаб туришини айтади. Самандарбой эса, мени ким деб ўйлаяпсанлар, деб қозонни йиртиб ташлайди. Ахир, эшонга қизни унинг ўзи назр қилди-ку? Ўзгаришига туртки берадиган воситанинг йўқлиги ва унинг энди нимага афсусланаётгани тушунарсиз.

Ҳикоя қаҳрамони, аслида, динга ҳам, эшонга ҳам кўр-кўрона, юзаки ишонади ва эргашади. Шу боис, назр беришда Йўлдош бойваччадан ўтишим керак, фалончи сўфи ундоқ нарса берибди, ундан ўтмасам бўлмайди, дея ўзининг бошқа муридлар олдида орттирадиган сохта обрўсини, иккинчи томондан қарзга ботиб қолганини ўйлаган эди. Шу сабабдан у ҳикоя сўнгида ҳам ўзгармай, ўз холича қолади. Бу билан адиб ҳаёт аталган улкан оқимда кўз юмганича гофилликда, мудроқликда ўтиб кетаётган Самандарбойларга ачиниш билан қарайди. Уларни инсоний гурур, оила, фарзанд олдидаги бурч, масъулият деган туйғулардан нечоғли йироқлашиб кетганлигини оғриқ билан тасвирлайди. Унинг бу кайфияти тўй тасвирида ҳам намоён бўлади. Чўлпон тўй тасвирида бирор марта ҳам ўйин-қулги, деган сўзни қўлламайди. Бу ерда оломоннинг ҳамиша, ҳар нарсага бефарқлигини кўрсатади. Шарофатхоннинг эшонга узатилаётганлигига ачинса-да, ҳамма ёр-ёр айтиб, тўйини тантанали қилиб ўтказиш тараддуди билан овора. Чўлпон: «Шовқин, қий-чув, тўполон ярим кечага бориб тўхтади. Ҳалиги томоша ўрни бўлгон кўчада кишилар ариб, қоп-қоронғи, жим-жит бир гўристонга айланди», деб ёзади. Адиб Шарофатхон тимсолида талонда қолган юртини кўради. Уни қизлар орасида тасвирлаганида ҳам алоҳида меҳрини туямиз. Ҳикоя давомида, уни олиб кетсалар ҳам бу оломон арава-

сига тушиб, кўшигини биргалашиб айтиб кетаверади, аслида, ҳамма порози, ҳамма тунд, дейди. Улар ўланни ўйин-кулгисиз бўлса ҳам айтаверади, чунки дарди-дунёси қоронғи. Аммо ўлан айтиши керак экан, айтади, дея тасвирлайди. Ватанни ҳам шу тарика ичда алам билан сотиб юборишларига, ғанимга бўлган норозиликларини эса, ичда сақлашларига ишора қилмаганмикан ёзувчи? Ҳикоя охирида, икки йигит қоронғи кечада бир-бири билан бу нотенг никоҳ ҳақидаги норозиликларини баён қилишади. Ўша даврда ҳақиқатан ҳам одамлар қоронғи кечада турса ҳам ўз норозиликларини ўзаро бир-бирларига зимдан айтиш билан чекланганлигига ишора қилинмаяптмикан? Эътибор қилсангиз, бир четда турган қоровул улар фикрини тасдиқлаб, лола қор қўйнида қоладиган бўлди, дейди. Шундан сўнг, йигитлар унинг гапларига эътибор қилмай, қоронғилик ичига кириб кетдилар, дея ҳикоясини тугатади адиб. Бунинг замирида бирлашмасангиз, қоронғилик ичидан чиқмайсиз, ўз ичингизда ўзингизча полишдан бошқа нарсага ярамайсиз, деганга ўхшаш нидо бор-ку?

Тўғри, сценарий ҳикоянинг айнан тақрори бўлмайди. Буни тушунамиз. Аммо унинг ҳукмида бўлиши, унинг ғояларини бошқа санъат кўринишида намоён этиши керак эди-ку?

Шарофатхон ролини ёш актриса Замира Бешимова ижро этган. Унинг гўдак қиёфаси, болаларча боқишлари ҳали севги таъмини тотиб кўрмаган қизчага ўхшаб кўринади. Аммо уни дарахтзорда Райим оғушида кўрамиз. Райим ролини ёш актёр Абдужалил Ғаниев ўйнаган. Актёр шима учундир ролнинг юзасидан юради. Унинг қарашлари нурсиз, кўзлари маънисиз. Ёшгина, хуркак ва келишган қизча уни севиб қолишига, унга мудом суйқалишига ишонмаймиз. Актёрнинг ҳаракатлари ҳам қовушмай туради. Экран гўзалликни ёқтиради-ку, бош қаҳрамоннинг севган йигитида лоақал мафтункорлик, қандайдир жозиба бўлиши керак-ку?

Яна бир нарса, қизча, фойтунда кетаётган рус аёлига ҳамиша ҳавас билан боқади, уни кузатади. Эшонга узатилаётганида эса, ҳатто ўша фойтун кетидан югуриб елади, фойтундагилар ер парчин бўлиб, йиқилиб ётган қизга қайрилиб ҳам қўйишмайди. Бу билан муаллифлар гўё хаёл, орзу-ниятлар ортидан чопиб етолмаган қизни тасвирламоқчи бўлгандирлар. Бундай тасвирий восита Чўлпон руҳиятига мутлоқ бегона. Ахир, у ўз асарларида бундай извошларга умуман хайрихоҳ бўлмаган, аксинча, нафратини ҳар бир асарида намоён қилган эди-ку? Чўлпонни бу тарика ўзгартириш мантикқа сира тўғри келмайди. Мазкур фильмда Чўлпон асарининг фақат қаҳрамонлари номини қолдириб, унинг позицияси, айтмоқчи бўлган дарди, кечинмаларини мутлоқ бошқа ўзанга солиб юборилган. Бу янглишиш эмас, балки жиддий хатодир.

Назаримизда, бундай асарлар асосида фильм яратилаётганда адабиётшунослардан маслаҳат олинса мақсадга мувофиқ бўларди. Ваҳоланки, бугунги кун киноси бадиий адабиётимиздаги илгарилари фаҳмлаш қийин бўлган, англаш имкони берилмаган қирраларни томошабинга етказиб беришда ўзининг аҳамиятлилигини кўрсатмоғи лозимдир. Фильм китобхонни, китобхон эса томошабинлар сафини кенгайтириши ва, энг муҳими, маънавиятимизнинг юксалишига шу тарика қисса қўшмоғи муҳимдир.

ЙИЛЛАР, ВОҚЕАЛАР, ТАҚДИРЛАР

Сирожиддин Аҳмад

БИЗ БИЛГАН ВА БИЛМАГАН АВЛОНИЙ

*Келур улфат, адоват ўртадин қолқур, кетар бир кун,
Қаро кунлар кетуб, ўрнига равшанлик етар бир кун.
Абдулла Авлоний*

XIX аср охири XX аср бошларига келиб Туркистон аҳолисида ҳам виждоний, ҳам фикрий уйғониш пайдо бўлди. Шоир, драматург, актёр, жамоат арбоби Абдулла Авлоний ушбу уйғониш вужудга чиқарган ватанпарвар, элпарвар сиймолардан биридир.

Абдулла Авлоний 1878 йил 12 июлда Тошкент шаҳрининг Мерганча маҳалласида тўқувчи – косиб Миравлон ва Фотима она оиласида дунёга келди. Отаси бўз ва чит матолари билан савдо қилар эди. Кундалик мулоқот пайтида рус, татар, козоқ, озарбойжон миллатига мансуб кишилар билан алоқада бўлар эди. Янги ижтимоий тузум ва унинг хўжайинлари райини яхши биларди. Шу сабабли ўғлини ўз маҳалласидаги домларга бермай, Ўқчи маҳалласидаги донғи чиққан муаллим Ақромхон домла тарбиясига топширади. Ибтидоий

таълимни олгач, шу маҳалладаги мадрасада таҳсил ола бошлайди, бироқ қоникмагач, 1890 йилда Шайх Хованди Тахурдаги Абдумаликбой мадрасасида мударрис Мулла Умар охунд домла тарбиясига ўтади. Ушбу мадрасадан бироз куйирокда, кўча юзидаги Эшонқулидодхон мадрасасида унинг бўлажак сафдошлари Мунаввар қори ва машҳур Шарифхўжа қозининг ўғиллари Садриддинхон таҳсил кўришарди. Улар ўртасидаги таниш-билишлик, ўртоқчилик шу даврда бошланади...

Мадрасада кундуз кунлари хотиржам илм олиш Авлонийга насиб этмайди. Оилавий қийинчилик туфайли «1891 йилдан бошлаб фақат киш кунларида ўқиб, бошқа фаслларда мардикор ишла»йди. 1894 йилдан бошлаб ғишт куйиш, сувоқчилик, печкачилик, дурадгорлик билан шуғулланади. Ҳатто бир муддат Аъзамбой деган дўкондорга гумашта бўлиб Ярмарка бозорида дўкондорлик ҳам қилади. 1900 йилда отаси вафот этгач, оилани боқиш тузлик тўрваси тўлиқ унинг гарданига тушади. Аммо у руҳан чўкмайди, хусусий мутоалаага ружуъ қўяди. Дўст-биродарлари ёрдамида Қрим, Татаристон, Туркия матбуоти билан танишади. Эл орасида билимдонлиги ва бир неча тилларни, хусусан, оз-моз рус тилини билгани учун «жуҳуд домла» деб ном чиқарган Абдувоҳид қори Абдурауф ўғли, Тўлаган охунд домла Каттабой ўғли олиб бораётган ижтимоий-маърифий даъватлар ёш Авлонийни четлаб ўтмайди. Айниқса, генерал Жўрабек, Мухиддинхўжа қози ва Исмоил Гаспринскийнинг ўзаро учрашувлари ва унинг натижалари ўша даврдаги хонаки суҳбатларнинг асосий мав-

зуси бўлиб, маърифатга чанқок, халқини ижтимоий-сиёсий ғафлатдан уйғотишга интиланган ёшларга, хусусан, Абдулла Авлонийга ўз таъсирини ўтказди. «1900 йилда уйландим, отам ўлди, оила бошлиғи бўлиб қолдим. Шу пайтлардан бошлаб матбуот билан таниша бордим. Турли газета ва журналлар ўқишга тутиндим», деб ёзди таржимаи ҳолида. Шу йилдан Тошкент ёшлари орасида аста-секин ижтимоий-сиёсий ҳаракатга айланажак маърифатпарварлик ҳаракати пайдо бўлади ва шаклланади. Машхур Абдурашид қози Иброҳимов, Исмоил Гаспринский, озарлардан Маҳмуд Ҳодий, Мирза Фатҳали Охундов, Жалил Маматқулизода, турк олим ва шоирларидан Тавфик Фикрат, Абдулҳақ Ҳомид, Мухаммад Акиф, Фуад Кўпирлизода, татарлардан Ризоиддин ибн Фахриддин, Абдулла Тўқай ва бошқаларнинг ватанпарварлик, диёнатпарварлик, халқпарварлик асарлари таъсиридаги Тошкент ёшлари «фикрда ўзгариш, тил ва иш бирлиги» шиори остида иш бошлаган эдилар. Бу ҳаракатнинг бошида Мунаввар қори Абдурашидхонов турар эди. Авлоний ҳам бевосита унинг таъсирида эди. «1904 йилда жадидлар тўдасига кирдим. Мирободда усули жадид мактаби очиб, ўқитувчилик қила бошладим» дейди, у. Шоир ўз аҳдини таржимаи ҳолида қуйидагича шарҳлайди: «1904 йилда рус-япон уруши чиқиб, бизнинг ҳам кўзимиз очилди. 1905 йилдаги Русияда бошланган инқилоб тўлқини бизга ҳам зўр таъсир қилди. Бизнинг ташкилотимиз сиёсий маслақларга тушуниб, биринчи навбатда қора халқни оқартирмоқ ва кўзини очмоқ чорасига киришди. Бу мақсадга эришмоқ учун газет чиқармоқни муносиб кўриб, уюшманинг ҳаракати билан ўзбек тилида газеталар чиқорилди».

1905 йил 17 октябрь Манифести туфайли чор мустамлакасининг чекка ўлкалари, хусусан, Туркистонда ҳам сўз эркинлигига, матбуот нашрларига имконият берилди. 1906 йилдан эътиборан Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг масъул муҳаррирлигида «Хуршид» ва бошқа кишиларнинг муҳаррирлигида «Тараққий», «Тужжор», «Осиё» ва (бевосита Абдулла Авлонийнинг номидан, унинг Саперная кўчасидаги уйида) «Шухрат» газетаси нашр этилди. Бу газетанинг «истар муддаоси» «миллат баҳосини» шарҳ этиш, «Бузулсун, қадр кетсун, деб қилур ҳамсоямиз тадбир» (яъни, мустамлакачилар тадбири)дан «харобатхона» аҳволига тушган ватанни таъмир қилиш, тиклаш, қадрини кўтариш эди. Тор қобикқа ўралиб, келгиндилар келтирган мануфактура ва фабрика моллари билан синдирилган маҳаллий саноатни ва саноатчиларни, хунарни янгидан барпо этиш, мутлақо ўзгача бўлган ижтимоий ҳаётни қуриш, истинқолда ўзини ўзи ҳимоя қила олдиған, ўзгаларга қул ва тобеъ бўлмайдиган миллатни оёққа қўйиш бўлди. Газетанинг 10 та сони босилгач чор ҳукумати маъмурлари газетани ёпиб қўядилар. Аммо бошланган иш тўхтамайди. 1909 йилда ёшлар ҳаракати Сирдарё вилояти ҳудудидаги ночор, муҳтож мусулмонларнинг моддий, маънавий аҳволини яхшилаш, етим-есир, камбағалларга ёрдам кўрсатиш, ногиронлар учун касалхона-ошхона, ётоқхона, ёшларни мактабларда ўқитиш каби 41 моддани ўз ичига олган «Жамияти имдодия» («Хайрия жамияти») очилади. Жамият муассислигини Мунаввар қори Абдурашидхонов, Тошхожи Туёқбоев, Низом қори Хусаинов, Баширулла Хўжаев ва Абдулла Авлоний ўз зиммаларига оладилар. 1910 йилдан эътиборан Авлоний бу жамиятга раис, Мунаввар қори ўринбосар вазифасини бажарадилар, жамиятга ишбошилиқ қилган бойларни раҳбарликдан четлаштириб, уларни фақатгина иқтисодий таъминот масаласида ёрдамлари тегиши учун аъзоликда қолдирадилар.

Абдулла Авлоний 1894 йилдан эътиборан шеър, мусиқага муҳаббат қўяди. Чунки арузда ёзиш маълум миқдорда миллий куйларни билишни талаб қилади. Озар шоири Мухаммад Ҳодий таъсирида миллий шеърлар ёзишга киришади. Шоир 1917 йилгача ёзган шеърларида халқини бидъат исканжасидан қутқариш, ўзлигини англатишга, дунёга назар солишга даъват этади. Бунинг учун 1915-1917 йиллар мобайнида нашр этилган етти жуздан иборат «Адабиёт ёхуд миллий шеърлар» тўпламларига назар ташлаш кифоя.

Шоир ўзи яшаб турган ижтимоий-сиёсий муҳит билан сира келиша олмайди. Унга бир вақтлар донғи бутун дунёга кетган Туркистоннинг таназзулга тушиб қолгани сира тинчлик бермайди. Шу боис Туркистонни – жаҳон тамаддунидан ажралиб

икки мустамлака, яъни, чор Русияси ва миллий бидъат ва жаҳолат мустамлакасига тушиб қолган Туркистонни фарзандлари мисли «ҳайкал»дек «жонсиз», «вайрона» Туркистон, «сахни жонлик жаноза билан тўлган» – «буюк мазор» бўлиб, ўзгалар учун «дарсхона» бўлиб қолганини гапиришдан ўзини тўхтата олмайди. Шоирнинг «Ушбу адабиётга Туркистон аҳлидан жавоб», «Дунё фожиасиндан», «Аҳволи оламдан бир намуна», «Туркистон туфроғина хитоб», «Маишатимиздан бир хитоб», «Садойи булбул», «Миллата хитоб», «Миллат ҳайкалига хитоб» ва бошқа кўпгина шеърларида миллатни уйғотувчи ҳамда тараққиётга етаклаш учун уни маърифатлантириш, миллий ҳаётда жиддий ўзгаришлар қилиш зарурлигини уқтиради. Тўпламлардаги кўпгина шеърлар 1914–1917 йилларда турли мажлисларда, мактаб ва амалдаги театр сахналарида ижро этилган.

Ҳижрон таҳаллуси билан ижод қилган Авлоний мардикорга олиш воқеаларига бағишлаб «Мардикорлар ашуласидан» тўпамини ҳам чоп эттирган. Ўзбек халқининг бу тарихий воқеага муносабатини акс эттирган. Авлонийнинг бу воқеага муносабати ўзгачароқ бўлган. Гарчи бу қонли воқеа халқимизга катта зарар келтирган бўлсада, аммо ўша давр тараққийпарварлари, хусусан, Авлоний Биринчи Жаҳон уруши жанггоҳларига туркистонликларни қора ишни бажарувчи мардикор эмас, балки жангчи сифатида иштирок этишларини хоҳлашган эди. Чунки Туркистон ёшлари ўша даврда ватанни мустамлакачилардан озод қилиш учун махфий ташкилот тузган эдилар. Халқ ичидан салоҳиятли қўмондон ва жангчиларни вояга етказмай туриб миллий қўшинни барпо қилиб бўлмасди. Келажакда амалга ошириладиган кўзғалон бу масалани зудлик билан ҳал этишни майдонга қўйган эди. Шу боис Авлоний бу урушга одам юборишни ўйлаган. Масаланинг умуммиллий кўламда қўйилганидан беҳабар кишилар Авлонийга ноўрин таъна қиладилар, холос.

Авлоний ижодига назар ташланса унинг мактаб, мадраса, ҳатто, ахлоқ-одоб масаласида ҳам кескин бурилиш тарафдори бўлгани яққол сезилади. «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асарида инсонни камолатга етакловчи ахлоқ категорияларига тавсиф беради. Хулқдаги ижобий ва салбий қирраларни англаб етмаган киши шахс, ватанпарвар инсон ва мусулмони комил бўлиб етиша олмаслигини яққол кўрсатиб қўяди.

Авлоний шоирлик, муаллимлик, устачилик ва ноширлик билан кифояланмай 1913 йилдан эътиборан Тошкент ёшлари орасида театрчилик ҳаракатига аралашади. У генерал Еникеев ва тошкентлик татарлар билан танишлиги туфайли 1910 йилларда уларнинг хонаки спектаклларини кўришга таклиф этилган эди. Генерал Еникеевнинг кизи Марям опанинг эслашича, Авлоний татар театри спектакллари репетициясида иштирок этган, спектаклларни махсус бориб кўрган.

Татар ва рус театрларининг асарларини кўриш натижасида ўзбек ёшлари: Ҳасан қори Хоний, Эшонхўжа Хоний, Сами қори Зиёбоев, Бадриддин Аъламов, Шокиржон Раҳимий, Шораҳим домла Шоиноятов, Низомиддин Хўжаев, Қудратулла Юнусов, Муҳаммаджон Подшоҳўжаев, Баширилла Хўжаев, Абдулазиз Хўжаев, Мўминхўжа Эшонхўжаев, Мусахон Миразимов, Умаркул Аноркулов, Фузаил Жонбоев, Ғулом Зафарий, Салимхон Тиллахонов, Қудратулла Махзумов, Тўлаган Хўжамиёров – Тавалло, Убайдулла қори Эрғозиев, Фарфихўжа Эркаҳўжаев ва бошқалар тўпланиб баъзан адвокат Мажид оқсоқол Жалиловнинг боғида, баъзан Ғулом Зафарий ҳовлисида репетициялар ўткази борадилар. Номлари тилга олинган кишиларнинг айримлари, жумладан, Абдулла Авлоний татарларнинг спектаклларида қатнашиб туришган, буни 1913 йилда Тошкентда татар ҳаваскор артистлари томонидан қўйилган «Ёш хотин касофати» спектаклига бағишланган «Мусулмонча спектакл» ва шу йили январ ойида ўзбеклар, татарлар, қозоқлар томонидан уюштирилган «Шарқ кечаси»да «Заркокил» спектаклини кўрсатгани тўғрисида «Туркистон вилоятининг газети»да босилган «Шарқ кечаси» сарлавҳалик тақриз ҳам тасдиқлайди. Айнан шу йили Саратовдан Тошкентга қайтиб келиб, хусусий адвокатликни бошлаган Убайдулла Хўжаевнинг фаолияти ёшларнинг ҳаракатини янги, қонуний бир изга солади. Унинг ҳатти-ҳаракати билан норасмий иш олиб бораётган жамият расмий равишда «Турон» номини олиб, ўз фаолиятини қонуний асосга қўяди. «Турон» театри ва жамияти тузилади. Театр низомига ўша

даврд фаолият олиб бораётган яхудий ва украин театрининг низом лойиҳалари асос қилиб олиниб, маҳаллий шарт-шароит ва талабга мослаштирилиб 73 моддадан иборат низом тузилади. 1914 йилда бу низом остига қуйидагилар имзо чекадилар:

1. Убайдулла Асадуллаевич Хўжаев – ҳуқуқшунос (Мерганча);
2. Тошпўлатбек Норбўтабеков – ҳуқуқшунос (Обсерваторская 3);
3. Мунаввар қори Абдурашидхонов – муаллим (Шайхантахур);
4. Комилбек Норбеков – заводчи бой (Сағбон);
5. Мулла Абдулла Авлонов – муаллим (Саперная, 26);
6. Муҳаммаджон Подшоҳўжаев – ипакчи (Занжирлик);
7. Каттахўжа Бобохўжаев – муаллим (Қорёғди);
8. Баширулла Хўжаев – таржимон (Мерганча);
9. Низомиддин Асомиддинхўжаев – ишчи (Орқа кўча);
10. Каримбек Норбеков – бой (Сағбон).

Ушбу «Низом» 1916 йилда қайта рўйхатдан ўтиш учун нотариусдан тасдиқлатилган. («Низом»нинг бу нусхаси Авлоний оилавий архивида ва Ўзбекистон давлат марказий архивида ва ундан олинган бир нусха бизда сақланади. Ушбу «Низом» «Тафаккур» журналининг 1998 йил, №3 сонидан бизнинг томонимиздан эълон қилинган – С. А.)

1914 йилда Убайдулла Хўжаевнинг расмий масъул муҳаррирлиги, Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг маънавий раҳбарлиги ва бўлим мудирлиги остида «Садойи Туркистон» газетаси иш бошлайди. Абдулла Авлоний ҳам газета ишига жалб этилади: «1914 йилда «Садойи Туркистон» газетасида муҳаррирлик қилдим», дейди таржимаи ҳолида. (Шунингдек, бу даврда ташкил этилган «Нашриёт» ва «Мактаб» ширкатларининг муассисларидан бири эди.)

Группа ва жамиятнинг ягона газетаси «Садойи Туркистон»ни иқтисодий қувватлаш масаласи ўртага чиққан пайтда Убайдулла Хўжаев раҳбарлигида «Турон» (айрим манбаларда «Туркистон») труппаси Фарғона водийсига саёҳат уюштирадilar. Бу тўғрида «Садойи Туркистон» газетаси қуйидаги хабарни эълон қилган: «Энди бу миллат гулларининг баъзи ҳамиятлулари ўзларининг иона ва ёрдамларини умумийроқ яна фойдалироқ қилмоқ учун ҳаммаси қўл-қўлга ушлошуб, миллатнинг умумий дарсхонаси бўлгон, фақат ҳануз умидли бир йўлга солина олмагон миллий матбуотимизнинг имдодига ёпишмакга қарор бердилар. Ва бу муқаддас ниятлар қатъий умидлар ила йиғилиб, бир труппа ҳолида Фарғона тарафлариға сафар этдилар. Аларнинг мақсадлари ул тарафдаги шаҳарларда бўлгон очик фикрли ёшларимизни ва зиёлиларимиз ила бирга қўшилиб тиётр ва адабиёт кечалари ташкил қилмоқ ва бул тарика «Садойи Туркистон»ни моддий жиҳатин бир қадар таъмин этмақдир.

26 декабрда ҳаракат этгон труппа аъзолари: Абдулла Авлоний, Убайдулла қори Эргозиев ва режиссёр Зоки Боязидский афандилардир. 31 декабрда Низомиддин Хўжаев, Қудратулла Исматуллаев, Қудратулла Юнусов афандилар сафар қиладилар.

Ўзбек театрини тадқиқ этиб 1935 йилда «Ўзбек театри тарихи учун материаллар» китобини ёзган Миён Бузрук Солиҳовнинг хабар беришича сафар Андижондан бошланган. Тошкентлик театрчиларнинг ишига машхур миллионер бой Аҳмадбек ҳожи Темирбеков қаршилиқ кўрсатган бўлса, иккинчи миллионер Миркомил бой труппани қўллаб қувватлаган экан. Труппанинг Хўқанд сафари ҳақида «Садойи Фарғона» газетаси 1915 йил 3 январда чоп этган хабарда шундай дейлади: «7 январда Хўқанд сирк (От ўйин) тиётрусидан тошкентли мусулмон ёшлари ҳатти-ҳаракати ила Хўқанд ёшлари иштирокила Убайдулла Хўжаев тахт идорасинда мусулмонча испектакл (тиётр кечаси) бўладур. Ерли халқнинг хоҳиши ила қўйиладир: 1. «Тўй». Туркистон маишатиндан, 4 пардалик фожаи, Нусратулла Қудратуллаев асари». Мазкур кеча ва спектаклга бағишланган таҳририят хабарида «Биринчи пардада Абдулла Авлоний жаноблари яхшигина ўйнаб ўтказдилар...

Халқ мундай ибратлик ўйинлардан кўп муассир бўлишиб, ўйновчиларға таҳсин – офарин демокда эдилар. Хусусан, Абдулла Авлоний жанобларини миллат йўлида

мундай зўр таъсирлик хизматларидан халқ зиёдасила мамнун бўлиб, дуо қилмоқда эдилар».

Андижон, Наманган, Қўқон, Ўш шаҳарларида Маҳмудхўжа Бехбудийнинг «Падаркуш», Нусратулло Қудратуллонинг «Тўй» асарларини намойиш этадилар. Ҳар икки миллий асарда Бой рўлини Авлонийнинг ўзи ижро этади. Юқорида келтирилган мисоллар матбуот ва томошабинлар унинг ижросини юксак баҳолаганини далиллайди. 1914 – 1918 йиллар мобайнида «Турон» труппасида режиссерлардан Мансуров, Алиаскар Аскарров, З. Боязидский, Н. Хўжаев, Б.Аъламов (1915 – 1916 йилларда машҳур озарбойжон артист ва режиссёри Сидки Рухулло турончилар билан ижодий алоқада бўлиб, «Лайли – Мажнун», «Асли – Карам» спектаклларини саҳналаштириш жараёнида ўзбек артистларига саҳна санъатидан сабоқ бергани ҳам маълум) фаолият кўрсатадилар. Авлоний булар саҳналаштирган талайгина асарларда турли характердаги рўлларни ўйнайди.

Авлоний 1917 йилдан бошлаб ижтимоий ишларга аралашади: «Шўройи ислом» жамиятининг фаолларидан бири сифатида мақсади «Мусулмонлар орасида кўп йиллардан бери давом ўлан умумга зўрлик, бидъат ва одатларни битирмак, келажакда бўладургон жумхурий идорага халқни таёрламоқ» бўлган «Турон» газетасига муҳаррирлик қилади. Газетада Мирмуҳсин Шермухамедовнинг Бухоро уламолари орасидаги мутаассибликни фош этувчи «Тарихий икки воқеа» мақоласи босилгандан сўнг мутаассиб кишиларнинг тазйиқи туфайли газетадан мажбуран четлаштирилади. Аммо тиниб-тинчимас Авлоний шу йилда «Ўқитувчилар союзи»ни ташкил қилади. Бирок 1918 йилда «Иштирокиюн» («Коммунист», у шу йили фирқага аъзо бўлган) газетасига масъул муҳаррир бўлгунча театрдан узоклашмайди. Турли спектаклларда иштирок этади, труппа репертуарини шакллантиришда қизгин иштирок этади. Авлоний озар драматургларидан Ж. Маматкулизоданинг «Ўликлар», Н.Везировнинг «Уй тарбиясининг бир шакли», «Бадбахт келин», С. Музагайинининг «Хўр-хўр» асарини ўзбекчага таржима қилган.

Авлоний бутун ҳаёти мобайнида театр санъатидан узоклашмаган. Агар у дастлабки даврларда «Адвокатлик осонми?», «Пинак» (1916), сингари асарларни ёзган бўлса, кейинчалик «Пўртуғолия инқилоби»(1921), «Биз ва сиз»(1923) драмаларини ёзди.

«Турон» труппаси томонидан 1916 йилда саҳналаштирилган «Адвокатлик осонми?» комедиясида ижтимоий ҳаёт том маънода ўзгариб, ҳамон эски акидалар халқасида яшовчи, ижтимоий ҳақ-ҳуқуқини таниш борасида сусткаш халқнинг турмуш шароитида ҳаётга-янгича назар ташлаш амалга ошмагунча бир-икки Ғарб маълумотига эга ва мустамлакачилар қонунлари билан иш кўрадиган мутахассиснинг қўлидан ҳеч бир иш келмаслигини кашф этади. Асар қаҳрамони Давронбек халқ ва давлат билан мулоқотда бу ҳақиқатни уқиб олади. Халқдан дашном эшитиб чарчайди. Оломоннинг: «Эплай олмас экансан, адвокатлик қилиб нима қилардинг?» қабилидаги таъналаридан сўнг Давронбек «Адвокатлик осонми?» деган саволни ўз олдига кўндаланг қўяди. Давлат маъмуриятини порахўрлик, текинхўрлик, авомни саводсизлик, кўрқоклик, аввало, ўз ҳақ-ҳуқуқини танимаслик, сўнг унинг учун кураша олмаслик, мавжуд адлия қонунларидан хабарсизлик, онгини бир томондан шариат, иккинчи томондан, чор қонунлари забт этган фуқаро муҳитида адвокатлик қилиб бўлмаслигини тушуниб этади. Фойдасиз ишга қўл урганни бошдан ўтказиб қарзга ботади. Турмуш талабларини Давронбекнинг ёрдамчиси Абдужаббор тилидан баён қилиб: « Бу бизни адвокат хўжайинимизни ўзи ишни кўззини яхши билмайди. Халқни алдаб пулини олиш илмини ўрганган эмас... Бизнинг одамларга унақа-мунақа деб фалсафа сотиш керак эмас, иш қилмоқ керак, иш кўрсатмоқ керак, йўл топмоқ керак. Пул, эй қурбоннинг бўлай оқчажон, тўрам...» Пьесада иштирок этувчи саккиз персонаж ижобий ва салбий хусусиятларга ажратилмаган. Уларнинг ҳар бирини ўзига хос феъл-атвори бор.

Авлонийнинг « Биз ва сиз» пьесаси унинг маҳаллий шароитни яхши билишинигина эмас, балки рус адабиётини ҳам яхши қузатганидан далолат. Чунки XIX аср охири ва XX аср бошларида рус адабиётида жамият-шаҳс – оила масаласи кенг қўйилган

эди. Ана шу масала «Биз ва сиз» пьесасида ҳам ўз талқинини топган. Асар қахрамони Камол Давронбекнинг бошқача бир кўрниниши. У ҳам хорижда олий маълумот олиб келган. Амакисининг қизи Марямга кўнгили қўйган. Аммо у камбағал қизи. Бойлик ва камбағаллик ўртасидаги ниҳоятда шафқатсиз ва қонли тўқнашув инсоният ҳамён ни кашф этгандан буён ҳамроҳ. Инсониятнинг не-не фарзандлари унинг ичида ё чўкиб кетган ёки нафаси тикилиб ўлган, ёхуд кимларнингдир суъйикасди билан дунёдан эрта кўз юмиб, қурбонга айланган. Ҳамёндорлар, сармоядорлар дунёни бошқаради. Бошинг олтиндан бўлсин, чўнтагингда ҳемиринг йўқми, демек эл-юрт кўзида мирзақуруксан, бинобарин, тўққиз пуллик обрўйинг йўқ. Камол қарши турган «Сиз»лар жамияти вакиллари ана шу эътиқодда. Шу боис камолларнинг нияти амалга ошмайди. Шайтон маслаҳати билан улар бўйинларини сиртмоққа тутишдан ўзга чора топа олмайдилар. Мингларча авлод вакиллари ҳал этадиган бу муаммони Камол каби яққа шахслар еча олмаслиги муаллифнинг асосий концепсиясидир. Ёлғиз отнинг чанги чиқмаслиги боис Камол ўзини осоди. Бошидан онгни, дилидан диёнати, вужудидан инсофни соқит қилган «Сиз»лар жамияти таслим бўлмаслиги, уларни таслим қилиб бўлмаслик миллионлаб камолларни сиртмоққа мубтало қилган.

Ўз халқининг фаровон ва эркин ҳаёт кечириши учун интилган адиб шўролар ҳукуматининг ёлғон шиорларига ишонди ва шу боис улар юклаган вазифаларни астойдил бажаришга интилди ва мавжуд қийинчиликлардан тап тортмади. 1919 йилда РСФСР элчилари таркибида (Н.В. Бравин бошлиқ, Б.А.Иванов, Ҳ.И. Мамин, П. Кислов, Павлов, Фишкаль, Эйнштейн, Вольфрам, Абдуматлаб Орижон ўғли, Муҳаммад Зокир ўғли) Афғонистонга боради. Бу ҳақда у «Афғонистон саёҳати» кундалигида сиқилиб ҳикоя қилади.

Авлонийнинг саёҳатномага кирмаган мактубларига қараганда у шўро ҳукуматининг Ҳиротдаги консули этиб тайинланган. У бу ишга киришишдан аввал Афғонистон амири Омонуллахон билан суҳбатда бўлади. 1919 йил 11 сентябрда Кобулда «Боғи фоғмон»да навқирон амир билан учрашади. «Афтомобилларимиздан тушуб 22 ёшинда ўлан жавон афғон амири ўлан Омонуллахон ила бир тарафи оинабандлик, чаҳордаралик қасрда кўришдук. Икки соат сийсий суҳбатдан сўнг мажлисга хотима чекди. Мажлис охирида амир соҳиб Бровинга «Эрта ман фақат мусулмонлар ила кўрушажакман, чунки Сизнинг ила бирга келмиш мусулмонлар фақат бугун иккингина киши келмиш, сабоҳ ҳаммасини баним ҳузурима гўндирмалисиз» дея афтомобилларимиз ёнина қадар келиб бизлари кузатди».

Эртаси, 12 сентябр куни учрашувга Бравин тўсқинчилик қилади. У мусулмон вакиллар билан бирга саройга келади. Бундан амир даргазаб бўлади. Бравиннинг тўсқинчилигига қарамай амир Авлоний ва Ҳасан Мамин ва бошқаларни қабул қилади. Сабаби, дастлабки суҳбат чоғида амир вакиллардан Туркистон ҳаёти ҳақида ишончли маълумот ола олмаган. Шу боис Авлоний ва шериги билан махсус суҳбат ўтказишни лозим топган. Ушбу учрашув ҳақида адиб қуйидлагича ёзади: «Бизлар ила бирга вормиш меҳмондор Муҳаммад Алини амир соҳиб чақирди-да, бир неча калима сўз сўйлаб чиқарди. Муҳаммад Али бизим ёнимизга ранги тағайюр топган ҳолда келуб, ўртоқ Бировинга хитобан: «Ман сизга сўйласамда сиз қабул қилмадингиз. Кеча сизга амир соҳиб, «Ман эртага фақат мусулмонлар илагина кўришаман» деган эди. «Руслар мусулмонларга инонмас экан, кеча ман сўйлаган вақтимда нима учун «бисёр хўб, бисёр хўб» деб кетди-да, бугун нима учун биргалашуб келди. Бориб айтгил, агарда мусулмонларга инонмас экан, онларни нима учун Кобулга олиб келди. Ман фақат бугун мусулмонлар ила суҳбат қилмоқчиман. Агар бу иш онлара ёқишмас экан, ҳаммаларини-да рухсат», дея манга ғазаблануб сўйлади, деган вақтида ўртоқ Бравиннинг ранги ўчиб, «хўб, хўб мо мемирим» дея онлар «Сизлар қолуб, амир ила сўйлашиб кетасиз», — дея афтомобилга миниб кетдилар. Бизлар қолуб навбат ила қиёмгача сўйлашдук. Қиёмдан сўнг ўлтируб, бирга ошошдук. Бизлардан сўнг Фарғонадан кишиларда бор эди – суҳбат онлар ила бўлди. Бу Фарғонадан келанлар уч кишидан иборат эди. Бошлиқлари андижонлик марҳум Худоёрхоннинг набираси эди. Булар ила бирга келмиш уч йилдан бери Кобулни ватан экан Худоёр уруғидан

Акрамхон тўра ҳамда Акрамхоннинг кичик биродари бор эди. Бунларнинг амир ила суҳбатлари то асргача чўзулди. Биз бу миёнада гулзорлар атрофинда кезуб юрдик. Аср вақтинда мажлислари тамом бўлди, ҳаммамиз бирга ўлтируб чой ичуб, манзилимизга авдат этдук, Фарғонадан келанларнинг ким тарафиндан келуви бизга маълум ўлмасада, буюк бир ваколат ила келдикларин сездик. Албатта, бунлар Фарғонада ҳукуматга қарши қиём қилмиш кишилар тарафиндан келгонларига жазм қилдук», деб ёзади. (Ўзб.МДА.Ф.17.р1.ж1211.)

Омонуллахон фаргоналиклар билан учрашгандан кейин Авлоний ва шериклари билан иккинчи учрашувни бекор қилади. Бравин амир олдида обрўси тушганидан пушаймон бўлганиданми, ноаниқ сабабларга кўра Авлоний «Тошкентдан чиқгондан она қадар ҳеч нима малол келадургон сўзда сўйламамиш, оғир келадургон ишда қилмамиш» эсада қўпол муомала қилади, унинг дилини қаттиқ ранжитади. Ана шундай оғир шароитда ишлаган адиб Т. Рисқулов раҳбар бўлган «Туркистон мусулмон бюроси»нинг бизга номаълум топшириқларини бажара олмайди ва куйидаги заминдор мактубни йўллайди:

«Муҳтарам «Мусулмон Марказий бюро»сина!

Муҳтарам биродарларим! Фалак каждоринг гардиши ройишимизга айланмади: «ноз ўзгача-ю, ситам бўлакча» мафҳуминча Тошкентдан Афғонистонга қараб юргон вақтимизда хаёл ва тасаввуротларимиз бошқача эди. Аммо?..

Кобул шахрига келганимиздан сўнг буронг «кинематографи» бошқача суратлар кўрсата бошлади. Парда кўтарилгандан сўнг биза очик маълум ўлдик, ҳариф ерининг тузогина илиниб қолмушимиз. Бу сиёсат саҳнасининг сўнг пардаси баним фикримча жиғлий (яъни, ясама – С.А.) суратда тамом ўлажақи бик яқин эҳтимоллардандир. Ўртоқ Иванов буродаги бизим аҳволимиздан қилгон докладинда очик маълумот верса керак.

Афандилар! Бутун бизим таважжусуҳимиз сизларнинг хоҳиши ва ройишларингизга боғлиқдир.

1919 йил 24 сентябр, шахри Кобул, Абдулла Авлоний. Боқий эҳтиром». Мактубнинг орқа томонига қуйидагилар битилган:

«Ҳамма ёр-биродарларимиза бизим маъюсона саломимизни эришидирурсизлар. Рубойи:

*Биз сиза, сиз биза муштоқ,
Ёд эдарсиз бизи, билурмиз оҳ!..
Биз асири гаммуз, билинг ўртоқ*

Афандиларим: бурода сўнг маълумотимиза кўра бошқарув «менгъиевик»лар тарафиндан вакилдур. Эмиш у-оа, собиқ «Кўиқа» генерали Чернявский исмли бир зотдур. Бурога келиб хотуни ила ҳар иккиси мусулмон ўлароқ бурода иш кўрур экан. Бошқа маълумотимиз Марказий ижролқўмия қўмитасига ёзган «Доклад» имиздан очик маълум ўла керак.

Абдулла Авлоний» (Ўша ҳужжасат).

Афсуски Авлоний айтган ҳужжатни топиб бўлмади. Аммо юқорида келтирилган мактубдаги тагдор сўзлар тадқиқотчиларни чуқур ўйлашга мажбур қилади. Сабаби, Туркистон мусулмон бюроси раҳбариятининг кўпгина аъзолари миллий қаршилик кўрсатиш ҳаракатининг аъзолари эдилар. Улар Афғонистондан иқтисодий ҳарбий ёрдамдан умидвор эдилар. Авлоний саёҳатномада айтган «ичи қора товаришлар»нинг жоҳиллиги туфайли зарур учрашувга эриша олмайди. Аммо у қандай тузум ва кишиларга дуч келганини англаб етади. «Афғонистон саёҳати» кундалигида битилган ушбу шеър фикримизни тасдиқлайди.

*Дунё кездим, ҳеч ҳақиқат кўрмадим,
«Хуррият» номини эшитдим, лек адолат кўрмадим.
Маслагу мақсадга ишлармиз, дея лоф урдилар,
Ишламақда сўзларинга ҳеч садоқат кўрмадим.
Қайда ул инсоният, қайда мусовот, оҳким,
Тилларига дилларин асло лаёқат кўрмадим.*

Мажлис минбарда оғиздан чиқар Озодлик,
Жойи хилватгоҳда бир тўғри шит кўрмадим.
Ҳосили бир печа маслакдош ила қилдим сафар,
Ҳеч ерда биргина хузру ҳаловат кўрмадим.
Чин ҳақиқат, чин вужуди дунёда анқо каби,
Марду майдон кўрдим, аммо соф тийнат кўрмадим.
Қайда ул «Озод», «Хуррият» ҳам «Баробарлик» қаён,
Қаён авлоди башарда унесу улфат кўрмадим.
Қайда борсанг галибу мағлубин айлар ноймол,
Мархабо, эй «Хуррият», сандин мурувват кўрмадим.

Авлонийнинг юқоридаги мактуби у Ҳиротга консул этиб тайинлангунча (25. 09. 19 й.) ёзилган мактуби эди. У кейин яна мактуб ёздими, номаълум. Ҳужжатларнинг далолат беришича, Абдулла Авлоний 1920 йил 20 июлигача Афғонистонда ишлаган.

Адиб Афғонистондан қайтгач, Туркбюронинг «соцфес» (ижтимоий таъминот) ида маданият бўлими бошлиғи ва «Қасабачилик ҳаракати» журналининг масъул муҳаррири, 1925-1926 йилларда САКУда, 1924 -1929 йилларда ҳарбий билим юртида, Ўрта Осиё Қишлоқ хўжалиғи мактабида, Ўрта Осиё Давлат университети педагогика факултетида дарс беради. Ана шу йилларда унинг педагогик ва амалий фаолияти эътиборга олиниб «профессор» унвони берилди.

Абдулла Авлоний фақат ижтимоий вазифаларни бажариш ва ўқитувчилик билан чекланиб қолмаган. Етти жуздан иборат «Адабиёт ёхуд миллий шеърлар», «Мардикорлар ашуласи», «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ», «Ўзбек адабиёти хрестоматияси» китобларини ёзиб нашр эттирган. 20 – йиллар матбуотида «Ўзбек матбуоти тарихи», «Санойиъ нафиса» каби илмий жиҳатдан муҳим мақолаларини эълон қилгани маълум. Бундан ташқари 1913 – 1930 йиллар матбуотида Абдулла Авлоний, А.Б., Индамас каби таҳаллуслар билан турли мавзу ва жанрларда шеърлар, мақолалар эълон қилган.

Ўз халқининг бахт – саодати учун бутун куч-қувватини баҳшида этган шоир, драматург, муҳаррир, санъат ва жамоат арбоби Абдулла Авлоний 1934 йил, 25 августда ТошМИда тишини олдиргани баҳона бўлиб оламдан кўз юмди.

Ўзбек жадидчилик ҳаракатининг ардоқли намояндаларидан бири бўлган Абдулла Авлоний собиқ мафкурабоз тузумнинг тазйиқи туфайли биронта сиёсий айби бўлмаса ҳам узоқ йиллар мобайнида фан, санъат назаридан, кенг жамоатчилик эътиборидан ноҳақ четлаштириб қўйилди. Аммо А.Бобохонов, М. Махсумов, М. Раҳмонов, Б. Қосимов каби олимларнинг саъйи билан унинг ижодий фаолияти тикланди ҳамда «Авлонийшунослик» соҳасига асос солинди. Биргина шу фактнинг ўзиёқ ижодкорнинг фаолияти ўз қадрини топибгина қолмай, яна узоқ даврлар мобайнида халқимизга камарбаста бўлишидан далолат беради. Чунки миллат учун яшаганларнинг ижоди ҳам, қадри ҳам доимо юксак ва абадиятга доҳилдир.

Кулгуга йўргакланган қаламкаш

Ўтган йилнинг сентябри эди ўшанда. Зарур юмуш билан вилоятда чоп этиладиган «Болалар дунёси» газетаси тахририятига бирров кириб ўтишига тўғри келди. Тезасига «муҳаррир» деб ёзилган чоққина бир хона эшигини очар эканман, тўрда ўтирган, тўладан келган, ўрта бўйли, сариқширилган бир киши жойидан чаққонлик билан турди-да, пешвоз чиқди. Қадрдонлардай қарши олди. Мулоқотдан маълум бўлдики, у ўша машхур ҳаживгўй ёзувчи, шоир ва журналист Адҳам Ҳамдамнинг ўғли Пўлат Ҳамдам экан. Шу заҳоти ҳаёлимизнинг учқур оти бизни бундан яқин элик йил аввалги дамлар сари олиб кетди...

Алҳам Ҳамдам! Муболагасиз айтиш мумкинки, ўша йилларда ёзувчилар, давлат арбоблари, адабиёт ва латифа мухлислари, хуллас, у кишини танимаган одам йўқ эди. Адҳам ака юморга мойиллиги, латифа хазинаси эканлиги учун «Фаргона афандиси» деб ном олган эди.

Биз бир гуруҳ адабиёт ихлосмандлари, ҳаваскор қаламкашлар Фаргона Давлат педагогика институтида таҳсил олардик. Адҳам ака Фаргона вилоятида чиқадиغان «Коммуна» газетасида муҳаррир ўринбосари, муҳаррир вазифаларида ишлардилар. Ниҳоят одамохун, ширин сўз, бағри кенг ва ёшларга меҳрибон киши эдилар. Бошловчи ижодкорлардан исўяли маслаҳатларини дариз тутмасдилар. Ўз навбатида бир сўзлик ва дангал хулосани айтиш у кишига хос фазилат эди. Машиқини кўрсатган қаламкашга «бўлади» ёки «бўлмади» деган лўнда жавоб айтардилар. «Бўлади» деган шеърларини бир ҳафта ичида газети саҳифаларида берардилар. Биз ҳамини у кишининг ҳузурига ошиқардик. Назаримизда, у ер беминнат ижодхона эди. Адҳам ака сабогини

олганлар қаторида андижонлик Олимжон Холдор, Холдоржон Куронбоев, Муҳаммаджон Абдукаримов, наманганлик Ҳамид Нурий, Нуриддин Бобоҳўжаев, Одилжон Носиров, Санобар Ҳасанова, самарқандлик Шукрулло Файзулло, фаргоналик Йўлдош Сулаймон бор эди.

Адҳам ака ҳаммамизни вилоятда ўтказиладиган мағнавий ва адабий анжуманларга, учрашув ва адабий кечаларга таклиф этардилар. Янги ёзган шеърларимизни ўқиб берардик, элга танилардик, изланиш ва ўрганишга рағбат толардик. «Адабиёт саҳифаси»да шеърларимиз мунтазам бериб борилардики, бу ижодимизга қанот бағишларди.

Ўша пайтларда ўзбек адабиётининг чўнг устуниларидан бири бўлган Гафур Ғулом ҳар гал Фаргонага келганларида дастлаб Алҳам акани топиб, суҳбатлашиб, аския айтишиб, латифа эшитиб, сўнг бошқа режесларини амалга оширар эканлар. Саид Аҳмад, Мирмуҳсин, Асқад Муҳтор, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов сингари адабиётимиз даргалари Адҳам ака ҳузурига ошиққан. Манихур рус ёзувчиси К.Симонов Адҳам ака топқирлигига қойил қолган.

Қаранг, бузун биз билан ширин мулоқотда бўлаётган киши муҳтарам устозимиз Адҳам аканинг севимли фарзандлари экан. Пўлатжон айтганларидан яна шу маълум бўлдики, тузилганларида ҳам самимий кулгу ва юморга йўргакланган эканлар. Ўшанда Адҳам ака оиласи билан Самарқандда яшасанлар, машхур ўзбек ва тожик ёзувчиси Садриддин Айний котиби бўлиб ишлаганлар. Адҳам ака ўғил кўрганларини ишхонада эшитиб, устозларидан шифохонга бориб келиш учун машина сўрабдилар. Айний уни табриклар: «Тугилган вақтини қара-я, бу ерда иш тўлиб ётибди-ку», – дея, машинасини берибдилар ва қўшиб қўйибдилар: «Боланинг исмини Шошқалоқ деб қўй, қалаверса, машинага белгини ўзинг кўй», – дебдилар. Адҳам ака куллуқ қилиб, шифохонга жўнабдилар. Аммо шошилиб, йўлда авария қилиб, машина олдини пачоқ қилиб олибдилар. Шу-шу, Айний Пўлатжонни кўрганда, Адҳам акага: «Машинами дабдала қилган ўглинг юмуш?» – деб ҳазиллашар экан.

От ўрнини той босар деганларидек, бузун Пўлат Ҳамдам устоз Адҳам аканинг муносиб издоши. Эл севган сатирик ёзувчи, юморист. Унинг ранг-баранг мавзуларидаги кўнлаб ҳаживий ҳикоялари аглақачон ўз мухлисларини топган.

Пўлат Ҳамдам

Ҳажвиялар Қўшниллар

Қайси шайтон йўлдан урди ўзи бизни, нега шу 5-«а» уйга кўчиб ўтдик. Юрувдик-ку мазза қилиб 7-уйда, дея мен хотинимни тўшагидан судраб тушдим.

– Сиз топдингиз шу арзанда жойни, – ўшқирди хотиним Нетайхон, мен билан беллашувга шайланиб. – Қитмирой ўзи бир жаннат, мулойим хотин, ўша уйда яшайди деб, кўкракка урган сиз эмасми? Ана энди ёғингизда қоврилаверасиз. Безовталиқ керакми, мириқаверинг!..

Ҳа, тинчгина уйимизни алмаштирмай ўлайлиқ. Нақд жанжал ва ур-тўполоннинг кониға йўлиқипмиз. Аслида ҳаммасиға ўзим айбдорман. Шу денг, иждокорман, бошқа уйға кўчсақ, жой алмаштирсақ, қалам чархланиб кетади, деб ўйлабман-да. Қаранги, бу уй қанақадир гавжум уюшмаға ўхшаркан. Мен ўз оёғим билан бу ерга раис бўлиб келибман. Ҳар бир қўшни бир-бири устидан бўҳтон ёзади. Отаси онасини, қайнота келинини, яна бирови фуқаролар йиғини раисасини, посбонини савалаб ёзавераркан. Мен ишдан келишим билан қоғоз сўраб пешвоз чиқишади. Худдики мен қоғоз корхонаси вақилиман. Бу «дом»да қалам-ручка анқонинг уруғи, етмайди-да, шунча ёзувчи бўлгач. Бириси жанжалға мойиллиги ва ишқибозлигиға лол қоласан киши. Қўзғолон нақд кечаси соат бирларда бошланади. Ана, кутилмаганда эшиқ тақиллаб қолади. Эшиқни очсам, сочи тўзғиган бир алвасти башара аёл турибди:

– Ҳой, ёзувчи ака, мен қўшнингиз Интизорман. Рўпарадағи ҳамсоям билан ҳозир роса муштлашдим. Балдоғимнинг биттаси қаергадир тушиб қопти. Тополмаяпман. Милицияға битта ариза ёзиб беринг, ахир сиз ёзувчи-ку.

Унинг ижод намуналарини ўқир эканмиз, аввало, надали бузруквори Адҳам аканинг, қолаверса, Ғафур Ғулом, Саид Аҳмад каби сўз санъаткорлари таъсири яққол сезилиб туради. Мулоқотларида эси отадан ўтган сўзасомлик, бир кесарлик, юморға мойиллик, камтарлик, самимият ва шу каби кўплаб фазилатлар намойи бўлади.

Пўлат Ҳамдам — фидойи, янгиликка, тадбиркорликка интилувчи, меҳнатсевар журналист. Унинг елиб-юзуриши ва ташаббуси билан вилоятда «Болалар дунёси» газетаси дунё юзини кўриб, навқирон авлоднинг севимли

нашриға айланди. Обуначилар вилоятда энг кўп бўлиб, улар сони 20 мингга етди.

Пўлат Ҳамдам «Болалар дунёси»ға муҳаррирлик қилиш билан бирға, «Народное слово» республика газетасининг Фаргона водийси бўйича махус муҳбири вазифасини ҳам адо этяпти. У ҳозиржавоб, долзарб мавзулардағи ҳаётий мақолалари билан минглаб муштарийлар қалбидан ўрин олиб келмоқда.

Охунжон ҲАКИМОВ,
Ўзбекистон халқ шоири.

– Биринчидан мен ёзувчи эмас, журналистман. Битта фойдали маслаҳат бераман. Бундан кейин муштлашмоқчи бўлсаларинг, балдоқларни, кулоқдан чиқариб олиб, пиёлага солиб кўйинглар, ишонтириб айтаман, ўшанда йўқолмайди.

Мен бугун ҳам терга ботиб ишдан қайтдим. Энди тўртинчи қаватга кўтарилай деб турувдим, ёғоч скамейкада ўтирган беш-олти бекорчи аёлга кўзим тушиб қолди.

– Ҳой шляпа, э кечирасиз, ёзувчи ака, сиз дипломат одамсиз, мана қўлингизда ҳам бинойидек дипломат бор, – деди улардан бири — Темирахон. Кейин билсам у шу уйдаги «уюшма» котибаси экан.

– Яна сизларга такрор айтаман, мен ёзувчи эмас, журналистман, – дедим мен унга ўткир нигоҳимни қадар эканман. — Сизлар бир-бирларингни қоралаб ёзадиган ёзувчилар.

– Нима фарқи бор, журналистман, ёзувчими, – гапдан қолмасди Темирахон. — Бизга сарқор бўлинг деймиз-да.

– Мен журналистман, тамом. Сизларга эса, бўҳтон ёзишда омад тилайман, – дедим да хонамизга кўтарилдим.

Кўп қаватли бу уйда яшовчиларнинг кун тартибига қойил қоласан киши. Хотинлар куни билан ухлашади. Болалар эса кўча қоровули. Кечроқ уйғонишади. «Эсмеральда», «Комила», «Зерда», «Икки тақдир» фильмларини кўришади, лекин мазмунига тушунишмайди. Сўнгра яна ухлашади. Соат кечаси ўн иккиларда гур этиб рўпарадаги болалар спорт майдончасига чиқишади. Бу ердаги барча скамейкаларни эгаллаб олишади. Ҳар бирининг ўз ўрни бор — адишишмайди. Бирон соат эрлари ҳақида ғийбат қилишгач, ур-йикит билан ортга қайтишади. Ичкарида чинакам даханаки жанг бошланган.

– Сиз эрми, пайтавами? Мени Салимахоннинг хўжайини Дўндикбек билан миёвлашиб юрибди, деб гап тарқатибсиз. Ҳали мен шунақами, шунақаманми-а? Дўстингиз Хўрозбой қайси куни кўшнимизникида чап оёғимни оҳиста босиб олувди. Энди бу ёғини кўраверинг парда орқасидан. Хотинга тухматнинг дангал натижаси шу.

– Хотин, бу қайси хонадаги олишув, – сўрадим ёстикдошимдан.

– Пастдаги 12-хона, Қитмирой билан Сотқинбек бошлашди.

– Вой, дод, уйга келманг, узугимни сотдим, пальто ҳам кетди, мис қумғон ҳам. Энди мендан кўринг, нималарга қодирман. Нон топишми? Эплаймиз...

– Нимага бақирасиз ярим кечада, тунги навбатчиликдан келяпман-ку.

– Тунда қанақа иш? Биламан мен сизни, ўша қирқилган соч орқасидан...

– Йўқолинг. Хуморой қизингизни ўзим боқаман. Сиздан нажот йўқ, эгилган тераксиз. Ана кўшни дугоналарим оила боқининг антиқа йўлларини топишган. Энди мен ҳам ўша нажот йўлида тирик суратман, навбатчиман.

– Бу қайси хона, Нетайхоним? — сўрадим капалагим учиб, — Уйку қочиб қизиқиб кетяпман.

– Иккинчи қават, 11-хона. Тозагул билан Бердикул можароси.

– Вой, дод! Уйғоқ одам борми ўзи, қутқаринглар, — бақирарди бир аёл. — Ўлдирарди бу эр мени! Қўшнилари, чиқинглар, вой, дод!

– Бу учинчи қаватдаги 10-хонада. Бургутхўжа билан Машхурхон, — деди хотиним уйқусиз кўзларини ишқар экан. — Ғирвонда иккинчи хотини бор экан. Сир очилиб, орани очиб қилишяпти.

Жанжал авж олгани-олган эди. Идиш-товоқлар жаранглаб синиб кетди.

Кўшничлик эмасми, эр-хотин ёрдамга шошилдик.

– Бу номард акамиз ошпаз, бошқа хотинни ҳам тўйдириб юбордилар, — зир титрарди Машхурахон. — Қаранг, қўлида пичоқ, мақсад нима, йўқотади мани. — Хотинжон, сенга пичоқ ураманми? Сабзи тўғрайман-ку бу пичоқда.

– Йўқолинг, бошқага тегаман, магазинчи Сумбулхўжа бир қоп ун юборибди, ана эркак.

Машхурахоннинг вазоқатини кўриб ёқа ушладим. Гавдаси китоб жавонидай келади-ю, атиги бир метрлик эри-ю, ўн беш сантиметрлик ош пичоғидан кўрқармиш!

Бугун улфатларим билан «Тонг» ароғига роса мириқиб, ярим тунда уйга қайтдим. Нетайхоним зўрға эшикни очиб секин сўради.

— Қаерларда сандирақлаб юрибсиз, адаси? Сизга ҳам биронта Интизор топилдими?
— Бошимга урамани Интизорингни? Мен фақат сенга интизорман! Қолаверса, бугундан интизорим фақат ароқ, ароқжон! Энди сенга битта дангал савол. Нега ҳамма хоналарда жанжал, можаро? Нега бизники жимжит? Қўшнилاردан уялмайсизми? Ўзгартириш керак бу осойишта ҳаётни! Энди мен қўшни «ёзувчи»ларга саркорман, ҳа сайлашди. Сен эса маслақатчи-мададкорсан! Муваффақият тилайман!
Хотиним Нетайхон вазоҳатимни кўриб ранги ўчиб кетди...

Саломни мушук едимиз?

Қўшним Бойхўроз сут қабул қилиш пунктига қоровул эди. Доимо юзидан нур ёғилиб турадиган бу камтар тенгдошимга ҳавас билан боқардим. Оиласи тотув, ўзи ипақдек майин. Одобини айтмайсизми? Хуллас, шундай синфдошим, қўшним борлигидан бахтиёр эдим.

— Бугун Бойхўроз акамга салом берсам, алик олмадилар, — деди хотиним афтини буриштириб.

— Қайфияти чатоқдир, ўзинг биласан, одам бир кунда минг хил тусланади.

— Йўқ, акамиз бошқа ишга ўтганлар, ўшанинг таъсири. Ёнимиздаги ёнилғи шаҳобчаси бор-ку, шунга бошлиқ қилиб тайинлашибди.

— Э, соз бўпти-да, машина олсак борми, бензин нақд ўзимиздан. Хафа бўлма, алик олса семириб кетармидинг.

Эрталаб уйдан чиқаётиб Бойхўрозга рўпара бўлиб қолдим.

— Бойхўрозжон, янги ишлар муборак. Хайрият, машина олмоқчи эдик, бензин балосидан кутилибмиз-да.

Лекин Бойхўроз хўрозкандай кизариб турарди. Икки лунжи сомон чайнаётган сигирникидай нари-бери бориб келарди. Менга қиё боқмади. «Нексия»сида жўнаб қолди.

— Саломлашдимиз? — деди тиржайиб рўпарамдан чиққан қўшним Холдорбек.

— Қанақа салом, овози ҳам чиқмади. Олдида тўнками, тўнкарилган қозонми ё одам, барибир шекилли.

— Э, огайни, у энди ҳеч кимга салом бермайди. Ахир унинг олдида турли лавозимларда ишлайдиган кишилар келиб эшилиб, ялиниб-ёлвориб бензин олишади. Ўзингиз биласиз, бензин қурғур танқис. Сиз билан менда машина йўқ. Бизни бошига урадимиз?

Қўшним бу қадар ўзгариб кетганидан ёқа ушладим. Кўз олдимда унинг билан мактабда ўқиганимиз, чойхоналарда половхўрлик қилганимиз, тўйларда оёқдан қолгунча қилган хизматларимиз ўта бошлади. Ҳа, майли. Инсоф кўпригидан ҳам ўтиб қолар, дея ўзимни тинчитдим.

Аммо қўшним қаватма-қават кўтариларди. Бир йилда иккита данғиллама участка бунёд этди. «Нексия»сини «Жип»га айлантирди. Қизи Тозагулни ароқ мудирини Кайфийнинг ўғли Тантибердига узатди. Ўғли Фойдабекни бензин қўйиш вазифасига ўтказиб қўйди. Уриб қолиш, у-бу қўйиш «сир»ларини ётиғи билан тушунтирди. Одатимиздаги ҳам қарз, ҳам фарз бўлмиш саломни бутунлай унутиб қўйди. Фақат осмонни чўтлаб юрадиган бўлиб қолди.

Ишдан чарчаб қайтдим. Олдимга пешвоз чиққан хотинимнинг юзида ранг йўқ.

— Тинчликми, — дедим безовталаниб.

— Ечинмай кўя қолинг. Сизни боғча мудираси Офтобой чақиртирган. Ўғлингиз Эркабой Бойхўроз акамнинг неварасини... Қаранг-а, Ноёбжонни дўппослабди-я?

Оёғимни қўлимга олиб, боғчага югурдим. Мудира даг-даг титрарди.

— Ўғлингиз Бойхўроз акамнинг неварасини тепиб йикитипти. Қаранг, биқинчаси кўкарган. Ахир энди нима бўлади. Ўзингиз биласиз, машинамиз бор. У энди бизга бензин бериб бўпти. У бизни сира кечирмайди.

Ўғлимни топиб сўжа бошладим.

— Тинч юрсанг бўлмайдами? Биз ким-у, у ким? Келиб-келиб Бойхўроз амакингнинг неварасини йиқитасанми? Бошқа бола қуриганми?

— Дада, у биринчи бошлади. Қаранг, чап қулогимни тишлаб олди.

— Чап қулоқми, ўнг қулоқми, тишлайверсин, тутиб бер, аммо унга сира озор еткизма. У Ноёбжон. Ноёб-а?..

Дам олиш куни елкамга чопонни ташлаб чойхонага чиқдим. Қишлоқдошлар гурунги авжида. Бундоқ қулоқ солсам, бу ерда ҳам Бойхўроз мадҳи.

— Ўқитувчи Эшмаг бор-ку, — дея гап бошлади табелчи Рақамбоев. — Бойхўрознинг кизи Сўлимойга ҳеч вақони билмаса ҳам «5» қўярмиш.

— Э, оғайни, қўймай ҳам кўрсин-чи, — деди магазин мудирини Олчиев.

— Унинг «Урал» мотоцикли бор. Бензин керак. Бойхўроз акам қишлоқда энг катта одам. Эрталаб қаранг бензоколонка атрофи юзлаб ёнилги ютувчи техникага тўлиб кетади.

— Бензоколонка дегани шунақа балогардонми, — деди кекса боғбон Анорбоев. — Бойхўроз шу жойга ўтди-ю, «кассалом» деган сўзни унутиб юборди-я. Ишқилиб охири бахайр бўлсин-да.

Шундай қилиб кўшим Бойхўрознинг омади юришди. Ота-бобоси қўйган исми ҳам ўзгариб кетди. Биров Бензин ака деса, яна бирови Нажот ака, Бензин тоға дарди.

Мен чойхонадан чиқар эканман, хаёлга чўмдим ва ниҳоят ўз-ўзимга гапира кетдим. Ҳой, Бойхўроз, кўшнижоним Бойхўроз. Машина олмайдиган бўлди. Бензин ўзингизга буюрсин. Асло бензин берманг, жигар, атиги салом беринг, салом...

Ола сизир соғлиғига

«Субхидам» ширкатида яхши бир улфатим бор. Йирик фермер хўжалиги бошлиғи. Чинакам рекорд қўйганлардан. Ҳосилдорликда эмас, албатта. Ароқ ичишда. Қишлоқда унга тенг келувчи йўқ. Ароқ дарёсида ўрдак бўлиб кетади. Ҳамма юмалаб қолганда ҳам у ҳайкалдек тураверади. Агарда биров келиб пишт демаса, дастурхон устида тонг ҳам оттираверади. Лақаби ҳам ўзига мос — Парпи қадаҳ. Мен ҳам у билан ароқ дарёсида кўп сузганман.

Ароқни кўмсадимми, тамом, дархол шофёр дўстим Мирҳосил билан унинг ҳузурига етиб бораман. Ҳозир ароқхўрликнинг аҳволи танг. Сифатлиси йўқ. Бошим қотди. Ана шундай иложсиз пайтда дўстим Парпи қадаҳни ниҳоят соғинганимни тушундим.

Бугун дам олиш куни. «Ҳандалак» ҳажвий журналининг навбатдаги сонини ҳам кўриб бўлди. Энди қандай қилиб кунни адогига етказиш керак. Апил-тапил кийиндим-да, Мирҳосилникига ўтдим. У ҳам деразадан маъюс қараб турган экан. Мени кўриб қувониб кетди.

— Дўстим, келинг-да, зеркишдан тарс ёрилай деб турувдим.

— Мана, келдик. «Нексия»ни гараждан чиқар. Парпи қадаҳни кўриб келамиз.

— Ие, бор экансиз-ку. Роса ўзиям чанқовдим.

Туш пайтида Парпи қадаҳ ҳовлисига кириб бордик. Бизни кўриб қувонди: бир табассумдаёқ серҳосил узун мўйлови қулогининг орқасига ўтиб кетди.

— Эҳ, оғайнилар. Зап келдинглар-да. Кечки картошка экиш режасини дўндириб қўйдик. Энди байрам!

Бу хушxabардан ҳаммамиз мамнун эдик.

— Шодонбек бугун гап сиздан. Ароқ эса биздан, — дея гап бошлади Парпи қадаҳ елкамга оҳиста қоқиб. — Гапнинг ширин-шакарларини топасиз. Латифалардан бўлсин. Ҳар пиёлани тўлдириб олаётганимизда нима учун ичаётганимизни изохласангиз бўлгани. Арақ яшчиги билан ёнингизда бўлади.

Меҳмонхонанинг тўрттала деразасини ҳам очиб юбордик. Ҳовли четидаги тан-дирга пиёзли нон ёпилаётир. Ҳидидан билиниб турибди. Ўчоқда ўт гуриллаб ёняпти. Аллақачоноқ қозонга гўшт тушди. Ўт қалашини бўлим табелчиси Ҳисобиддин эплаяпти.

Мен, Парпи қадах, ҳайдовчи дўстим Мирҳосил, кишлок магазини мудир Олғирбек дастурхон атрофидан жой олдик. Сўз навбати менга:

— Азиз дўстлар, қора кўзлар, ёруғ юзлар, биринчи қадахни бўлажак картошка хосили учун кўтарамиз.

— Балли, азамат! Парпи қадах бир зарбда ароқ тўла пахта гулли пиёлани бўшатди.

— Ҳурматли Парпи қадах ва унинг ўн бир фарзанди учун, қани олдик!

— Шу ерда ўтирган марду майдонлар учун.

— Норин дарёсининг мавжи учун.

— Даладаги умидли ошқовоқ учун.

— Энди ҳоказо ва ҳоказолар учун, қани олдик.

— Ҳоказо деманг, сиз билан келишганмиз. Аниқ адресли гап бўлсин, — деди Парпи қадах валдираб. — Гап сиздан, ароқ биздан. Яна бир нима ижод қилиб юборинг.

Кўзим тобора қисилиб, чайқала бошладим. Арақ ўз исканжасига олиб, мени доводиратарди. Бир нима эплаб гапиришимга кўзим етмайди. Парпи қадах эса, қўлидаги пиёла чайқалганча, яна бир нима денг, деб туриб олган. Ўзимни сергак тутишга ҳаракат қилиб ўйланиб қолдим.

Бирдан оғил ёнида уйилган силосни иштаҳа билан тушираётган ола сигирни кўриб қолдим. Кўнглим равшанлашди.

— Қани, олдик, — дедим дадил, — Парпи қадах боқаётган ола сигири соғлиги учун ичамиз.

Ҳамма бирдан кўтариб юборди. Бу қадахнинг сўнггиси эди. Бир-биримизни суяб ҳовлига чиқдик. Қорни тўйган ола сигир ўткир нигоҳини бизга қадаб турарди. Меҳрим ошиб кетди. Ёнига бориб бўйнидан қучдим:

— Қандай яхши. Сенинг ҳурматинг учун ҳам урдик. Ҳа, соғ-саломат бўл, дўстим Парпи қадахнинг ақли ола сигири!..

МУНДАРИЖА

НАСР

Учқун Назаров. Паймона. Роман 3

НАЗМ

Матназар Абдулҳаким. Соғиниш. Туркумдан..... 64

Ҳамид Норқул. Кўнгил сўрар бўлгин 68

НАСР

Орзиқул Эргашев. Ҳикоялар..... 71

НАЗМ

Амирқул Карим. Йўлларингда толди умидим..... 84

Моҳиғул Ўктам қизи. Сўзлар юрагимдан тугди
гулдаста. 88

НАСР

Асрор Низом. Гўзалик нима?..... 91

НАЗМ

Исматулло Йўлдошев. ... Бор-йўгимиз ўзингсан, Ватан..... 96

Бахшўлла Ражаб. Хур диёр гулшанлари..... 100

ДАФТАЛАРДА ҚОЛГАН ЁЗУВЛАР

Бегали Қосимов. Таржимаи ҳолим..... 103

БОЛАЛАР ДУНЁСИ

Иброҳим Дониш. Ой ҳамиша бўлади..... 114

ПУБЛИЦИСТИКА

Муҳаммадҷон Аҳмедов. Қува чинорлари 116

ЁШЛАР КУЙЛАЙДИ

Ёмғирлар қўйнидан тўкилган тилак..... 120

НАВОИЙХОНЛИК

Олимҷон Давлатов. «Эй ки, Юсуф бирла
сўрмишсен» 126

АДАБИЁТШУНОСЛИК

Хўжақул Муҳаммадиев. «Орзиғул» дostonида
сажъ санъати..... 130

Муҳаммадҷон Холбеков. Марло ва Шекспир:
икки тақдир ҳикояти 132

Нилуфар Ҳамидова. Бадиий тасвир ва экраний
талқин..... 140

ЙИЛЛАР, ВОҚЕАЛАР, ТАҚДИРЛАР

Сироҷиддин Аҳмад. Биз билган ва билмаган Авлоний..... 146

ГУЛҚАЙЧИ

Пўлат Ҳамдам. Ҳажвиялар..... 156

Шарқ юлдузи

Адабиёт журнали

2008

1-сон

Саҳифаловчи:
Эля Ким

* Муаллифлар фикри таҳририят фикри деб қабул қилинмасин. Таҳририятга келган бир босма табоқча бўлган материаллар муаллифларга қайтарилмайди.

* Таҳририят ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларини қабул қилади.

* Обунага монетьлик кўрсатилса ёки журнал ўз вақтида етиб бормаса Тошкент – 100000, Амир Темуր тор кўчаси, 2. Республика «Матбуот тарқатувчи» акциядорлик компаниясига мурожаат қилинсин.

Манзилимиз:
100083 Тошкент – П
Буюк Турун, 41.
Телефонлар:
233-24-79,
233-09-18,
233-21-81.

Босишга рухсат этилди
13.03.2008 йил.
Қоғоз бичими 70x108¹/₁₆.
Офсет босма усулида
2-қоғозга босилди.
Босма табоғи 10.
Шартли босма табоғи 14.
Нашриёт ҳисоб
табоғи 15,4.
Адади 1250 нусха.
Буюртма №79.

«ARNAPRINT»
босмаҳонасида чоп
этилди.

Корхона манзили:
100182, Тошкент,
Ҳусайн Бойқаро
кўчаси, 41